

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BÖLÜMÜ
İSLAM TARİHİ ANABİLİM DALI

GENERAL MURAVYOV KARSKİY VE HİVE HANLIĞI
-MUHAMMED RAHİM HAN DÖNEMİ-

Yüksek Lisans Tezi

Nariman HASANOV

ANKARA, 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BÖLÜMÜ
İSLAM TARİHİ ANABİLİM DALI

GENERAL MURAVYOV KARSKİY VE HİVE HANLIĞI
-MUHAMMED RAHİM HAN DÖNEMİ-

Yüksek Lisans Tezi

Nariman HASANOV

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hasan KURT

ANKARA, 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BÖLÜMÜ
İSLÂM TARİHİ ANABİLİM DALI

GENERAL MURAVYOV KARSKİY VE HİVE HANLIĞI
-MUHAMMED RAHİM HAN DÖNEMİ-

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan KURT

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Hasan KURT

2. Prof. Dr. Sönmez KUTLU

3. Doç. Dr. Cafer ACAR

Tez Savunması Tarihi: 06.08.2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Hasan Kurt danışmanlığında hazırladığım “**General Muravyov Karskiy Ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-** (Ankara, 2021)” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

.....2021

Nariman HASANOV

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Yöntem ve Kaynaklar.....	2
3. Nikolay Muravyov'un Kaynakları.....	3
I. BÖLÜM: GENERAL MURAVYOV KARSKİY	8
1. Hayatı ve Askeri Kariyeri.....	8
2. Eserleri.....	33
2.1. Kurs Fortifikatsii	33
2.2. Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 g.....	33
2.3. Turtsiya i Yegipet v 1832 i 1833 gg.....	35
2.4. Russkiye na Bosfore 1833 g.....	36
2.5. Voyna za Kavkazom 1855 g	36
2.6. Diğer Yayınlar.....	37
II. BÖLÜM: RUSYA'NIN BATI TÜRKİSTAN POLİTİKASI VE	
MURAVYOV'UN HANLIĞINA SEYAHATI.....	38
1. Büyük Petro Dönemi Rusya'nın Türkistanı İlk Keşfi.....	38
2. 19. Yüzyılda Rus Çarlığının Türkmen Boyları İle İlişkisi.....	47
3. Nikolay Muravyov'un Hive Seyahatinin Arka Planı	51
3.1. Admiral Mordvinov'un Kafkasları ve Türkistan Hanlıklarını Asimile Etme Projesi ve Raporu.....	52
3.2. Vinskiy'nin Hive Hanlığını İşgal Projesi	56

3.3. Rus Çarlığının Türkistan'ı İşgal Politikasında Türkmenlerin Konumu	59
4. Muravyov'un Türkmenistan ve Hive Hanlığına Seyahati.....	66
III. BÖLÜM: GENERAL MURAVYOV'UN ÇALIŞMALARI IŞIĞINDA XIX. YÜZYILDA HİVE HANLIĞI.....	79
1. Fiziki ve Coğrafi Yapı	79
1.1. Nikolay Muravyov'un Tespitlerine Göre Hive Hanlığının Sınırları	79
1.2. Akarsular	80
1.3. Çöller, Dağlar ve Ormanlar	91
1.4. Hayvanlar, Kuşlar ve Balıklar	93
2. Siyasi ve Askeri Yapı.....	99
2.1. Muravyov'un Muhammed Rahim Han Üzerine Görüşleri.....	99
2.2. Muhammed Rahim Han'ın İktidara Gelmesi ve İcraatları	101
2.3. Hive'de Siyasi Hiyerarşi.....	105
2.4. Hive Hanlığında İşlenen Suçlara Karşı Verilen Cezalar	107
2.5. Kaleler	109
2.6. Askerlik	112
2.7. Hive Hanlığının Askerî Teknolojisi ve Silahları	115
3. Şehirler ve Sosyal Yapı.....	117
3.1. Hive Hanlığının Şehirleri.....	117
3.2. Hive Hanlığında Büyük Yapılar	120
3.3. Hive Hanlığında Sosyal Yapı	127
4. Ekonomik ve Kültürel Yapı.....	143
4.1. Hive Darphanesi	143
4.2. Tedavüldeki Paralar	144
4.3. Vergiler ve Gelirler.....	147
4.4. Ticaret.....	152

4.5. Eğlence Kültürü.....	158
4.6. İnanç	161
4.7. Bilim	165
3. BÖLÜM: SONUÇ.....	170
EKLER.....	173
KAYNAKÇA.....	193
ÖZET	205
ABSTRACT	206

ÖNSÖZ

Türkistan'ın Rusya Çarlığı tarafından işgal sürecini araştıran akademik çalışmalar 1873 yılı ve sonrasına odaklanmış durumdadır. Türkiye'de akademik çalışmalar Türkistan bölgesi söz konusu edildiğinde Rus işgalini 1873 yılından itibaren başlatmaktadırlar. Türkistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesinden önceki durum ve bölge halklarının Rusya Çarlığıyla münasebetleri hakkında pek fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda Rusya'nın Türkistan bölgesini işgale götüren sebeplerinin altında yatan emperyalist ve sömürgeci düşünceye odaklanan çalışmalar ortaya konulmamıştır. Dolayısıyla işgale odaklanan çalışmalar işgal öncesi Rus faaliyetlerini gözden kaçırmaktadır. Bunu Türkiye bağlamında söyleyecek olursak Osmanlı Türk aydınları Türkistan coğrafyasıyla ancak 1873 yılından itibaren ilgilenmeye başlamışlardır. Rusya'nın Türkistan'ı işgaline ve bölgenin son kalesi olarak tanımlanan Göktepe Kalesi Savaşı'na odaklanarak makaleler yazan Osmanlı gazeteleri ve dergileri istilanın ideolojik yönünü ihmal etmişlerdir. Günümüzde Türkistan araştırmaları Rusya'nın bölgede yürüttüğü sömürü politikasını çeşitli yönleriyle ele alarak devam ettirmektedir. Fakat belgelerin eksikliği ile birlikte Rus kaynaklarına erişimin kısıtlılığı gibi farklı sebepler araştırmacılar için engel teşkil etmektedir. Bu ise Rus işgalinin seyrini aydınlatmak ve ideolojik yönüyle ortaya konulmasına olanak tanımamaktadır.

Çalışmamızda Rusya Çarlığı'nın Türkistan bölgesinin işgal süreci General Muravyov Karskiy'nin hayatı ve eserleri bağlamında incelenmektedir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz eksiklikler işgalin ideolojik ve emperyalist yönleri dikkate alınarak giderilmeye çalışılmıştır. Tezimiz giriş kısmı ve üç ana başlık altında ele alınmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca giriş bölümünde Muravyov'un eserinde kullandığı kaynakları tespit ve analiz etmeye çalıştık.

Tezimizin ilk bölümünde General Muravyov'un doğumundan vefatına kadar olan askeri ve siyasi hayatı araştırılmaktadır. Bu bölümün son kısmı Muravyov'un eserlerinin tanıtımından oluşmaktadır. Çalışmamızın ikinci bölümünde Rusya'nın Çar Petro'dan Muravyov'a kadar Türkistan üzerine yaptığı işgal planları ve projeleri incelenmekte ve tartışılmaktadır. Bu bölümde 1819 yılında General Yermolov'un emriyle Hive Hanlığına seyahat eden ve Muhammed Rahim Han ile görüşen Muravyov'un Türkistan seyahatinin ayrıntıları elçinin kendi notları dikkate alınarak incelenmektedir.

Araştırmamızın üçüncü bölümü Muravyov'un Hive Hanlığına seyahati sırasında tuttuğu notlarından oluşan eserine odaklanmaktadır. Bu bölüm Muravyov'un seyahatnamesini dikkate alarak onun Türkmenler ve Hive Hanlığındaki çeşitli halklar hakkında görüşlerinin ayrıntılı bilgisini aktarmaktadır. Muravyov'un eseri siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yönden farklı kaynaklarla karşılaştırılarak incelenmektedir.

Tez yazım sürecinde her türlü desteklerini esirgemeyen pek kıymetli hocam Prof. Dr. Hasan KURT'a teşekkürlerimi belirtmek istiyorum. Tezimin ister yazım aşamasında ister sonraki aşamalarında olsun dostum Serdar ACAR, Hatice YALIM ve Tuğba ASLAN'ın titiz okumaları ve eleştirel katkıları ile desteklerini gördüm. Kendilerine katkılarından dolayı teşekkür ediyorum. Kuşkusuz maddi manevi istifade ettiğim kıymetli hocalarım ve büyüklerim Doç. Dr. Selim DEMİRCİ, Metin MAHİTAPOĞLU ve Sezai GÜMÜŞ beyefendiye yardım ve desteklerinden dolayı şükran borçluyum.

KISALTMALAR

AKAK.: Aktı Sobrannıye Kavkazkoyu Arheologičeskoyu Komissiyeyu

BRE.: Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya

bkz.: Bakınız

BSE.: Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya

c.: Cilt

çev: Çeviren

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed.: Editör

ES.: Ensiklopedičeskiy Slovar

haz.: Hazırlayan

no.: Numara

nşr.: Neşreden

ö.: Ölüm tarihi

s.: Sayfa

VE: Voyennaya Ensiklopediya

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Rusya Çarlığı'nın Türkistan coğrafyası ile ilgilenmesi ve işgal projeleri Büyük Petro Dönemi'nden itibaren devam edegelen bir süreçtir. Belirli aralıklarla bilgi toplamak amacıyla bölgeye gönderilen Rus ajanları, maceraperest seyyahlar ve elçiler seyahatlerini yarıda bırakmak zorunda kalmışlardır. Yabancı seyyahlara gerek dinlerinden dolayı gerekse ajan olmalarından ve bilgi toplamak için geldiklerine dair duyulan tedirginlik ve şüphe hâli onların Türkistan halkları tarafından davetsiz misafirler olarak algılanmalarına ve yok edilmelerine sebep olmuştur. Rusya Çarlığı tarafından bölgeye gönderilen elçiler olsa da bu girişimlerin en başarılı olanı Nikolay Muravyov tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmamızın konusu General Muravyov Karskiy'nin 1819 yılında Türkistan bölgesine gerçekleştirdiği seyahatini kapsamaktadır.

Çalışmamız Nikolay Muravyov'un hayatına ve kariyerine odaklanmaktadır. Dönemin kaynaklarıyla birlikte General'in günlüklerini dikkate alarak hazırladığımız bu çalışmanın amacı Nikolay Muravyov'un hayatının safhalarını siyasi, askeri, sosyolojik ve kültürel yönden aydınlatmaktır. Muravyov'un ailesi hakkında bilgiler aktardığımız biyografisi ile birlikte çalışmamızın odaklandığı noktalardan en önemlisi onun Türkistan seyahati olmuştur. Batı Türkistan bölgesine gerçekleştirdiği seyahat sonrası peşinde bıraktığı raporlar çalışmamızın konusunu ve amacını belirlemektedir. Çalışmamızın amacı belirttiğimiz raporlar ve belgelerin bize sunduğu imkân dâhilinde Muravyov'un Türkistan seyahatnamesini de dikkate alarak Hive Hanlığının Muhammed Rahim Han Dönemini etraflıca tartışmak olacaktır. Çalışma Hive Hanlığını ve göçebe Türkmen boylarını araştırırken ana kaynak olarak Muravyov'un eserini dikkate alacaktır. Dolayısıyla Muravyov'un görüşleri ve aktardığı bilgilerin tespiti tezimizin bir diğer amacını oluşturmaktadır. Muravyov'un görüşleri ve aktarmış olduğu bilgilerin

farklı kaynaklarca tespit edilerek doğrulanması veya yanlışlanması da söz konusu edilecektir.

2. Yöntem ve Kaynaklar

Araştırmamızda Muravyov'un "Russkiy Arhiv" dergisinde tefrika edilen hatıraları ve günlükleri onun hayatı bağlamında ana kaynak olarak incelenmektedir. Öte yandan onun hatıralarından derlenen eserler de araştırmamızda yararlanacağımız ana kaynaklardandır. Muravyov'un Hive Hanlığına yaptığı elçilik ziyareti hakkında bilgiler ve yerli halktan topladığı verilerini kitaplaştırdığı eseri "*Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*" çalışmamızın omurgasını oluşturmaktadır. Muravyov'un eserlerinde yer verdiği Türkistan üzerine bilgileri dönemin farklı kaynaklarından, arşiv belgelerinden ve bölgeyi ziyaret eden seyyahların raporlarıyla destekleyerek incelemeyi çalışmamızın yöntemi olarak belirledik.

Çalışmamızda Muravyov'un eserleri ve hatıraları dışında Rusya arşivlerinde bulunan materyallere de sıkça müracaat ederek onlardan istifade ettik. Bunlardan en önemlisi şüphesiz Türkmen tarihinin 18.yüzyılın başlarından itibaren 1873 yılında Türkmen topraklarının Rusya Çarlığı tarafından işgaline kadar olan süreyi kapsayan arşiv belgelerinin derlemesi olan 1963 yılında Aşkabat'ta yayımlanan H. Agayev ve M. Annanepesov'un "*Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv (Do Prisoyedineniya Turkmenii k Rossii) Sbornik Arhivnih Dokumentov*" adlı çalışmasıdır. Bu arşiv derlemesi olan eserden Muravyov'un Türkistan bölgesi hakkındaki raporları, General Yermolov'un mektupları ve Türkmen boylarının Rus Çarlığıyla olan ilişkisi bağlamında yararlandık.

Seyahatnameler Türkistan tarihinin özellikle 18-19. yüzyıllarını aydınlatması bakımından vazgeçilmez kaynaklardır. Bu bağlamda Muravyov'un çalışması dışında bölgeyi ziyaret ederek orada yaşayan halklar ve onlar üzerine yapmış oldukları gözlemlerine dair aktardıkları bilgilere eserlerinde yer veren farklı seyyahların

notlarından da araştırmamızda yararlandık. Bu seyahatname ve hatırat türü eserlerden özellikle Türkmen boyları bağlamında vazgeçilmez kaynak olan De Blocqueville'nin Türkçeye "*Türkmenler Arasında*" olarak çevrilen eseri ve Arminius Vambéry'nin seyahat notları sık atıf yaptığımız kaynaklardandır. Bunun dışında bölgeyi ziyaret eden Rus askerleri Danilevskiy'nin "*Opisaniye Hivinskogo Hanstva*" ve İvanin'in "*Hiva i Reka Amu Derya*" adlı eserlerini tezimizde destekleyici kaynaklar olarak kullandık.

3. Nikolay Muravyov'un Kaynakları

Nikolay Muravyov'un Hive Hanlığı raporlarından oluşturduğu eseri bazı mevcut kaynaklar kullanılarak, coğrafi bilgiler desteklenerek 1822 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. Muravyov, Hive Hanlığının fiziki ve coğrafi yapısı hakkında bilgi verirken genellikle kendisinin gezerek gördüğü ve halktan topladığı verileri kullanmaktadır. Eser ilk bakışta tamamen gözlem sonucu yazıldığı anlaşılmaktadır. Fakat eserin satır aralarında ve parantez içinde verdiği bilgiler dikkatlice incelendiğinde Muravyov'un mevcut yayımlanmış coğrafi kaynakları kullandığı göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Muravyov'un kendi gözlemlerini ve halktan topladığı bilgileri kaynak niteliğindeki coğrafi eserleri kullanarak teyit ettiğini ve ona göre eserini okuyucu kitlesine sunduğu söylenebilir. Muravyovun dönemin yayımlanmış eserlerinden faydalandığı ve sıkça atıf yaptığı kaynaklar ünlü coğrafyacı Conrad Malte Brun (ö.1826)¹ ve haritacı Sir John Arrowsmith'in (ö.1873)² coğrafya eserleri ve haritalarıdır.

¹ N. N. Muravyov, *Putoşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*, Tipografiya Avgusta Semyon'a, Moskva, 1822, c.1, s.9; "Malte Brun Conrad", *The Encyclopaedia Britannica*, c.17, s.515; Conrad Malte Brun'un eserleri için bkz. Malte Brun, *Atlas Complet du Precis De La Geographie Universelle*, Chez François Buisson, Paris, 1812; Malte Brun, *Melanges Scientifiques Et Litteraires*, Aime Andre, Paris, 1828;

² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.10; John Arrowsmith'in haritaları için bkz. John Arrowsmith, John Middleton, *The London Atlas of Universal Geography Exhibiting The Physical&Political Divisions Of The Various Countries Of The World, Constructed From Original Materials* F.R.G.S&R.A, London, 1842, s.29; R.N. Morrier, *Memoir On The Countries About The Caspian And Aral Seas Illustrative Of The Late Russian Expedition Against Khivah With a Map* John Arrowsmith, James Madden and CO,

Muravyov eserinde Malte Brun ve Arrowsmith'i özellikle bölge konumlarını (lokasyon) belirtirken kullanmaktadır.³ Coğrafya eserleri dışında Muravyov'un bir diğer önemli kaynağı Fransız oryantalist Barthelemy de Molainville d'Herbelot'un (ö.1695) *Bibliothèque Orientale*⁴ adlı ansiklopedik eseridir. Muravyov bu eseri bölge halklarının verdiği efsanevi rivayetleri ve eski kalıntılar ile ilgili söyledikleri anlatıları karşılaştırmak için kullanmaktadır.⁵

Muravyov'un en önemli kaynağı şüphesiz Hive halkları ve Türkmenlerdir. Bununla birlikte Rusya'nın Türkistan bölgesi ve orada yaşayan halklar hakkındaki bilgiler genellikle tüccarlar ve bölgede tutsak kalarak kaçmayı başaran kölelerin anlatılarından oluşmaktadır. Dolayısıyla Rusya'nın bölge hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını söylemek mümkündür. Rusya Çarlığı Türkistan'ın aksine İran ve Afganistan bölgelerine ve orada yaşayan halklar konusunda yeterli bilgiye sahiptirler. Ruslar bu bilgileri bölgeye tüccar, elçi ve medrese öğrencisi kılığında casuslar⁶ göndererek onlar vasıtasıyla bölge hakkında malumat sahibi olmaktadır. Rusların gönderdiği tüccarlar Hazar'ın batı sahillerini kullanarak yani Türkmenlerin yaşadığı bölgeleri dolanarak İran ve Afganistan coğrafyasına seyahat etmektelerdir.⁷ Ayrıca Rus kervanlarının Türkistan bölgesinde yağmalanmaları bölge ile ticari ilişkilerin tek taraflı yürümesine sebep olmuştur. Rus tüccarları bölgeye girmemekte Hive ve Türkmen tüccarları Orenburg ve Astrahan gibi Rusya'nın şehirlerine seyahat etmektelerdir.⁸ Bu etkenler Türkistan

London, 1840; John Arrowsmith, *The Progress And Present Position of Russia In The East: An Historical Summary*, John Murray, London, 1854.

³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.23.

⁴ Cengiz Aydın, Tahsin Görgün, "Barthelemy de Molainville d'Herbelot", *DİA*, c.17, ss.219-220

⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.30.

⁶ D. D. Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye V Kontse XVIII-XIX vv*, Gilem, Ufa, 1999, s.23.

⁷ D. M. Lebedev, *Geografiya v Rossii Petrovskogo Vremeni*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1950, s.103.

⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.96.

bölgesinin yabancı elçiler ve tüccarlar için tehlikeli bir yer olarak algılanmasının nedenlerindendir. Bu dikkat çekici nokta Türkistan bölgesinin Ruslara neden bu kadar kapalı ve gizemli bir bölge olarak kaldığını açıklamaktadır. Bu bilgilerden hareketle Rusların 19. yüzyıla kadar bölgeye giremeden sürekli etrafında dolanmak zorunda kaldıklarını söylemek mümkündür. Türkistan'a girmek için ilk girişimde bulunan Petro'nun elçisi Bekoviç'in ölümü sonrası bölge hakkında bazı bilgiler edinilmiş olsa da Muravyov'un Hive Hanlığını seyahatine kadar Rusya Türkistan konusunda bilgilerini yenileyememiştir.

Muravyov'un Türkistan bölgesine seyahati öncesi veya sonrasında eserini oluştururken bölge hakkında yazılmış raporları ve bazı eserleri okuduğunu tespit etmek mümkündür. Bunlardan General Yermolov'un Bakanlar Kurulu Üyesi Graf Nesselrod'a yazdığı Türkistan'a gönderilecek kabile hakkında mektubunun Graf tarafından cevabı konumuz açısından dikkat çekicidir. Yermolov'un mektubuna cevaben Graf Nesselrode bölgeye gidecek kabile için ön bilgi mahiyetinde Rusya Dış İşleri Bakanlığı arşiv uzmanlarına Türkmenler ve bölge hakkında kısa bilgiler içeren makale hazırlatmıştır.⁹ Makalede Türkmenler hakkında kısa bilgi verildikten sonra Rusya'nın Türkmen boyları ile ilişkilerinin tarihine değinilmektedir. Türkmen boyları hakkında bilgi verilmekle birlikte bu bilgiler boy isimleri ve çadır sayıları dışında tafsilatlı içeriğe değildir. Muravyov'un Hive Hanlığına gönderilmiş olmasına rağmen -makalenin tamamı Türkmenler üzerine yazılmıştır- makalede Hive Hanlığıyla ilgili hiçbir malumat verilmemiş olması dikkat çekicidir. Buradan anlaşılmaktadır ki Ruslar Türkmenler üzerine bilgi sahibi olsalar da Hive Hanlığı konusunda yeterli bilgiye sahip değildirler.¹⁰

Muravyov'un eserini oluştururken bölge hakkında kullandığı yazılı kaynaklarından diğeri Graf Marko İvanoviç Voynoviç'in (ö.1807) Hazar seyahatleridir.

⁹ AKAK, c.6.2, no:1058, s.705.

¹⁰ AKAK, c.6.2, no:1058, s.705.

1770 yılında Rusya Deniz Kuvvetlerine katılan Voynoviç Baltık Denizi'nde görev yapmıştır. 1781 yılında Rusya'nın Hazar Denizi'nde bazı adalar üzerine hak iddia etmeye başlaması ve bu adaların kolonileştirilmesi için gönderdiği Rus Deniz Filosunun komutanlığına getirilmiştir.¹¹ Ağa Muhammed Han tarafından esir alınan Voynoviç esareti döneminde Türkmen sahilleri konusunda bilgi toplamış ve esaretten kurtulunca notlarını yayımlamıştır. Muravyov Hive seyahatine çıkmadan önce yerli Türkmenlerin *Graf Han*¹² olarak isimlendirdikleri Admiral Voynoviç'in seyahat notlarından haberdardır ve onları okumuştur.¹³ Öte yandan Muravyov seyahati esnasında Voynoviç'in oluşturmuş olduğu haritayı kullanmıştır. Muravyov bölgenin koordinatlarını Voynoviç'in haritasını kullanarak vermektedir. Kullandığı kaynakları doğrulama ve test etme olanağı bulan Muravyov Graf Voynoviç'in haritasında koordinat hataları¹⁴ yanında Gümüştepe hakkında yazdıklarının da hatalı olduğunu tespit etmiştir. Voynoviç Gümüştepe sahilinde bazı adaların bulunduğunu yazmaktadır. Fakat Muravyov bölgede adaların bulunmadığını ve hatta Gümüştepe'nin eskiden ada olduğunu, denizde oluşan gel-git sayesinde ana karaya bağlandığını iddia etmektedir.¹⁵

Muravyov Gümüştepe'nin eskiden ada olduğuna dair bilgiyi Kıyat Ağa gibi Türkmen büyükleri ve yerli Türkmenlerin bilgilerine dayanarak aktarmaktadır.¹⁶ Kıyat Ağa'nın Muravyov'un bölgeye geldiği yıldan yanı 1819 yılından 5-6 yıl öncesine kadar Gümüştepe'nin ada olduğunu iddia ettiği bilgiler ve Muravyov'un eserinde aktardığı

¹¹ F. A. Brokgauz, İ.A. Yefron, "Voynoviç", *ES*, c.6a, s.939.

¹² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.44.

¹³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.46.

¹⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.18.

¹⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.31.

¹⁶ Muravyov seyahati döneminde Graf Voynoviç'in Türkmen sahillerine seyahatine tanıklık eden Çeleken adasından yaşlı kör bir Türkmen ile tanıştığını ve onunla sohbet ettiğini yazar. Muravyov Voynoviç ve ekibi hakkında bilgileri bu yaşlı adamdan almış olmalı. bkz. N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.169.

gözlemler güncel Hazar araştırmaları tarafından onaylanmaktadır.¹⁷ Bu bağlamda Muravyov'un kaynaklarının tek taraflı kendi gözlemlerine ve bölge halklarından edindiğı bilgilere dayanmadığını aksine kendisinden önce oluşturulan yazılı literatüre dayandığını söylemek mümkündür. Yazılı literatür Muravyov'un dönemi itibariyle her ne kadar yeterli bilgi içermiyor ve eksiklikler barındırıyor olsa da Muravyov'un seyahati sırasında işini kolaylaştırmıştır. Aynı şekilde yazılı materyaller Muravyov'un kendi gözlemlerini ve duyduklarını karşılaştırarak mevcut hatalı bilgileri düzeltme gibi olanak tanınması açısından seyyah için önemli materyaller olmuştur.

¹⁷ Vladimir Kuçin, *Zagadki Geografii. Ot Aluborga do Balasaguna*, Almanah "A Tı İşi Menya Na Karte", Moskva, 2020, s.18.

I. BÖLÜM: GENERAL MURAVYOV KARSKİY

2. Hayatı ve Askeri Kariyeri

Nikolay Nikolayeviç Muravyov Karskiy 14 Temmuz 1794 yılında St. Petersburg’da Rusya’nın önde gelen aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹⁸ Muravyov ailesinin kökeni 14. yüzyıla, Ryazan boyarlarından¹⁹ Vasiliy Alanovskiy’e kadar köklü bir geçmişe dayanmaktadır.²⁰ Muravyov ailesi Rusya’da siyaset, ekonomi, sanat ve eğitim gibi birçok alanda adlarından söz ettirmiştir. Zaman zaman Rus Hükümeti’yle anlaşmazlığa düşseler de genellikle Rus Çarlarıyla çok yakın münasebetleri bulunan aile üyeleri, büyük imtiyazlar elde etmiştir. Bu anlaşmazlıkların en önemlisi Muravyovları, 1825 yılında başlayan Çernigovski Alayı İsyanı’nı desteklemeye götürmüştür. İsyan bastırılıp aile üyeleri sürgüne gönderilmiş olsalar da kısa sürede eski imtiyazlarını ve saygınlıklarını geri almayı başarmışlardır.²¹

Muravyov’un ailesi de askeri kökene sahiptir. Babası Nikolay Nikolayeviç Muravyov -Muravyov babası ile aynı ismi taşır- her ne kadar Rusya’nın soylu ailelerinden olsa da Muravyov’un günlüğünde yazdıklarına göre babası ailesinin iâşesini zor karşılamakta ve kıt kanaat geçinmektedir.²² Muravyov’un Babası Nikolay Muravyov Riga şehrinde doğmuştur. Eğitimini Fransa’nın Strazburg şehrinde tamamlamıştır.²³ 1788 yılında Rusya’ya dönmesiyle birlikte Deniz Kuvvetleri’ne katılan

¹⁸ *Russkiy Arhiv*, V Universitetskoy Tipografi M. Katkov, Moskva, 1885, c.9, s.5; O. V. Terebov, “Muravyov Karskiy”, *BRE*, c.21. s.459.

¹⁹ Boyar: Tuna bölgesinde, Transilvanya’da, Rusya’da soylulara verilen unvan. bkz. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, c.1, s.662.

²⁰ N. M. Zatonitskiy, *Stoletiye Voyennogo Ministerstva 1802-1902, Pamyat O Çlenah Voyennogo Soveta*, Tipografiya Vostavşikov Dvora Yego İmperatorskago Veliçestva Tovarişestva M. O. Volf, St. Peterburg, 1907, c. III. IV, s.233.

²¹ A. P. Pyatnov, “Muravyov”, *BRE*, c.21, ss.459-463.

²² *Russkiy Arhiv*, 1885, c.9, s.20.

²³ *Russkiy Arhiv*, 1885, c.9, s.23.

baba Muravyov Mordvinov ailesinden General Mihail İvanoviç Mordvinov'un kızı Aleksandra Mihaylovna Mordvinova ile evlenmiştir.²⁴ Baba Muravyov'un bu evlilikten beş erkek ve bir kız çocuğu olmuştur.²⁵ Muravyov ailenin ikinci çocuğudur. Muravyov babasının Deniz Kuvvetleri'nde iken ani bir kararla Yelizavetgrat Süvari Alayı'na alındığını ve buradan emekli olduğunu belirtmektedir.²⁶ 1840 yılında Moskova'da vefat etmiştir. Annesine gelince Muravyov'un günlüklerinde annesi hakkında ölümü dışında bilgi verilmemektedir. Annesi beşinci çocuğunu doğurduktan sonra günlüklerde geçtiği şekliyle emzirmeden kaynaklanan hastalık sebebiyle -Muravyov annesinin doktorların tavsiyelerine uymadığını yazar- 39 yaşında vefat etmiştir.²⁷

Muravyov'un dört erkek ve bir kız kardeşi vardır. Kız kardeşleri Sofya çok erken yaşlarda vefat etmiştir. Kardeşlerinden Aleksandr ailenin büyüğü ve ilk çocuğudur. Askeri eğitimini Moskova Üniversitesi'nde tamamlamıştır.²⁸ Mason localarıyla irtibatlı ve biri Fransa'da olmak üzere üç farklı locaya üye olmuştur. 1818 yılında "Üç Erdem" locası tarafından Üstat seçilmiştir. Rusya'da aydınlanmacı fikirleri ile öne çıkan Dekabristler hareketinin kurucularından ve Moskova bölgesi sorumlularındandır. Dekabristler isyanının başarısız olmasından sonra tutuklanarak Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir.²⁹ 1863 yılında vefat etmiştir.³⁰ Muravyov'un ikinci kardeşi Mihail Nikolayeviç Muravyov Vilenskiy ailenin üçüncü çocuğudur. Eğitimini Moskova Devlet Üniversitesi Matematik ve Fizik bölümünde almıştır. Dekabristler isyanından sonra tutuklanmış ve sorgusundan sonra suçsuz olduğu anlaşıncı serbest

²⁴ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.23.

²⁵ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.20.

²⁶ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.23.

²⁷ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.23.

²⁸ M. V. Neçkina, *Dekabristi*, Nauka, Moskva, 1988, s.117; P. V. İlin, "Muravyov", *BRE*, c.21, ss.450-451.

²⁹ P. V. İlin, "Muravyov", *BRE*, c.21, ss.450-451.

³⁰ M. V. Neçkina, *Dekabristi*, s.117.

bırakılmıştır.³¹ Rusya Çarlığı'nın önemli askerî, siyasî ve ilmî kişiliği olarak öne çıkmaktadır. Farklı devlet kademelerinde görev yapan Muravyov Vilenskiy askeri kariyerinde sertliği ve gaddarlığı yanında “*Cellât*” ve “*Asıcı*” lakapları ile tanınmıştır.³² Bu lakaplar kendisine 1863 yılında Polonya Ayaklanmasını sert bir şekilde bastırmasından sonra verilmiştir. Dekabristler hareketinin liderlerinden Muravyov Apostol'un idamından sonra söylediği anlaşılan “*Asılan Muravyov'lardan değil Asanlardanım*” sözü Muravyov Vilenskiy'e aittir.³³ 1866 yılında St. Petersburg'da vefat etmiştir.³⁴ Hatıratı “*Gotov Soboyu Pojertvovat/Canımı Vermeye Hazırım...*” adı altında yayımlanmıştır.³⁵ Muravyov ailesinin dördüncü çocuğu Muravyov'un kardeşi Andrey Nikolayeviç Muravyov diğer kardeşlerinin aksine hayatında ve kariyerinde askeriye den farklı bir yol seçmiştir. İlmi işlerle uğraşan Andrey Muravyov kilise yazarlığı ve dini eserler konusunda uzmanlaşarak bu konuda eserler vermiş 1874 yılında da vefat etmiştir.³⁶ Muravyov en küçük kardeşi Sergey Nikolayeviç Muravyov (ö.1874) hakkında günlüklerinde neredeyse hiç bahsetmemektedir. Ayrıca dönemin farklı kaynaklardan da Sergey Muravyov'la ilgili bilgiye ulaşamamıştır.

Muravyov ilk eğitimini babasından yani aile evinde almıştır. Babasının borçları ve geçimlerini kıt kanaat sürdürmeleri onun eğitimini evinde almasının nedenlerinden biridir. Petersburg'da ikamet eden Muravyov ailesi 1801 yılından itibaren Moskova'ya taşınmışlardır.³⁷ Muravyov'ların Rusya'nın soylu ailelerinden Urusov ailesi, Mordvinov ailesi ve Çernişev ailesi ile akrabalık bağları bulunmaktadır. Muravyov, ailesiyle

³¹ S. V. Ananyev, “Muravyov”, *BRE*, c.21, ss.453-454.

³² S. V. Ananyev, “Muravyov”, *BRE*, c.21, ss.453-454.

³³ P. V. Dolgorukov, *Peterburgskiye Oçerki Pamfletı Emigranta 1860-1867*, Novosti, Moskva, 1992, ss.317-318.

³⁴ S. V. Ananyev, “Muravyov”, *BRE*, c.21, ss.453-454.

³⁵ M. N. Muravyov Vilenskiy, *Gotov Soboyu Pojertvovat*, Paşkov Dom, Moskva, 2009.

³⁶ A. M. Lyubomudrov, “Muravyov”, *BRE*, c.21, ss.451-452.

³⁷ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.20.

birlikte Moskova'ya taşınmalarının sebebini zengin akrabalarından Aleksandr Urusov'un vâriissiz kalmasına bağlamaktadır.³⁸ Urusov ailesinin büyüğü Aleksandr Vasilyeviç Urusov tek vârisi kızı Sofya'yı kaybedince mülklerinin vârisi olarak Muravyov'un babası Nikolay'ı seçmiştir.³⁹ Aslında Muravyov'un babası knez Urusov'un üvey evladı konumundadır. Muravyov'un kendi anlatımıyla dedesi Nikolay Yerofeyeviç Muravyov vefat edince dul kalan büyük annesi Anna Andreyevna Volkova knez Urusov ile evlenmiştir.⁴⁰ Muravyov, knez Urusov ile büyük annesinin evliliğini ikisi arasında gençlik döneminde yaşanan sevgi ve aşk olayı ile açıklamaktadır.⁴¹ Kanaatimizce knez Urusov'un mirasının vârisi olarak Muravyov'un babasını seçmesinde de – Muravyov Urusov'un fakir ve eğitimsiz akrabalarından hazzetmediğini dolayısıyla babasını seçtiğini yazmakta ise de⁴² - bu olay etkili olmuştur. Her ne kadar zengin Knez'in varisi konumuna gelmiş olsalar da Muravyov okul dönemlerinde para sıkıntısı çektiğini ve iktisatlı geçinmek zorunda olduğunu günlüklerinde belirtmektedir.⁴³

Muravyov 16 yaşına kadar olan ilk eğitimini asker olan babası Tuğgeneral Nikolay Nikolayeviç'den almıştır. Moskova'da ikamet eden Muravyov 1811 yılından itibaren askeri eğitim almak için doğduğu şehre taşınmış ve St. Petersburg Askeri Okulu'na yazılmıştır.⁴⁴ Muravyov'un askeri okulda matematik ve geometriye olan merakı arkadaşları arasında ön plana çıkmasını sağlamıştır. Onun matematiğe olan yeteneğini fark eden Knez Volkanskiy, Muravyov'u okulda askeri öğrencilere etüt

³⁸ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.20.

³⁹ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.20.

⁴⁰ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.22.

⁴¹ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.23.

⁴² Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.21.

⁴³ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.21.

⁴⁴ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.233.

vermesi için görevlendirmiştir.⁴⁵ Matematik, geometri ve coğrafyaya olan özel ilgisi ve yeteneği gittiği bölgelerin harita çizimlerini yapmada ve ölçümlerini almada ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. Bütün eserlerinde bu ilimlere ne kadar vâkıf olduğunu görmek mümkündür. Bununla birlikte Muravyov, kardeşi Mihail'in Moskova'da kurduğu Matematik Cemiyeti'ne üye olarak matematikle olan ilişkisini sürdürmüştür.⁴⁶

Askeri okulun ilk yılı Muravyov için çok zorlu bir dönem olmuştur. Gençlik döneminde sosyal hayatında iletişim kurmakta zorlandığını ve askere gitmek istemediğini kendisi de belirtmiştir.⁴⁷ Bu dönem Jean-Jacques Rousseau'nun (ö.1778) eserleriyle tanışan Muravyov Fransız filozofun özgürlükçü fikirlerinden etkilenmiştir. İlk olarak Rousseau'nun “*Yeni Heloise*”⁴⁸ adlı eseri Muravyov'un asosyal karakterinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Leo Damrosch'un:

“...*Julie (Yeni Heloise) onun en sevilen kitabı, hatta on sekizinci yüzyılın en çok satan romanı oldu... Rousseau bu ilişki sona erdikten sonra kazandığına inandığı sosyal ve psikolojik iç görüleri romanına aktarmaya çalıştı. Psikolojik anlamda, saplantılı bir tutkunun daha sağlıklı ve yapıcı bir şeye dönüştürülebileceğini göstermek istiyor, sosyal anlamda ise, insanların özgürlüğüne ve bireyselliğine saygı duyan toplumsal bir yaşam tarzının mümkün olduğunu göstermek istiyordu*”⁴⁹ sözleriyle tahlil ettiği bu roman Muravyov'un kendi kimliğini keşfetmesinde ona yardımcı olmuştur. Dolayısıyla bu aşk romanı Muravyov'un ergenlik ihtiraslarına ve psikolojisine uygun bir eserdir. Bu hususa Muravyov günlüğünde şöyle değinmektedir:

⁴⁵ N. M. Zavoronitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, ss.233-234.

⁴⁶ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.13.

⁴⁷ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.5.

⁴⁸ Jean Jacques Rousseau'nun 1756 yılında yazmaya başladığı eseri 1761 yılında “*Julia ya da Yeni Helois*” adıyla yayımlanır.

⁴⁹ Leo Domrosch, *Jean Jacques Rousseau*, çev. Özge Özköprülü, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.316.

“16 yaşımdaydım... Rousseau’nun eseri Yeni Heloise elime geçti. Bütün o mektuplardaki duyarlılık kalbime dokundu ve beni derinden etkiledi. İlk okumamla kafamdaki dağınık fikirler toparlanmaya başladı... Belki de bu benim tabiatım itibarıyla asosyal karakterimi etkiledi. Artık tek kalmaktan haz alıyordum... Rousseau’nun yazıları ilgimi çekiyor ve bütün yazdıklarına inanıyordum. Onun yazıları ruhsal yönümün gelişmesinde kısmen etkili oldu. Fakat zamanla onun yazıları beni içine dönük tembel biri haline getirdi. Askeriyeden ve derslerimden soğudum. İstifa etmeyi düşünmeye başladım...”⁵⁰

Rousseau’nun Yeni Helois adlı eseriyle aşka, bireyselliğe ve iç dünyasına yönelen Muravyov, yazarın “Toplum Sözleşmesi” adlı eseriyle de özgürlüğü ve insana olan değeri keşfedecektir.⁵¹ Bu eseri okumasıyla Muravyov bütün insanlığın haklarının korunacağı ve eşit şartlarda yaşayacağı bir toplum düşlemeye başlamıştır. Bu dönemde okul arkadaşlarıyla birlikte hayallerini kurdukları gizli cemiyet ve cemiyetin kuracağı devlet projesi üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Her ne kadar bu proje çocuksu hayaller gibi görünse de Muravyov kuracağı ada devletinin yasalarını hazırlamış ve arkadaşlarını ikna etmeyi başarmıştır. Devlet Rusya’nın en doğusunda Japonya ile sınırı bulunan Sahalin adasında kurulacaktır.⁵² Muravyov’un hayalini kurduğu devlet için Rusya’nın en ücra noktasında bulunan Sahalin adasını seçmesindeki en önemli sebep onun Çarlık merkezine uzak olmasıdır. Bunun yanında bu adanın seçilmesinin asıl nedeni olarak Sahalin’de toplumdaki tecrit edilmiş mahkûmların ve sürgün cezasına çarptırılmış insanların zor ve ağır şartlarda çalıştırılıyor ve yaşıyor olmalarından etkilenmiş olmasıdır. Dolayısıyla adayı özgürleştirme hayali kurmaktadır. Muravyov’un daha 1812 yılında tespit ettiği Sahalin adasının bu insan vicdanını etkileyen acıklı

⁵⁰ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.12.

⁵¹ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.25.

⁵² Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.25.

durumu arlık Rusyası'nın son dönemlerine kadar devam etmiştir. Adadaki durum 1893 yılında adayı ziyaret eden Rus yazar Anton Çehov tarafından bizzat müşahede edilmiştir. Çehov “*Novaya Vremya*” gazetesinin muhabiri olarak gittiği Sahalin adasındaki durumu “*Ostrov Sahalin/Sahalin Adası*” adlı eseriyle gün yüzüne çıkarmıştır.⁵³

Muravyov'un Sahalin'de devlet kurma düşüncesi sadece Rousseau'nun eserleri sonucu ortaya çıkan fikirler değildir. Aynı dönemde Muravyov  zg r mason fikirlerinden de etkilenmiştir. Kardeşi Aleksandr aracılığıyla Mason localarıyla tanışan Muravyov locaya  ye olmasa dahi kardeşinin kitaplarını okuyarak masonluk hakkında fikirler edinmiştir.⁵⁴ Ayrıca, akrabalarından Muravyov Apostol ( .1826) ve onun kardeşi Perovski'y'i kurduğu cemiyete dâhil etmiş, adalet ve eşitlik üzerine fikirlerini geliştirerek yaymaya çalışmıştır. Ancak onların devlet kurma hayali 1812 yılında Fransız-Rus savaşıyla birlikte imkânsız hale gelmiştir.⁵⁵ 1812 yılında savaşa gönderilen Muravyov bu duruma günlüğünde şöyle işaret eder “*1812 yılında savaşın başlamasıyla birlikte bütün projelerimiz yıkılarak unutulmaya yüz tuttu*”⁵⁶.

Muravyov 1812 yılında Rusların Fransızlara karşı verdikleri savaşta Tuğgeneral Muhin komutasında Rus ordusunun birinci bölüğünün kuzey cephesinde savaşa katılmıştır.⁵⁷ Rusların savaşta galip gelmesiyle birlikte 1813-1814 yılları arasında Paris Antlaşması imzalanana kadar farklı cephelerde görev yapmıştır. 1813 yılında Ludza, Bautzen, Dresden, Kulm muharebelerinde ve Leipzig'de savaşmıştır. 1814 yılında ise Fere Champenoise Savaşı'nda ve Paris'in alınmasında görev almıştır.⁵⁸ Savaş sonrası

⁵³ Anton Çehov, *Ostrov Sahalin*, Nauka, Moskva, 1987.

⁵⁴ A. V. şişov, *Polkovodtsı Kavkazskih Voyn*, Sentrpoligraf, Moskva, 2011, s.454.

⁵⁵ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.30; N.M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.235.

⁵⁶ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.27.

⁵⁷ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.235.

⁵⁸ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.236.

Kulm Muharebesi'nde gösterdiği kahramanlık dolayısıyla Kutsal Vladimir Nişanı'nın dördüncü derecesiyle onurlandırılmış ve rütbesi teğmenlikten üstteğmenliğe yükseltilmiştir. Ayrıca, Leipzig'de "*Halkların Savaşı*"ndan sonra Kutsal Anna Nişanı'nın üçüncü ve ikinci dereceleriyle ve Avusturya Hükümeti'nin Leopold Nişanı'yla ödüllendirilmiştir.⁵⁹

Savaş sonrası Muravyov, Rusya Genelkurmayı Başkanlığı'nda Karargâh Komutanlığı'na atanmıştır. 1816 yılında çok kısa sürede elde ettiği başarıları dolayısıyla Knez Volkonskiy (ö.1852) tarafından General Yermolov'a (ö.1861) eşlik etmesi için İran'a gidecek olan Rusya'nın elçilik heyetinde görevlendirilmesi tavsiye edilmiştir.⁶⁰ 1816-1817 yılları arasında Muravyov İran'da resmi görevli olarak Yermolov'a eşlik etmiştir.⁶¹ Muravyov Doğu dillerine İran seferinde ilgi duymuş, İran'da bulunduğu süre zarfında Farsça ve Türkçe dillerini iyi bir şekilde öğrenmiştir. Hatıratında Türkçeyi Baba Mirza Can adlı kişiden üç ay gibi kısa bir süre içinde anlaşılabilecek düzeyde öğrendiğini belirtmektedir.⁶² İran'da bulunduğu süre içinde İran ordusu hakkında malumat toplamış ve şehzade Abbas Mirza (ö.1833)⁶³ ile arkadaş olmayı başarmıştır.⁶⁴ İran Şahı tarafından "*Güneş ve Aslan*" nişanıyla onurlandırılmıştır. İran dönüşünde ise bölgede yapmış olduğu hizmetlerden dolayı rütbesi Kafkas Özel Ordusu'nun Levazım Subayı derecesine yükseltilmiştir.⁶⁵

İran dönüşü 1817 yılında Muravyov Tiflis'te Türkmen İli'ne ve Hive Hanlığı'na bir heyet gönderileceğini duymuştur.⁶⁶ Aleksandr Petroviç Yermolov'dan bu seyahate

⁵⁹ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s. 236; A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.459.

⁶⁰ Russkiy Arhiv, 1886, c.4, s.445.

⁶¹ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.237; A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.460.

⁶² Russkiy Arhiv, 1886, c.5, s.22.

⁶³ Abbas Mirza hakkında bkz. DİA, "Abbas Mirza", *DİA*, c.1, s.27.

⁶⁴ Russkiy Arhiv, 1886, c.4, s.486.

⁶⁵ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.461.

⁶⁶ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, s.20.

kendisinin de dâhil edilmesi hususunda ricada bulunmuş ve bunun neticesinde heyete katılmıştır.⁶⁷ Böylece Muravyov, Rusya İmparatorluğu'nun elçisi olarak 1819 ve 1820 yılları arasında Hive Hanlığı'nda bulunmuştur. Hive'ye gidecek olan ekibin asıl görevi Rusya'nın Orenburg şehrine Kırgız-Kazak boylarının yaptığı akınları durdurmaktır. Bunun için gereken bütün önlemlerin alınması emredilmiştir. Bu önlemlerden en önemlisi Rus kervanlarını yağmalardan korumak maksadıyla sınır boylarına garnizon inşası için uygun yer tayin etmektir. Muravyov'un görevi ise bölge hakkında olabildiğince fazla bilgi ve malumat toplamaktır.⁶⁸ Muravyov bu görevi başarıyla tamamlamıştır. Seyahati döneminde Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile görüşmüş⁶⁹ ve Hive Hanlığıyla ilgili önemli malumatlar elde etmiştir. Türkistan'da bulunduğu süre zarfında edindiği bilgileri 1822 yılında Moskova'da yayımlanan, Türkmenistan ve Hive seyahati anlamına gelen *“Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah”* adlı eserinde toplamıştır. Muravyov'un ortaya koyduğu eser, Rusların bölgeye yapmış oldukları ilk başarılı girişimlerinin bir ürünü olarak görülmüştür. Yayımlandığı ilk yıllardan itibaren Avrupa'nın muhtelif dillerine çevrilmiştir.⁷⁰ Eser uzun yıllardır Hive Hanlığı ve Türkmenler üzerine yazılmış tek kaynak olma özelliğini korumuştur.

Türkistan seyahati dönüşü, Muravyov, seyahatinin ayrıntılarını rapor hâlinde General Yermolov'a sunmuştur. Yermolov Muravyov'un sunmuş olduğu raporu Rus Çarı İmparator I. Aleksandr'a yazılı hâlde bildirmiştir. Bunun yanında General Yermolov Bakanlar Kurulu Üyesi Graf Karl Vasilyeviç'e aracılık yapması için ricada bulunarak yazdığı 21 Nisan 1820 tarihli mektubu ile Muravyov'un bizzat Çar tarafından

⁶⁷ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, ss.20-21.

⁶⁸ Russkiy Arhiv, 1886, c.12, s.449.

⁶⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*, ss.132-136.

⁷⁰ A.V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.462.

kabul edilmesini sağlamıştır.⁷¹ Graf Karl Vasilyeviç'in aracılığıyla Muravyov'un Çar ile görüşmesi gerçekleşmiştir. Muravyov'un çalışmalarından memnun kalan İmparator onu Albay rütbesine yükseltmiştir.⁷² Levazım Subayı olarak görev yapan Muravyov, General Yermolov'un özel girişimleri sonucu Albay rütbesiyle Kafkas Ordusu'na katılır. Albay rütbesini alan Muravyov 1822 yılında Kafkas Yedinci Tüfekli Ordusu'nun Komutanlığı görevine getirilmiştir.⁷³ Kafkas Yedinci Tüfekli Ordusu'nu yeniden düzenleyen Muravyov 1826 yılında İran-Rus savaşının başlamasıyla birlikte İran cephesinde savaşmıştır. İran'ın içlerine doğru ilerleyen Muravyov Rusya adına büyük başarılar elde etmiştir. Savaş Rusya'nın kesin galibiyetiyle sonuçlanmış ve iki devlet arasında 1828 yılında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Sonuç olarak antlaşma gereği İran Kaçar Hanedanlığı, Revan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır.⁷⁴

İran savaşında başarılar elde etmiş olsa da bu dönem Muravyov için çok zorlu bir süreç olmuştur. Çünkü Rus İmparatoru I. Aleksandr'ın ölmesiyle birlikte, özgür hukuk sisteminin hayata geçirilmesini, serfliğin ortadan kalkmasını ve mutlak monarşiye karşı çıkılmasını hedefleyen Dekabristler İsyanı (26 Aralık 1825) başlamıştır.⁷⁵ Fransız İhtilali'nden ve aydınlanma filozoflarının düşüncelerinden etkilenerek milliyetçi ulus devletin kurulmasını isteyen Dekabristler, Rus ordusunun genç subayları arasında yeterince destek görememiştir. Kendilerini “*Aydınlanmacı Liberaller*” olarak tanımlayan Dekabristler görüşlerini gizli cemiyetler, dernekler

⁷¹ H. Agayev, M. Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv (Do Prisoyedineniya Turkmenii k Rossii) Sbornik Arhivnih Dokumentov*, AN TSSR, Aşgabat, 1963, no:150, s.227.

⁷² A.V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.462.

⁷³ Yermolov'un ordunun üst düzey komutanlarıyla yazışmaları için bkz. A.P. Yermolov, *Kavkazskiye Pisma 1816-1860*, Jurnal Zvezda, S. Peterburg, 2014, s.276.

⁷⁴ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.237.

⁷⁵ S.V. Mironenko, “Dekabristi”, *BRE*, (https://bigenc.ru/domestic_history/text/3113474 Erişim Tarihi: 16.02.2020).

aracılığıyla elit ve aristokrat aileler arasında yayabilmişlerdir.⁷⁶ Dekabristler hareketi, fikri düzeyde iyi geliştirilmiş bir hareket olsa da üyelerinin toplumu harekete geçirecek bir organize güce sahip olmadıkları yönünde eleştirilmişlerdir.⁷⁷ Dekabristler İsyanı, ordudan destek alamadığı için ancak bir gün sürmüş ve hemen bastırılmıştır. Hareket isyan kalkışmasında başarı elde edememiş olsa da ilerleyen dönemlerde Çar I. Nikolay'ın (1825-1855) gerçekleştireceği reformlarda etkisini göstermiştir.⁷⁸ Kanlı bir şekilde bastırılan isyanı tertip edenler ve destekleyenler Muravyov ailesidir. Ailenin büyüklerinden Sergey İvanoviç Muravyov Apostol isyanında suçlu bulunarak 1826 yılında idam edilmiştir.⁷⁹ İsyanın liderlerinden Sergey Petroviç Trubetskoy hatıralarında Muravyov'un kendilerinin oluşturduğu “*Svyaşennaya Artel*”⁸⁰ gizli cemiyetinin üyesi olduğunu itiraf etmektedir.⁸¹ Fakat bu dönemi Dekabristlerin ilk evresi olarak tanımlamak mümkündür. Muravyov Dekabristlerin kuruluş aşamasında onlarla birlikte hareket etmiş olsa da Dekabrist eylemlerinin hiçbirine katılmamıştır.⁸²

Muravyov bu isyan sonrası takibe alınanlar arasında yer almamıştır.⁸³ Takibe alınmamasının sebebi ise onun isyanın başladığı dönemde askeri görevde bulunması ve isyana katılmaması sayılabilir. Muravyov'u takipten kurtaran en önemli etken

⁷⁶ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, çev: Figen Dereli, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2014, s.332.

⁷⁷ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar (Erken Dönemden 21. Yüzyıla)*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.359-365; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara, 1987, s.317; N. V. Riasanovsky, *Rusya Tarihi*, s.333.

⁷⁸ Richard Stites, Catherine Evtuhov, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi (Halklar, Olaylar, Efsaneler, Güçler)*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s.36-38; Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar*, s.366.

⁷⁹ P. V. İlin, “Muravyov Apostol”, *BRE*, c.21. s.458-459; R. Stites, C. Evtuhov, *Rusya Tarihi*, s.38.

⁸⁰ S. V. Mironenko, *Dekabristi*, Nauka, Moskva, 1988, s.212.

⁸¹ S. P. Trubetskoy, *Zapiski*, Tipografiya Sirius, St. Peterburg, 1906, s.19.

⁸² İ. S. Kalantırskaya, “Pisma Dekabristov N.N. Muravyovu Karskomu Kak İstochnik Po İstorii Svyaşennoy Arteli”, *Arheografiçeskiy Yejegodnik Za 1972 Goda*, Nauka, Moskva, 1974, s.143.

⁸³ S. P. Trubetskoy, *Zapiski*, s.34.

kanaatimizce Admiral Mordvinov ile ilişkisidir. Bakanlar Kurulu Üyesi Admiral Mordvinov'un 1816 yılında başlatmış olduğu Türkistan hanlıklarına karşı yürütülen projede yer alan ve Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile görüşmesinde başarılı neticeler elde eden Muravyov, projenin fikrî mimarı tarafından koruma altına alınmış olabilir. Ayrıca Muravyov'un annesi Aleksandra Mihaylovna Mordvinova tarafından Mordvinov ailesiyle akrabalık ilişkisi vardır.⁸⁴ Admiral Mordvinov Muravyov'un annesiyle üçüncü kuşaktan akrabadırlar.⁸⁵ Öte yandan Admiral Mordvinov Muravyov'un babası Nikolay Muravyov'un orduda komutanı olmakla birlikte aynı zamanda sıkı bir aile dostlukları da olmuştur.⁸⁶ Hatta Muravyov kendi günlüğünde gençliğinde Admiral Mordvinov'un kızına aşık olduğunu ve kızın adını ağaca kazıdığını yazar.⁸⁷ Bu bağlamda Admiral Mordvinov'un Dekabristlere karşı korumacı tavrı ve onları idama gönderen kararnameyi imzalamayı reddeden tek Bakanlar Kurulu Üyesi olması kanaatimizin desteklenmesi bakımından dikkat çekicidir.⁸⁸ Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde Muravyov'un neden takip edilenler arasında olmadığı anlaşılmaktadır.

Dekabristler isyanından takibe uğramaktan kurtulan Muravyov 1 Temmuz 1827 yılında İran savaşı sırasında Kafkas Genel Ordusu'nun komutan yardımcılığına terfi ettirilmiş ve 1828 yılında ise Tebriz şehrinin Ruslar tarafından ele geçirilmesi sonrası tuğgeneral rütbesini almıştır.⁸⁹ İran-Rus Savaşının bitmesiyle birlikte 1828 yılında Yunan meselesi dolayısıyla Osmanlı-Rus savaşı patlak vermiştir. 1814 yılında

⁸⁴ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.21.

⁸⁵ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.21.

⁸⁶ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.22.

⁸⁷ Russkiy Arhiv, 1885, c.9, s.21.

⁸⁸ N. A. Halfin, *Rossiya İ Hanstva Sredney Azii (Pervaya Polovina XIX Veka)*, Nauka, Moskva, 1974, s.104.

⁸⁹ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.465.

Odessa’da kurulan “*Etniki Eretya Cemiyeti*”⁹⁰, Osmanlı’nın Rum tebaasının bağımsızlığı için gizli faaliyetler yürütmektedir.⁹¹ Eğitim öğretim derneği adı altında hareket eden cemiyetin hamisi olarak Rus Çarlığı öne çıkmaktadır. Cemiyetin Rusya şubesinin başkanlığını Çar’ın savaş yaveri Aleksandros İpsilantis üstlenmiştir. 1815 yılında kurulan cemiyetin İstanbul şubesi Fener Rum Patrikliği tarafından desteklenerek Rumların bağımsızlığı ile birlikte Bizans İmparatorluğu’nun yeniden diriltilmesi hedeflenmektedir.⁹² Cemiyet Aleksandros İpsilantis başkanlığında ilk isyanını, olası muhtemel olumsuz durumlarda Rusya’nın desteğini alma maksadıyla⁹³ 1821 yılında Rusya sınırına yakın Eflak ve Boğdan şehirlerinde başlatmıştır. İsyanın başlarında Rus Çarı I. Aleksandr her ne kadar isyanı desteklemiş olsa da o sırada devam eden Laibach Kongresi dolayısıyla İpsilantis’e olan desteğini çekmek zorunda kalmıştır.⁹⁴ Rusya’nın desteğinden mahrum kalan ve Eflak bölgesindeki Rum-Romen çekişmesi dolayısıyla İpsilantis’in ayaklanması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Osmanlı ordusunun ayaklanmayı bastırmasıyla Aleksandros İpsilantis Avusturya’ya sığınmıştır. Boğdan’daki Aleksandros İpsilantis ayaklanmasından iki hafta sonra, Aleksandros’un kardeşi Demetrius İpsilantis⁹⁵ Mora’da Osmanlı yönetimine karşı ayaklanır.⁹⁶ Uzun süren isyan döneminde ayaklanmanın müsebbipleri ve destekçileri takibe alınarak idam edilmiştir. Hainlik suçlamasıyla idam edilenler arasında 80 yaşındaki Fener Rum Patriği de bulunmaktaydı. Fener Rum Patriği V. Gregoryus’un “*Etniki Eteryay*” Cemiyeti’nin üyesi olduğu ve isyanı desteklediği anlaşıncı İstanbul Fener Rum Patrikhanesi’nin

⁹⁰ G. L. Arş, *Taynoye Obşestvo Filiki Eteriya İz İstorii Borbi Gretsii za Sverjeniye Osmanskogo İga*, Nauka, Moskva, 1965, s.48.

⁹¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara, 1997, s.169.

⁹² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.169.

⁹³ O. B. Şparo, *Osvobojeniye Gretsii i Rossiya 1821-1829*, Mısl, Moskva, 1965, s.53.

⁹⁴ G. L. Arş, *Rossiya i Borba Gretsii za Osvobojeniye ot Yekaterini II do Nikolaya I*, İndrik, Moskva, 2013, s.161.

⁹⁵ O. B. Şparo, *Osvobojeniye Gretsii*, s.66.

⁹⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic’ül Vukuat*, sad: Neşet Çağatay, TTK, Ankara, 1980, c.III-IV, s.251.

önünde asılarak idam edilmiştir.⁹⁷ Tarihçilerin Osmanlı Devleti'nin stratejik hatası olarak yorumladıkları Rum Patriği'nin asılmasından sonra,⁹⁸ Rus Çarı I. Aleksandr Balkanlardaki Ortodoks Hristiyanlarının koruyucusu olarak Avrupa devletlerine Osmanlı'ya müdahale için çağrı yapmaya başlamıştır.⁹⁹ Böylece, 1821 yılında başlayan Rum isyanları Osmanlı'nın iç sorunu olmaktan çıkarak devletlerarası bir mesele hâlini almıştır.¹⁰⁰

Fener Rum Patriği V. Gregoryus'un idamını Avrupa kamuoyunda kullanarak Rusya'nın Balkanlarda müdahil olması, Rum meselesini siyasi bir mesele olmaktan çıkararak Hristiyan Ortodoks ve İslam dini arasındaki çatışmaya dönüştürmesi 1821 yılında iki devlet arasında bütün diplomatik ilişkilerin kopmasına sebep olmuştur. 8 Haziran 1821 yılında Rusya, İstanbul'daki elçisi Grigoriy Aleksandroviç Stroganov (ö.1857) aracılığıyla Bâb-ı Âli'ye 8 günlük ültimatom vererek Ortodoks Rumların hamisi olduğunu açıkça beyan etmiştir. Bâb-ı Âli'nin Rusya'nın verdiği ültimatomu reddetmesi sonucu Rusya İstanbul'daki elçisini çekerek Osmanlı Devleti ile ilişkisini kesmiştir.¹⁰¹ Osmanlı Devleti Rusya'nın Yunan isyancılarını desteklemesine karşı 1821 yılında Rusya'nın ticari gemilerine boğazları kapatma kararı almıştır.¹⁰² 1824 yılında Rusya ile diplomatik ilişkiler tekrar başlamış olsa da Rusya'nın Osmanlı'ya karşı agresif tutumu devam etmiştir. 1 Aralık 1825 yılında Rus Çarı I. Aleksandr'ın ölümüyle tahta çıkan kardeşi I. Nikolay Osmanlı politikasında değişikliğe gitmemiştir. 17 Mart

⁹⁷ G. L. Arş, *Rossiya i Borba Gretsii*, s.161; O. B. Şparo, *Osvobojeniye Gretsii*, ss.62-63; Patrik V. Gregoryus'un Yunan isyanını kınadığını ve isyancılarla hiçbir bağlantısının olmadığını iddia edenler de vardır. bkz. Victor Roudometfor, "From Rum Millet To Greek Nation: Enlighment, Secularization, and National İdentity in otoman Balkan Society 1453-1821, *Journal of Modern Greek Studies* 16, no:1, 1998, ss.11-48.

⁹⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.171.

⁹⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.171; G. L. Arş, *Rossiya i Borba Gretsii*, s.161.

¹⁰⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.172.

¹⁰¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic 'ül Vukuat*, ss.256-257.

¹⁰² G. L. Arş, *Rossiya i Borba Gretsii*, s.161.

1826 yılında Rusya tarafından verilen 6 günlük ultiatom, Sultan II. Mahmud'un Yeniçeri ocaklarının kaldırılması ve devletin iç karışıklıklarıyla uğraştığı dönemde Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. İlerleyen dönemlerde Rusya'nın İngiltere ve Fransa ile ittifak kurarak Yunanistan konusunda Osmanlı Devleti'ni anlaşmalara zorlaması ve 1827 yılında Navarin'de üçlü ittifak güçleri tarafından Osmanlı-Mısır donanmalarının yakılarak yok edilmesi¹⁰³ Rusya ile ilişkileri daha da zorlaştırmıştır.

Navarin Faciası Rusya ile savaşın fitilini ateşleyen olay olmuştur. Osmanlı Devleti Navarin'de kendi donanmasının yakılarak yok edilmesinden Rusya'yı sorumlu tutmuş ve tazminat talebinde bulunmuştur. Bu talebinin reddedilmesi üzerine harekete geçen Sultan II. Mahmut 1827 yılının Aralık ayında Payitaht İstanbul'da ulema ve eşraftan oluşan toplantı düzenlemiştir.¹⁰⁴ Toplantıda Rusya'nın Ortodoks Hristiyan hamiliği, Mora adasında çıkan isyanda Yunan Başpiskoposu Germanos'un ilan ettiği "Hristiyanlara Huzur! Konsüllere Saygı! Türklere Ölüm"¹⁰⁵ sloganıyla yapılan Müslüman katliamları kınanmış ve Müslüman şerefine kurtarılması kararı alınmıştır.¹⁰⁶ 1828 yılına gelindiğinde ise Müslüman kamuoyunun tepkisini ve Bâb-ı Âli'nin bazı olumsuz açıklamalarını bahane eden Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. İran'la olan savaşını Türkmençay Antlaşması'yla bitiren Rusya, Kafkas ordusunu Osmanlı sınırlarına sevk etmiştir. İki farklı cephede savaşan Rusya'nın Tuna cephesinde Dibiç Zabalkanskiy, Kafkas cephesi ise General Paskeviç komutası altındadır.¹⁰⁷ Dibiç Zabalkanskiy'nin maiyetindeki ordu Edirne'ye kadar, Paskeviç ise Erzurum'u alarak

¹⁰³ Ahmed Lutfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, c.1, ss.62-63; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, s.258; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.180.

¹⁰⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.181.

¹⁰⁵ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev: Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara, 2014, s.11; W. Alison Phillips, *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, Charles Scribner's Sons, New York, 1897, s.48.

¹⁰⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.181.

¹⁰⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.181.

Bayburt'a kadar ilerlemiştir. Rus ordusunda çıkan ani salgın ordunun ilerlemesini durdurmuş ve Rusya, savaşı durdurma kararı alarak Prusya kralı aracılığıyla Osmanlı Devleti'yle barış antlaşması imzalamıştır. Kafkas cephesinde salgın yüzünden ateşkes sağlanmışsa da Tuna cephesinde Rusların ilerlemesi, taraflar antlaşma maddelerinde mutabık kalana kadar devam etmiştir. 14 Eylül 1829 yılında Edirne'de imzalanan barış antlaşmasıyla savaş sona ermiştir.¹⁰⁸ Edirne Antlaşması'yla Osmanlı Devleti tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Çerkezistan ve Ahıska Rusya'ya bırakılmış, Eflak-Boğdan ve Sırbistan'a imtiyazlar tanınmıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığı Mora Hükümeti tarafından onaylanmıştır.¹⁰⁹ Muravyov Kafkas cephesinde General Paskeviç komutanlığında savaşa katılmıştır. 1828-1829 yıllarında devam eden Osmanlı-Rus savaşında, Kars ve Ahıska'nın işgalinde önemli görevler üstlenmiştir.¹¹⁰ Kars'ın işgali için Kutsal Georgiy Nişanı'nın dördüncü derecesi, Ahıska'nın alınmasından dolayı ise Kutsal Georgiy Nişanı'nın üçüncü derecesiyle taltif edilmiştir.¹¹¹

Bu dönemde Muravyov'un özel hayatında da değişimler olmuştur. Hayatının neredeyse tamamı askeri görevlerde geçen Muravyov'un aile yaşamıyla ilgili pek malumata sahip değilsek bile onun iki defa evlendiğini biliyoruz. General Muravyov, ilk evliliğini 22 Nisan 1827 yılında Sofya Fyodorovna Ahverdova ile yapmıştır.¹¹² Bu evlilikten Natalya (d.1828) adında kızı¹¹³ ve Nikita (d.1830) adında oğlu olmuştur. Fakat evlilikleri uzun sürmemiş, eşi 1830 yılında doğum sırasında ölmüştür.¹¹⁴ İlk eşinden olan çocukları hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır. İkinci evliliğini ise 1834

¹⁰⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, s.259; G. L. Arş, *Rossiya i Borba Gretsii*, s.172.

¹⁰⁹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, s.259; Şerafettin Turan, "Edirne Antlaşması", *DİA*, c.10, s.442.

¹¹⁰ Russkiy Arhiv, 1893, c.11, s.349; Russkiy Arhiv, 1893, c.12, s.459.

¹¹¹ N.M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.242; A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.470.

¹¹² Russkiy Arhiv, 1889, c.9, s.86-87; A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.465.

¹¹³ Russkiy Arhiv, 1894, c.1, s.17.

¹¹⁴ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.473; Muravyov 1829-1832 yılları arasında günlük tutmamıştır. Dolayısıyla, Muravyov'un hayatının bu dönemiyle ilgili gelişmelerden pek malumat sahibi değiliz. Hatıratını tefrika eden derginin bu husustaki notu için bkz. Russkiy Arhiv, 1894, c.7, s.349.

yılında Rusya'nın soylularından Grigoriy İvanoviç Çernişev'in kızı Natalya Grigoryevna Çernişeva¹¹⁵ ile yapmış ve bu evlilikten üç kız çocuğu olmuştur.¹¹⁶ Muravyov günlüklerinde özel aile hayatına fazla yer vermemiştir. Dolayısıyla, kızlarının hayatları hakkında bilgiye sahip değiliz.¹¹⁷

Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Bayburt Kalesi'nin alınması sonucu, Kafkas Özel Ordusu Komutanı Paskeviç Erivanskiy (ö.1856) ile arası açılan Muravyov 1830 yılında istifa etmek zorunda kalmıştır.¹¹⁸ İvan Fyodoroviç Paskeviç, Bayburt Kalesi'nin alınmasından sonra Muravyov'u azarlamış¹¹⁹ ve Çar'a gizli bir mektup yazarak Muravyov'un görevden alınmasını talep etmiştir.¹²⁰ Paskeviç ile arasının açılmasının ve istifasının sebebi olarak Bayburt Kalesi'ni Paskeviç'in almak istemesi fakat Muravyov'un ondan daha hızlı hareket ederek kaleyi ele geçirmesinden kaynaklanan bir kıskançlık sonucu olduğu belirtilmektedir. Fakat generalin istifası uzun sürmemiştir. 1830-31 yılı Rus Çarlığına karşı Polonya ayaklanmasının başlamasıyla birlikte General Feldmareşal İ.İ. Dibiç Zabalkansiy'nin (ö.1831) özel ricaları sonucu Polonya ordusuna katılması için çağırılmıştır. Muravyov isyanı bastırmak için Feldmareşal İ.İ. Dibiç Zabalkansiy'nin emri altındaki Altıncı Grenadier Tugay Komutanı olarak görevlendirilmiştir.¹²¹ Dekabristlerden etkilenen birkaç Polonya subayı, askeri eğitmen Piotr Wysocki (1797-1875) ve albay Josef Zaliwski (1797-1855) etrafında birleşerek Rusya'nın Polonya'daki varlığından memnuniyetsizliklerini belirtmek suretiyle bölgede

¹¹⁵ Russkiy Arhiv, 1894, c.10, s.173.

¹¹⁶ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.473.

¹¹⁷ Muravyov'un aile şeceresi için bkz. (<https://ru.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C:267970> Erişim Tarihi:11.05.2020)

¹¹⁸ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.473.

¹¹⁹ A. P. Şerbatov, *General Feldmarşal Knyaz Paskeviç Yego Jizn i Deyatelnost*, Tipo-Litografiya R. Golika, St. Petersburg, 1891, c.3, s.231.

¹²⁰ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, ss.472-473.

¹²¹ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.473.

geniş çaplı isyan başlatmışlardır.¹²² “*Kasım Ayaklanması*” olarak tarihe geçen Polonya İsyanı bir yıldan sonra Rus ordusu tarafından bastırılmıştır. Polonya isyanının bastırılmasıyla Korgeneral rütbesini alan Muravyov Polonya’da fazla görev yapmamıştır. 1831 yılında General Dibiç Zabalkanskiy’in kolera salgınına yakalanmasıyla ani vefatı üzerine Polonya ordusunun komutanlığına Paskeviç Erivanskiy atanmıştır.¹²³ Paskeviç’in atanmasıyla birlikte Muravyov Polonya’dan çağırılmış ve 1832 yılında İmparator I. Nikolay tarafından Osmanlı Devleti’ne elçi olarak görevlendirilmiştir.¹²⁴

Sultan II. Mahmud (ö.1839) ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa (ö.1849) ile görüşen Muravyov, 1832 ve 1833 yıllarında İstanbul ve İskenderiye’de bulunmuş ve müşahade ettiği süreci Türkiye ve Mısır notlarından oluşan “*Turtsiya i Yegipet v 1832 i 1833 gg*” adlı eserinde anlatmıştır. Ayrıca, 1833 yılında Rus ordusunun başı olarak İstanbul’da bulunduğu ve Hünkâr İskelesi Antlaşması ile biten süreç damadı Çertkov tarafından “*Russkiye na Bosfore 1833 g*” adıyla kitaplaştırılmıştır.¹²⁵ Muravyov 1833 yılında Osmanlı Devleti’yle Mısır Valisi’nin arasını bulma görevini başarıyla yerine getirmesi karşılığında bizzat İmparator I. Nikolay tarafından Rusya Genel Ordu Komutan Yardımcısı makamına getirilmiştir.¹²⁶ Muravyov Hünkâr İskelesi Antlaşması’nı Rusya tarafından kazanılmış bir zafer olarak nitelemiş ve günlüklerinde belirttiği gibi, “*gelecek kuşakların bu olaydan gurur duyabilmesi*” adına İstanbul Beykoz’da taştan bir anıt diktirmiştir.¹²⁷ Beykoz halkı arasında “*Moskof Taşı*” olarak

¹²² R. Stites, C. Evtuhov, *Rusya Tarihi*, s.39; Anatoliy Yefimoviç Taras, *Anatomiya Nenavisti Russko-Polskiye Konfliktu v XVIII-XX vv*, Harvest, Minsk, 2008, s.195.

¹²³ A. P. Şerbatov, *Knyaz Paskeviç*, s.335; R. Stites, C. Evtuhov, *Rusya Tarihi*, s.40.

¹²⁴ Russkiy Arhiv, 1894, c.7, s.355.

¹²⁵ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.474.

¹²⁶ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.242.

¹²⁷ N. N. Muravyov, *Russkiye na Bosfore 1833 g*, Tipografiya A.İ. Mamontov, Moskva, s.411; Russkiy Arhiv, 1894, c.7, s.349; Reşad Ekrem Koçu, “Beykoz Sarayı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c.5, s.2657.

bilinen bu anıt Akdes Nimet Kurat tarafından yapılan incelemelerde yerinde bulunamamıştır. Taş anıtın akıbeti bilinmemektedir.¹²⁸

Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı başarıyla tamamlayan Muravyov ilk olarak Kara Kuvvetleri Birinci Ordu Komutanlığına, 1834 yılında ise Beşinci Piyade Ordusu Komutanlığına getirilmiştir.¹²⁹ Komutanlığı döneminde orduyu modernize etmeye çalışan Muravyov, pek çok engellerle karşılaşmıştır. Bu minvalde General Muravyov, “*Ordudan Firarları Engellemek ve Ordunun Revize Edilmesi İçin Alınması Gereken Önlemler*” başlığıyla Çar I. Nikolay’a özel rapor hazırlayıp göndermiştir.¹³⁰ Raporunda, ordunun genel sorunlarına değinmekle birlikte, komutanların askerlere karşı tutumlarını eleştirmiş ve bunun önüne geçilmesi için önerilerde bulunmuştur. Ayrıca, askerlerin morallerinin yükseltilmesi için gereken önlemler ve ordu şartlarının iyileştirilmesi adına alınması gereken tedbirleri raporunda vurgulamıştır.¹³¹ Muravyov bu olayı günlüğünde şöyle anlatmaktadır:

“Kiev’e geldikten sonra ordunun manen ne durumda olduğunu belirten acı raporu oluşturdum. Bu raporda öncelikle ordunun manevi ruhunun çöküşünden, firarlardan ve yerli yersiz yapılan teftişlerden bahsettim. Ayrıca ordunun zayıflamasına sebep olan rütbeli komutanların tükenmek bilmeyen isteklerine, genç ve acemi askerlerin üstün körü eğitimlerine ve askerlerin refahı konusunda vurdum duymaz tavırlar sergileyen yöneticilere değindim. Birlikleri günden güne çürüten bu durumların derhal düzeltilmesi için gerekli olan önlemler hakkında fikrimi beyan ettim. Ordunun düzenlenmesi için gereksiz teftişlerin azaltılması, komutanların sık sık değiştirilmemesi ve askerlerin bir

¹²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.63.

¹²⁹ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.242.

¹³⁰ A. V. Şışov, *Polkovodtsı*, s.478.

¹³¹ Muravyov’un Çar I. Nikolay’a sunmuş olduğu rapor ve Çarın rapora düşmüş olduğu notlar N. M. Zatvornitskiy tarafından yayınlanmıştır. bkz. N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.244.

bölükten başka bir bölüğe aktarılmaması gerektiğini vurguladım. Ayrıca orduyu rahat bırakmalarını tavsiye ettim.”¹³²

Ordunun yenilenmesi için çabalayan Muravyov yanıtsız bırakılmıştır. Muravyov bu konuda günlüğünde “*Eve döndükten sonra Çar’ın kendisine sunmuş olduğum rapora düşmüş olduğu notları okudum. Kayda değer hiçbir şey yazılmamış...*” diyerek uğradığı hayal kırıklığını belirtmektedir.¹³³ Çar tarafından da desteksiz bırakılan General, 1837 yılında istifasını sunmuş ve istifası süresiz olarak kabul edilmiştir.¹³⁴ 1848 yılına kadar süren¹³⁵ uzun dönemde, Muravyov, Türkiye ve Mısır’da bulunduğu süreci kaleme almıştır. Bunun yanında, on kadar Doğu ve Batı dilini iyi bilen Muravyov, boş zamanlarını Latince ve Aramice dillerini öğrenmekle geçirmiştir.¹³⁶

1840’lı yılların başından itibaren Kafkas bölgesinde, Şeyh Şamil (1797-1871) önderliğinde, Rusların *Müridizm*¹³⁷ adını verdiği gazavat hareketi etkinliğini göstermeye başlamıştır. Ruslara ağır kayıplar verdiren Şeyh Şamil liderliğindeki hareket onları bölgede zor duruma sokmuştur. Rus hükümetinin Şeyh Şamil ve müritlerine karşı sadece cephede değil halk nezdinde de hareketi itibarsızlaştırmak ve onları İslam dışı ilan etmek için yürüttükleri propaganda faaliyetleri sonuçsuz kalmıştır. Bunlardan 1845 yılında Kırım’lı kadı Esker Seid Halil Efendi, 1852 yılında ise Orenburglu 10 kişiden oluşan ulema heyeti Şamil ve gazavat hareketine karşı halkı uyarmak için Çeçenistan’a gönderilmişlerdir.¹³⁸ Fakat Çarlık adına faaliyet yürüten bu mollalar halkı Şamil ve hareketinden caydırmayı başaramamışlardır. Kafkas bölgesinde verilen kayıplar ve Rus

¹³² Russkiy Arhiv, 1894, c.10, s.182.

¹³³ Russkiy Arhiv, 1894, c.10, s.192.

¹³⁴ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.243.

¹³⁵ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.245; A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.478.

¹³⁶ Russkiy Arhiv, 1895, c.1, s.24.

¹³⁷ Müridizm Hareketi için bkz. Süleyman Uludağ, “Müridizm”, *DİA*, c.32, s.50.

¹³⁸ V. O. Bobrovnikov, İ. L. Babiç, *Severnıy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2007, s.105.

komutanlarının başarısızlığı Çar I. Nikolay'ı, ordusunun önemli generallerinden Nikolay Muravyov'u tekrar ordu komutanlığına atamak zorunda bırakmıştır.¹³⁹ Bu hususta Muravyov: “...benim Vatana olan sevgimi bilerek benden kendisine yardım talebinde bulunduğunda, Çarın sözlerinde ve yüzünün ifadesinden bana karşı yapmış olduğu hakaretin pişmanlığını fark edebiliyordum”¹⁴⁰ demektedir. Muravyov 1849 yılı ocak ayı itibarıyla Özel Ordu'nun 3, 4 ve 5. bölüklerinin komutanlığına, 1849 yılının aralık ayında ise Grenadier Bölüğü'nün komutanlığına getirilmiştir.¹⁴¹ Tekrar ordu komutanı yapılmasıyla birlikte İmparator'un güvenini kazanan Muravyov, Rusya Savaş Konseyi Üyeliği'ne seçilerek¹⁴² görevini 1856 yılına kadar sürdürmüştür. 1853 yılında Kara Kuvvetleri Komutanı¹⁴³, 1854 yılında ise önce Rusya'nın Finlandiya Ordusu Komutanlığı'na getirilen Muravyov, daha Finlandiya'ya gitmeden görev değişikliği yapılarak Kafkas Özel Ordusu Komutan Vekili görevine getirilmiştir.¹⁴⁴

Muravyov, 1854-55'te Osmanlı-Rus savaşında Kafkas cephesinde görev yapmıştır. Kafkas Özel Ordusu Komutan Vekili sıfatıyla bölgeyi teftişe çıkan Muravyov, ordunun dağınlığını ve askerlerdeki manevi güç eksikliğini fark etmiştir.¹⁴⁵ Kara Kuvvetler Generali Yermolov'a bu konuda özel bir mektup göndermiş ama sonuç alamamıştır.¹⁴⁶ 5 Mayıs 1855 yılında Knez Bebutov'dan Kars muhasara ordusunu teslim alarak, ordunun başına geçmiş¹⁴⁷ ve Rus ordusunu yeniden

¹³⁹ Russkiy Arhiv, 1895, c.4, s.435.

¹⁴⁰ N. F. Kovalevskiy, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo. Jizneopisaniya Znamenitih Voyennih Deyateley XVIII-naçala XX veka*, Knijnaya Palata, Moskva, 1997, 210.

¹⁴¹ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.246.

¹⁴² N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.247.

¹⁴³ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, ss.250-251.

¹⁴⁴ Ye. V. Tarle, *Krimskaya Voyna*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1959, c.2, s.482; N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.251.

¹⁴⁵ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.252.

¹⁴⁶ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.252.

¹⁴⁷ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.255.

düzenlemiştir.¹⁴⁸ Bu minvalde ilk iş olarak ordusunun komutanlarını değiştirmiştir.¹⁴⁹ Muravyov komutan değişimine ve ordusunun yeniden düzenlenmesine çaba göstermiş fakat 1855 yılı I. Kars kuşatması sırasında bazı komutanlarının aceleci davranışları Rusların ağır kayıplar vermesine sebep olmuştur. Bu başarısız girişimlerin ilki Rus Generali Brimmer'in Erzurum tarafından gelecek olan takviye kuvvetleri beklemezsizin 5 Ağustos 1855 yılında Kars'a saldırması ve Osmanlı ordusu tarafından ani topçu ateşine maruz kalması sonucu ciddi kayıplar vermesiyle sonuçlanmıştır. Brimmer'in ordusu 100 kişiden fazla kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁰ General Brimmer, Kanlı Tabya Muharebesi'nde yaptığı hatayı, Muravyov tarafından Kars'a gerçekleştirilen ilk başarısız saldırıda Rus ordusunu Osmanlı topraklarından koruyacak güvenli bölgeye çekmekle telafi etmeye çalışmıştır.¹⁵¹

General Muravyov 5 Ağustos günü General Brimmer tarafından başlatılan başarısız girişimden sonra orduyu toparlayarak Kars Kalesi'ni 29 Eylül 1855 yılında

¹⁴⁸ Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993, s.112; W. E. D. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, 1966, Ankara, s.80.

¹⁴⁹ Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, s.112.

¹⁵⁰ Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, ss.123-124; Russkaya Starina, 1870, c.2, s.579.

¹⁵¹ Mustafa Budak, General Brimmer'in başarısız girişiminden sonra Muravyov'un gazabına uğradığını ve Muravyov tarafından idam edildiğini Humphry Sandwith'in "*A Narrative of the Siege of Kars*" adlı eserini kaynak göstererek söylemektedir. bkz. Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, s.124; Fakat, Sandwith savaşa dair anılarında Rus Ordusu'nda bir komutanın öldürüldüğünü yazmakla birlikte öldürülen kişinin ismini vermemektedir. bkz. Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, John Murray, London, 1856, ss.266-268; Ayrıca Rus kaynaklarına göre General Brimmer ne kadar başarısız bir girişimde bulunmuş olsa da Kars Kalesi'nin teslim alınmasında görev almıştır. Hayatının ilerleyen dönemlerinde farklı askeri görevlerde bulunan Brimmer 1874 yılında vefat etmiştir. 1855 yılında cepheye bulunan Rus komutan Ya. P. Baklanov'un tanıklığına ve Eduard Brimmer'in kendi hatıraları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Russkaya Starina, 1870, c.2, ss.567-610; E. V. Brimmer, *Zapiski*, Tiflis, 1894; Ayrıca bkz. Voyennaya Ensiklopediya, "Eduard Vladimiroviç Brimmer", VE, 1911, c.5, s.74; *Aktı Sobranniye Kavkazkoyu Arheologičeskoyu Komissiyeyu*, Tiflis, 1885, c.11, ss.94-105.

tekrar taarruza girişmiştir.¹⁵² Muravyov'un bu ani kararı vermesinin arkasında Osmanlı cephesinde gerçekleşen beklenmedik olaylar olmuştur. Bu gelişmelerden en önemlisi Sivastopol'da Rus filolarının müttefik ordusu tarafından tahrip edilmesidir. Bu olay Kars'ta top atışlarıyla kutlanmıştır.¹⁵³ Diğer bir gelişme ise Osmanlı komutanı Ömer Lutfi Paşa'nın (ö.1871)¹⁵⁴ Sohum Kalesi üzerinden Gürcistan'a ilerlemesidir.¹⁵⁵ Bu gelişmeler dışında Türklerin büyük bir ordu ile Batum üzerinden Kars'ı kurtarmaya geldiklerine dair Rus ordusu içinde söylentiler olmuştur.¹⁵⁶ Bu yeni gelişmeler Muravyov'u endişelendirmiş ve Kars taarruzunu başlatmak zorunda bırakmıştır. Oysa Muravyov Erzurum üzerinde bulunan köylerde tahıl ambarlarını yaktırarak¹⁵⁷ ve Kars'ın ikmal yollarını kapatarak kalenin, kasım ayına kadar kendiliğinden düşeceğine inanmaktaydı.¹⁵⁸ Rusların Kars'a hücumu Osmanlı ordusunun topçu birliklerinin karşılık vermesiyle bertaraf edilmiştir. Rus ordusu bu başarısız taarruzdan dolayı ağır kayıplar vermiştir. Muravyov'un ordusu savaş meydanında iki general olmak üzere, üst yönetici kumandanlar ve binlerce ölü asker bırakmıştır.¹⁵⁹ Muratoff, Muravyov'un 8 bin asker kayıp verdiğini belirtir.¹⁶⁰ Öte yandan, Rus ordusunun ciddi kayıplarına rağmen Muravyov Kars Muhasarası'nı devam ettirmiştir.

¹⁵² Rus kaynakları bu tarihi 17 Eylül 1855 olarak vermektedirler bkz. N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.256.

¹⁵³ Russkaya Starina, 1870, c.2, s.592.

¹⁵⁴ Ömer Lutfi Paşa için bkz. Abdullah Saydam, "Ömer Lutfi Paşa", *DİA*, c.34, ss.74-76.

¹⁵⁵ Abdullah Saydam, "Ömer Lutfi Paşa", *DİA*, c.34, s.74-76; Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, s.128.

¹⁵⁶ Russkaya Starina, 1870, c.2, s.585.

¹⁵⁷ Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, s.115.

¹⁵⁸ Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, s.128; W.E.D. Allen, Paul Muratof, *Kafkas Harekâtı*, s. 87.

¹⁵⁹ Rus ordusunun kayıpları hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, ss.130-133.

¹⁶⁰ W. E. D. Allen, Paul Muratof, *Kafkas Harekâtı*, s.90.

Kars Kalesi'nin Ruslar tarafından alınması General Muravyov'un ikinci kuşatmasında ancak başarılı olmuştur.¹⁶¹ İlk ağır yenilgiden sonra Muravyov bölgeden çekilmemiş aksine ordusunu takviye ederek daha da güçlendirmiştir.¹⁶² Osmanlı ordusunda ise durum Ömer Lütfi Paşa'nın Gürcistan'da gecikmesi ve diğer beklenen takviyelerin gelmemesi dolayısıyla daha da zorlaşmış vaziyettedir. Bunun dışında kalede Muravyov'un Kars'a Erzurum'dan gelecek olan ordunun ihtiyaç duyduğu tahıl ve peksimetleri yok etmesinden kaynaklanan ciddi açlık baş göstermeye başlamıştır.¹⁶³ Bu sebeplerden dolayı Kars Kalesi 27 Kasım 1855 tarihinde¹⁶⁴ tarafların anlaşmasıyla General Muravyov'a teslim edilmiştir. Kars Kalesi'ni teslim alan General Muravyov bu başarısından dolayı Kutsal Georgiy Nişanı'nın ikinci derecesiyle ödüllendirilmiştir.¹⁶⁵ Bununla birlikte, Kars'ı alması, "*Kars Fatihi*" olarak şöhret kazanmasına ve "*Karskiy*" lakabı resmi olarak kendisine verilmemiş olsa da isminin bu lakapla anılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, literatüre Generalin adı Nikolay Nikolayeviç Muravyov Karskiy olarak girmiştir.¹⁶⁶ General Muravyov'un Kars Savaşı Günlükleri "*Voyna Za Kavkazom v 1855 g*" adıyla 1877 yılında St. Petersburg'da 2 cilt halinde yayımlanmıştır.¹⁶⁷

22 Temmuz 1856 yılında Muravyov Karskiy bütün askeri görevlerinden istifa ederek emekliliğe ayrılmıştır. Generalin kendi isteğiyle mi yoksa farklı devlet mercileri tarafından mı istifaya zorlandığı hususu tartışmalıdır. Kendi günlüklerinde bununla ilgili konuya değinilmemiştir. General Muravyov Kafkasya bölgesinde sonu gelmeyen

¹⁶¹ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.256.

¹⁶² Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, s.135.

¹⁶³ Mustafa Budak, *Kafkas Cephesi*, s.115.

¹⁶⁴ N. M. Zatvornitskiy'e göre Kars Kalesi Ruslar tarafından 16 Kasım 1855 tarihinde teslim alınmıştır bkz. N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.256; Ayrıca bkz. Russkaya Starina, 1870, c.2, ss.567-610; AKAK, c.11, no:124-125, s.151.

¹⁶⁵ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.256.

¹⁶⁶ O. V. Terebov, "Muravyov Karskiy" *BRE*

¹⁶⁷ N. N. Muravyov, *Voyna Za Kavkazom v 1855 g*, Tipografiya Tovarişestva "Obşestvennaya Polza", St. Petersburg, 1877, c.1-2.

yayılmacı politikaya karşı durmaktadır. Yayılmacı politikaya karşı çıkan Muravyov bölgede etkin güç olan Müridizm Hareketi ve lideri Şeyh Şamil ile barışçıl yollarla masaya oturmak istemektedir.¹⁶⁸ Bu düşüncesini Çar I. Nikolay’a, Kafkasya’da durumun ancak barışçıl politik yollarla çözüme kavuşturulması gerektiğini, silah kullanımının bölgedeki vaziyeti daha da zorlaştıracığını belirtmiştir.¹⁶⁹ Bu hususta ciddi gayretler gösteren Muravyov, Rus ordusunda esir tutulan Şeyh Şamil’in oğlu Cemaleddin’i serbest bırakarak Müridizm Hareketi’yle anlaşmaya çalışmıştır.¹⁷⁰ Müridizm’e karşı yürüttüğü siyasette kısmen başarıyı yakalayan Muravyov Kırım Savaşı döneminde Şeyh Şamil’in kendi toprakları içinde pasif kalmasını sağlayabilmiştir.¹⁷¹ Bu minvalde 1858-59 yıllarında askeri mahkemeye üye seçilmesi ve Rus ordusunun Kafkas bölgesinde savaş suçu işlemiş askerlerin yargılanmasının önünü açmaya çalışması önemli bir husustur.¹⁷² Üst düzey komutanlarla ara ara orduda barınma ve beslenme şartlarının düzenlenmesinden kaynaklı sürtüşme yaşamaları istifa kararında etkili olan sebeplerden sayılabilir.¹⁷³ 1859 yılında askeri mahkemeden de istifa ederek emekliliğe ayrılan Muravyov Karskiy, yaptığı askeri hizmetlerden dolayı 1863 yılında Aleksandr Nevskiy Nişanı’yla ödüllendirilmiş¹⁷⁴ ve 18 Ekim 1866 yılında

¹⁶⁸ O. V. Terebov, “Muravyov Karskiy”, *BRE*

¹⁶⁹ A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.484.

¹⁷⁰ Şeyh Şamil’in oğlu Cemaleddin’in serbest bırakılması, taraflar arası yazışmalar ve hareket ile anlaşmaya varılması üzerine tafsilatlı bilgi için bkz. AKAK, c.11, ss.60-63; ayrıca bkz. A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.487.

¹⁷¹ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, ss.53,57; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yayınları, 1983, s.312

¹⁷² Ye. L. Potemkin, *Biografiçeskiy Slovar Vısşie Çini Rossiyskoy İmperii (22.10.1721-2.03.1917)*, c.2, s.421.

¹⁷³ Muravyov Karskiy’nin Rus ordusunun üst düzey komutanlarıyla ordunun durumunun iyileştirilmesi konusunda yazışmaları ve komutanların Muravyov’a cevap olarak yazdıkları mektuplar için bkz. N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, ss.252-254; AKAK, c.11, no:48, ss.58-60; A.P. Yermolov, *Kavkazkiye Pisma 1816-1860*, ss.636-637.

¹⁷⁴ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c. III. IV, s.256.

da vefat etmiştir.¹⁷⁵ Muravyov, Zadonsk Şehrinin Lipetsk bölgesinde bulunan *Zadonskiy Rojdetstvo Bogoroditsa Manastırı*'na defnedilmiştir. Mezarı 1976 yılından itibaren Rusya'nın kültürel miras listesinde yer almaktadır.¹⁷⁶

2. Eserleri

2.1. Kurs Fortifikatsii

1816 yılında St. Petersburg'da yayımlanan kitap, askeri istihkâm okullarında okutulması için hazırlanmış ders kitabı niteliğindedir. Mühendis subaylar için hazırlanan kitap Muravyov'un ilk kitabıdır.¹⁷⁷

2.2. Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 g

Eser ilk defa Avgust Semyon Yayınevi tarafından 1822 yılında Moskova'da yayımlanmıştır. 1887 yılında Muravyov'un kızı tarafından tekrardan "*Russkiy Arhiv*" dergisinde tefrika edilerek yayımlanmıştır.¹⁷⁸ Notlarını yayımlama düşüncesinde bulunmayan Muravyov, Hive Hanlığı'ndan dönüşü sonrası arkadaşlarının yoğun ilgisiyle karşılaşmış ve bunun sonucu olarak notlarını kitaplaştırma gereği duyduğunu eserinin girişinde belirtmektedir.¹⁷⁹ Dolayısıyla eser, Muravyov'un 1819 ve 1820 yılları

¹⁷⁵ N. M. Zatvornitskiy, *Stoletiye*, c.III.IV, s.258.

¹⁷⁶ Sovet Ministrov RSFSR Postanavlениye Ot 07.09.1976 No:495; (<http://cultura48.ru/?object=%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D0%B0-%D0%BD-%D0%BD-%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-1794-1866-%D0%B3%D0%B3> Erişim Tarihi: 09.11.2020; <http://base.garant.ru/46022856/>) Erişim Tarihi: 09.11.2020.

¹⁷⁷ Şişov, *Polkovodtsı*, s.463.

¹⁷⁸ Russkiy Arhiv, 1887, c.9-12, ss.5-42,145-176, 393-416.

¹⁷⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.V.

arasında Hive Hanlığı'nda resmi elçi olarak bulunduğu sürede, tuttuğu notlarının genel okuyucu kitlesine hitap edecek şekilde kitaplaştırılmış halidir.

İki cilt halinde yayımlanan eserin ilk cildi Tiflis'ten Hive'ye kadar olan yol güzergâhlarında yaşadığı olayları ve Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile görüşmesinin anlatımından oluşmaktadır. Kitabın ikinci cildi ilk cilde nazaran daha geniş olmakla birlikte Hive Hanlığı'nı genel hatlarıyla tasvir etmektedir. Hanlıkta yaşayan Türkmen, Özbek, Sart ve Kırgız boylarının sosyal, ekonomik ve kültürel hayatlarıyla ilgi zengin malumata sahip eser, Rus seyyahlarınca yazılan Türkistan hakkında ilk eser sayılmaktadır. Sadece sosyokültürel alanla ilgilenmekle kalmayan Muravyov Karskiy bölgenin coğrafi yapısıyla ilgili ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Bununla birlikte, bölgede bulunan vahşi hayvanlar ve bitkilerle ilgili bilgi vermekle, biyolojik çeşitliliğe de değinmektedir. Yayımlandığı günden itibaren kısa bir süre içinde büyük üne kavuşan Muravyov'un eseri farklı Avrupa dillerine çevrilmiştir. Buna göre:

M.G. Lecoite de Laveau tarafından Fransızcaya tercüme edilen kitap 1823 yılında Paris'te "*Voyage en Turcomanie Et a Khiva Fait En 1819 Et 1820*" adıyla neşredilmiştir.¹⁸⁰

Almancaya Philipp Strahl tarafından tercüme edilen eser 1824 yılında Berlin'de "*Des kaiserlichen russischen gesandten Nicolaus von Murawiew Reise durch Turkomanien nach Chiwa in den jahren 1819 und 1820*" adıyla yayımlanmıştır.¹⁸¹

İngilizce tercümesi, 1824 yılında Berlin'de basılan Almanca nüshası esas alınarak Hindistan'ın Kalküta eyaletinde 1871 yılında "*Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country 1819-20*" adıyla "Foreign Departmant Press" tarafından

¹⁸⁰ N. N. Mouraviev, *Voyage en Turcomanie Et a Khiva Fait En 1819 Et 1820*, Chez Louis Tenre, Paris, 1823.

¹⁸¹ N. N. Murav'ev, *Des kaiserlichen russischen gesandten Nicolaus von Murawiew Reise durch Turkomanien nach Chiwa in den jahren 1819 und 1820*, G. Reimer, Berlin, 1824.

yayımlanmıştır. Mütercimi Capt. W.S.A. Lockhart'tır.¹⁸² Eserin ikinci baskısı 1977 yılında Londra'da Oğuz Press tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁸³

2.3. Turtsiya i Yegipet v 1832 i 1833 gg

General Muravyov'un çok genç yaşlardan beri tuttuğu günlüklerinin 1832-1833 yıllarında İstanbul ve Mısır'da bulunduğu dönemlerinin kitaplaşmış halidir. Eser 1869 yılında Muravyov'un ölümünden sonra damadı G.A. Çertkov tarafından yayımlanmıştır. Kitabın giriş bölümünde yayıncı tarafından konulan bilgilerden anlaşıldığına göre Muravyov daha hayatta iken 1858 yılında tuttuğu notlarını kitaplaştırmış ve Devlet Sansür Kurulu'na göndermiştir.¹⁸⁴ Bilinmeyen bir sebepten dolayı kitap ancak ölümünden sonra dört cilt halinde basılmıştır.

Eser, içinde resimlerin ve coğrafi yer adları sözlüğünün bulunduğu dört ciltten oluşmaktadır. Muravyov eserinin ilk iki cildinde Türkler ve Osmanlı Devleti'nin tarihi hakkında farklı kaynaklardan topladığı bilgileri aktarmaktadır. Ayrıca kitabın bu bölümünde İstanbul'da ve Mısır'da bulunan tarihi yerler hakkında bilgiler verilmektedir. Eserinin üçüncü ve dördüncü ciltlerinde Muravyov, Rusların Türklerle olan siyasi ilişkilerini ele almaktadır. Bu bölümlerde, kendisinin Rusya Çarı I. Nikolay (ö.1855) tarafından Osmanlı Devleti'ne, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa (ö.1849) ile olan sorunun çözümü için arabulucu olarak görevlendirilmesi anlatılmaktadır.¹⁸⁵

¹⁸² N. N. Muravyov, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country 1819-20*, Foreign Department Press, Calcutta, 1871.

¹⁸³ N. N. Murav'yov, *Journey To Khiva Through The Turkoman Country*, Oguz Press, London, 1977.

¹⁸⁴ N.N. Muravyov, *Turtsiya i Yegipet 1832 i 1833 gg*, Tipografiya A.İ. Mamontov, Moskva, 1869, c.1, s.5.

¹⁸⁵ N. N. Muravyov, *Turtsiya i Yegipet 1832 i 1833 gg*, c.1.

Bunun yanında eser dönemin siyasi olaylarını aydınlatması bakımından önemli bilgiler barındırmakta ve başvurulması gereken birincil kaynaklardan sayılmaktadır.

2.4. Russkiye na Bosfore 1833 g

Eser 1869 yılında Muravyov'un damadı Çertkov tarafından yayımlanmıştır.¹⁸⁶ Bu kitap Muravyov'un günlüklerinden derlenen notlardan oluşturulan "*Turtsiya i Yegipet v 1832 i 1833 gg*" adlı eserinin üçüncü ve dördüncü ciltlerinin tek kitap halinde farklı isimle yayımlanmış halidir. Bu eserinde Muravyov Rusların İstanbul Boğazı'na gelmelerini ve Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Kitapta boğazın Rus Hükümeti için önemi ve İngilizlerin boğaza hâkim olma isteklerinden endişe duyduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin diğer Avrupa ülkeleriyle olan ilişkileri ve Rus Hükümeti'nin buna karşı tutumunun ne olması gerektiği konusunda tavsiye ve önerilerde bulunmaktadır.¹⁸⁷ Eser, dönemi aydınlatmak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

2.5.Voyna za Kavkazom 1855 g

Kitap 1877 yılında Muravyov'un günlüklerinden derlenerek St. Petersburg'da iki cilt halinde yayımlanmıştır. Esere haritaların, şehir gravürlerinin ve savaşa katılan Rus komutanlarının ve Osmanlı paşalarının portrelerinin bulunduğu üçüncü cilt eklenmiştir. Muravyov kitabının giriş bölümünde, Türklerin haber ajanslarının olmadığını, İngiltere gazetelerinin ise haberleri olayları çarpıtarak verdiklerini söyleyerek gerçek olayları aydınlatmak için bu kitabı yazdığını belirtir. Kitapta General

¹⁸⁶ N. N. Muravyov, *Russkiye na Bosfore 1833*, Tipografiya A.İ. Mamontov, Moskva, 1869.

¹⁸⁷ N. N. Muravyov, *Russkiye na Bosfore 1833*; Russkiy Arhiv, 1894, c.5-8, s.349.

Muravyov'un komuta ettiği Rus ordusunun Kafkasya işğali ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Ayrıca, Rus ordusunun Kars ve Erzurum şehirlerini muhasara altına almaları ve Osmanlı Devleti'nin Kırım'a asker göndermesi detaylarıyla okuyucuya sunulmaktadır.¹⁸⁸ Eserin ikinci cildinin son kısmına belgeler, komutanlar arasındaki yazışmalar ve Osmanlı ordusu paşalarının Rus casusları tarafından yakalanan mektupları yer almaktadır. Bu yönüyle kitap, 1853-1855 Osmanlı-Rus savaşı hakkında Rus generalinin bakış açısını yansıtan birincil kaynak olması bakımından dikkate alınması gereken eserlerdendir.

2.6. Diğer Yayınlar

Muravyov eserlerini yazarken hiçbirini kitap olarak tasarlamamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz yayınlarının “*Putosestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*” hariç tamamı ölümüne kadar tuttuğu günlüklerinden damadı Çertkov tarafından derlenerek oluşturulmuş eserlerdir. General Muravyov'un günlüklerinin 1848 yılına kadar olan kısmı kızı A.N. Sokolova tarafından “*Russkiy Arhiv*” dergisinde 1885-1895 yılları arasında tefrika edilmiştir. 1848 yılından ölümüne kadar olan dönemi kapsayan günlükleri ise yayıncı tarafından “olaylar günümüze çok yakın” denilerek yayımlanmamıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁸ N. N. Muravyov, *Voyna Za Kavkazom 1855 g*, Tipografiya Tovarişestva “Obşestvennaya Polza”, St. Petersburg, 1877, c.1-2.

¹⁸⁹ Russkiy Arhiv, 1895, c.4, s.437.

II. BÖLÜM: Rusya'nın Batı Türkistan Politikası ve Muravyov'un Hive Hanlığına Seyahati

1. Büyük Petro Dönemi Rusya'nın Türkistan'ı İlk Keşfi

Rusya İmparatorluğu'nun Türkistan hanlıklarına olan ilgisi 18. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Büyük Petro döneminden itibaren Rus yayılmacı politikası Türkistan hanlıklarında da etkisini göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda Hive hanlarının komşuları olan Buhara emirleriyle sürekli çekişme halinde bulunmaları ve Rusya'dan himaye talep etmek zorunda kalmaları Çarlık Rusya'nın bölgeye olan ilgisini daha da arttırmıştır. Rusya'dan himaye taleplerinin ilki Hive Hanı Şah Niyaz Han (1698-1702) tarafından 1700 yılında elçisi Dostak Bahadır aracılığıyla Petro'ya iletilmiştir. Petro, Şah Niyaz Han'ın Rusya'nın himayesi ve tabiiyeti konusundaki isteğini 1703 yılında imzaladığı fermanla kabul etmiştir.¹⁹⁰ Bu olayın Rusya'da büyük yankı uyandırdığı anlaşıyor. Hive elçisinin Rusya'ya gelmesi Çardan himaye ve tabiiyet istemesi “*Vedomosti Moskovskiy*” gazetesinin Nisan 1703 yılı sayısında haber olarak yayımlanmıştır.¹⁹¹

Çar I. Petro'nun emriyle bölgeye ilk keşif ziyaretini gerçekleştiren Knez Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy olmuştur.¹⁹² Kaynakların belirttiğine göre 1713 yılında Hoca Nefes adında bir Türkmen, Astrahan'a Knez Samanov'un yanına gelerek, Hive Hanlığı sınırlarından geçmekte olan Amu Derya'nın Hazar Denizi'ne aktığı eski yatağını bulduğunu ve bu eski yatağın altın barındırdığını söylemiştir.¹⁹³ Bu hususta

¹⁹⁰ S. V. Jukovskiy, *Snoşeniye*, s.42.

¹⁹¹ *Vedomosti Moskovskiy*, Peçatny Dvor, Moskva, 5.04.1703

¹⁹² Rus Çarı I. Petro'nun Çerkasskiy'e verdiği buyrukla ilgili arşiv belgeleri için bkz. H. Agayev, M. Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:5, s.27; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden-Boston, 2003, s.58.

¹⁹³ Aslen İran'ın Gilan şehriden olan Samanov Astrahan'da Hristiyan Ortodoks mezhebini kabul etmiş ve Knez unvanını almıştır. bkz. Fyodor İvanovç Soymonov, *Opisaniya Kaspiyskago Morya i Çinennih na*

Rus Çarı'na bilgi vermesi için Knez'den kendisini Çar Petro ile buluşturmasını istemiştir. Knez Samanov tarafından St. Petersburg'a gönderilen Hoca Nefes'in 1714 yılında Petro ile görüşmesi sağlanmıştır. Petro ile görüşen Hoca Nefes, eski nehir yatağının altın barındırdığına dair söylemini tekrarlayarak yatağın Hive'de bulunan su barajını yıkmak suretiyle tekrar Hazar Denizi'ne akmasını sağlayabileceklerini iddia etmiştir. Petro, Hoca Nefes'in getirdiği bilgileri 1714 yılında Petersburg'da bulunan Hive Hanı Hacı Muhammed Bahadır Han'ın elçisi Aşır Bek'i sorgulatarak haberin doğruluğunu teyit etmiştir.¹⁹⁴ Aynı dönemde I. Petro'ya Türkistan'da altın bulunduğu dair bir haber daha ulaşmıştır. Sibiry valisi Gagarin Buhara Emirliğinin doğusunda bulunan Yarkend¹⁹⁵ şehrinde altın kumu olduğuna dair haber getirmiştir.¹⁹⁶ Bu iki bilgi Petro'yu Türkistan bölgesine girmesi için ikna etmeye yetmiştir. Bununla birlikte Rus Çarı'nı ikna etmeyi başaran Hoca Nefes Rusların ilk Türkistan keşif ziyaretinde Bekoviç Çerkasskiy'e eşlik etmiştir.¹⁹⁷

Tarih kaynaklarında Çar Petro'nun Türkistan altınına olan ilgisine dair delil bulmak zor olmakla birlikte arşiv kayıtlarında da bu konuya dair çok az bilgiye

Onom Rossiyskikh Zayovaniy, İmperatorskiy Akademiya Nauk, St. Peterburg, 1763, s.5; Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.52.

¹⁹⁴ Rus kaynakları elçinin ismini Amur Bek veya Aşerbi olarak verirler. Doğru olduğunu düşündüğümüz Aşır Bek ismini tercih ettik. bkz. S. V. Jukovskiy, *Snoşeniye*, s.46-47; M. L. Yudin, *Naçalo Snoşeniya s Turkmenskimi Narodom*, Tipografiya Ştata Turkestanskogo Voyennogo Okrug, Taşkent, 1913, s.5; İ. İ. Golikov, *Deyaniya Petra Velikago Mudrago Preobrazitelya Rossii (Sobranniya İz Dostovernih Istočnikov i Rospolojenniya Po Godam)*, Tipografiya Nikolaya Stepanova, Moskva, 1838, c.5, s.235; F. İ. Soymonov, *Opisaniya Kaspiyskago Morya*, s.7.

¹⁹⁵ Rus kaynakları şehrin ismini Erketi olarak verirler. Günümüz Doğu Türkistan'ında yer almaktadır. bkz. S. V. Jukovskiy, *Snoşeniye*, s.46.

¹⁹⁶ İ. İ. Galikov, *Deyaniya Petra Velikago*, Tipografiya Nikolaya Stepanova, Moskva, 1838, c.5, s.234; A. Popov, *Snoşeniya Rossii S Hivoyu i Buharoyu Pri Petre Velikom*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, S. Peterburg, 1853, s.3.

¹⁹⁷ İ. V. Kurukin, *Persidskiy Pohod Petra Velikago (Nizovaya Korpus Na Beregah Kaspiya 1722-1735)*, KVADRİGA Obyedinennaya Redaksiya MVD Rossii, Moskva, 2010, s.25.

ulaşıyoruz.¹⁹⁸ Kanaatimizce Hoca Nefes'in anlattıklarından I. Petro'yu asıl ilgilendiren mesele Amu Derya'da bulunan altın değildir. Petro Amu Derya'yı eski yatağına taşıyarak Hazar Denizini kullanarak Hindistan'dan Rusya'ya ticaret hattını yola koymakla ilgilenmektedir.¹⁹⁹ Çar Petro Amu Derya'nın kaynağını Hindistan'dan alarak Afganistan'a, oradan da dağları aşarak Türkistan'a ulaştığına inanmaktadır. Petro, Amu Derya'yı Hazar Denizi'ne bağlamayı başarırrsa Rusya'nın Hindistan'a ulaşan ticaret yolları açılmış olacaktır.²⁰⁰ Fakat burada Çarlık Rusyasına Türkistan hanlıkları ve göçebe Türkmen boyları engel oluşturmaktadır. Bölgede bulunan etkin güç konumundaki Hive Hanlığı ve Türkmenler ticaret yollarını tehlikeye atmaktadır. Bu sorunun çözümü için Rus Çarı I. Petro ilk olarak Bekoviç Çerkasskiy'e 1715 yılında Amu Derya'nın eski havzasını ve Hazar Denizi çevresinin haritasını çıkarma görevini vermiştir.²⁰¹ Aleksandr Bekoviç, maiyetindeki jeolog ve kartograflarla birlikte Hazar Denizi'nin tam ilmi haritasını 1715 yılında oluşturmuştur.²⁰² Bölgenin haritasını oluşturan Bekoviç Çerkasskiy, 1717 yılında tekrar İmparator I. Petro tarafından Hive hanıyla Rusya'dan Hindistan'a kadar düşünülen ticaret yolunun güvenliği konusunu anlaştırmak ve Hazar kıyısında bin kişilik garnizon inşa etmek için Türkistan'a gidecek ordunun komutanı olarak görevlendirilmiştir.²⁰³

Burada, Çar I. Petro'nun 14 Şubat 1716 tarihli Bekoviç Çerkasskiy'e gönderdiği Türkistan'da yapılması gerekenlere dair emirnamesi konumuz açısından önem

¹⁹⁸ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:5, s.27.

¹⁹⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.52; Robert K. Massie, *Büyük Petro*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 971-981.

²⁰⁰ İ. V. Kurukin, *Persidskiy Pohod*, s.25.

²⁰¹ Russkiy Arhiv, 1872, c.7-8, s.1387-1389.

²⁰² O. V. Maslova, *Obzor Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu 1715-1856*, İzdatelstvo SAGU, Taşkent, 1955, c.1, s.13.

²⁰³ Russkiy Arhiv, 1872, c.7-8, s.1387-1388.

taşımaktadır.²⁰⁴ Bu emirname Petro'nun Bekoviç Çerkasskiy'i Türkistan'a göndermesinin arkasında yatan sebepleri açıklaması dolayısıyla mühim bir vesika konumundadır. Emirname Petro'nun bizzat kendi el yazıyla yazılmış olup 13 maddeden oluşmaktadır.²⁰⁵ Bu emirnameye göre ilk olarak Türkistan'da bin kişilik askeri bir garnizon inşa edilecektir. Bu garnizon mümkün olduğunca Amu Derya'nın eski yatağının geçtiği yolun güzergâhında yer almalıdır. Garnizon yapımının gizli tutulmasını isteyen I. Petro, Amu Derya'yı eski yatağına taşıyabilirse burada yeni bir şehir dahi kurulabileceğini belirtmektedir. Hive Han'ı Rusya'ya tabiiyete çağırılacak, kabul ederse iktidarı Rusya tarafından tanınacak ve iç düşmanlarından korunabilmesi için, gerekirse asker dahi gönderilerek Han'a destek verilecektir.²⁰⁶ Hive Han'ı ile anlaşmaya varılırsa Amu Derya kullanılarak Hindistan'a kadar gidilmeli ve yol üzerinde bulunan bütün göller, nehirler ve kuru bölgeler not alınmalı, haritası çıkarılmalıdır. Eğer başarılı bir şekilde Hindistan'a ulaşılsa aynı güzergâh kullanılarak geri dönülmelidir. Hindistan dönüşü daha iyi, ulaşılabilir güzergâh bulunduğu takdirde yeni yol kullanılmalı ve notlandırılarak haritası çıkarılmalıdır. Aynı şekilde Petro emirnamesinde Hindistan ile ticareti yoluna koyduktan sonra Türkistan bölgesinde 4 bin askerden oluşan düzenli ordu kurma emri vermektedir. Bütün bunlarla birlikte, Çar I. Petro Çerkasskiy'e nehrin eski yatağını bulduktan sonra Astrahan valisinin kendisine temin edeceği adamlarla birlikte Hoca Nefes'in bahsetmiş olduğu barajı yıkarak Hazar Denizi'ne akıtmasını emretmektedir. Son olarak da yeni oluşacak nehrin etrafında

²⁰⁴ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:5, s.28.

²⁰⁵ *Jurnal ili Podennaya Zapiska Blajenniya i Veçnodostoyniya Pamyati Gosudarya İmparatora Petra Velikago s 1698 goda Daje do Zaklyuçeniya Neyştatskago Mira*, İmperatorskoy Akademiya Nauk, S. Peterburg, 1772, c.2, s.354.

²⁰⁶ Çar I. Petro'nun Bekoviç Çerkasskiy ile Hive Han'ı Şirgazi Han'a gönderdiği mektupta iki devlet arasında ticari ilişkilerden bahsedilmekte fakat Hive Hanlığının Rusya'ya tabiiyeti mektupta söz konusu edilmemektedir. bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:6, s.28.

şehirler kurulmalı ve bütün ihtiyaçları karşılanarak mamur hale getirilmelidir.²⁰⁷ Görüldüğü gibi Rus Çarı'nın Türkistan hanlıklarıyla ilişki kurmak istemesinin asıl sebebi Hindistan'la ticari ilişkileri başlatmak amacı taşımaktadır.²⁰⁸

Türkistan'daki altın meselesi Petro'nun emirnamesinde sadece bir kere geçmektedir. Petro burada, Hive Hanı'nın kendi adamlarını Ruslarla Sır Derya üzerinden Yarkend'e göndermesini ve gerçekten altın olup olmadığını kontrol edilmesini istemektedir.²⁰⁹ Sibirya valisi Gagarin'in Yarkend şehrinde altın bulunduğunu bildirmesiyle başlayan araştırma sonuçsuz kalmıştır. Gagarin'in gösterdiği yerde altın arayan İvan Buhgolts ve ekibi²¹⁰ seferden altın bulamadan Bekoviç gibi Kalmuk saldırılarına maruz kalmış ve canını zor kurtararak geri dönmüştür.²¹¹ Sibirya valisinin, Yarkend halkından aldığını söylediği altın parçacıklarının Çin üretimi altınlar olduğu anlaşılmıştır.²¹² Sibirya valisi olan Gagarin devleti zarara sokmak, ihanet ve yalancılık suçlamaları ile Petro tarafından mahkemeye verilerek tutuklanmıştır. Her ne kadar Vali Gagarin'i kendi döneminde Sibirya'yı Rusya'dan kopararak bağımsızlık isteyen hain olarak gösterecekler de Rus tarihçi Ye. A. Knyajetskaya'nın tespitlerine göre bu itham hiçbir zaman ispatlanamamıştır.²¹³ Knyajetskaya'nın bu görüşünü Petro'nun

²⁰⁷ Rus Çar'ı I. Petro'nun Bekoviç Çerkasskiy'e yazdığı emirname için bkz. *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 g*, Moskova, 1830, c.5, no:2993, s.197; Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:5, s.27; F. İ. Soymonov, *Opisaniya Kaspiyskago Morya*, s.9-12.

²⁰⁸ F. İ. Soymonov, *Opisaniya Kaspiyskago Morya*, s.7; M. N. Galkin, *Etnografiçeskiye i İstoriçeskiye Materialı Po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu*, İzdaniya Ya. A. İsakova, S. Peterburg, 1868, s.18-19.

²⁰⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:5, s.27.

²¹⁰ N. Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşago*, Tipografiya Bratyev Panteleyevih, S. Peterburg, 1877, s.168.

²¹¹ V. Bartold, *Soçineniye*, c.9, s. 396-397.

²¹² Ye. A. Knyajetskaya, "Noviye Svedeniya ob Ekspeditsii İ.M. Liharyeva", *Stranı i Narodi Vostoka*, 1989, cilt:26, sayı:3, s.11.

²¹³ Ye. A. Knyajetskaya, "Noviye Svedeniya, s.11.

aynı bölgeye 1719 yılında İ. M. Liharyev başkanlığında altın arama ekibi göndermesi desteklemektedir.²¹⁴

Rus kaynakları, Çar I. Petro'nun emriyle Hive Hanlığına antlaşma yapmak için gönderilen Çerkasskiy'nin ordusuyla birlikte Hive'de Şirgazi Han tarafından pusuya düşürülerek öldürüldüğünü kaydetmektedir.²¹⁵ Aslen Kabardiyalı olan Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy çocuk yaşlarda kardeşleriyle birlikte kaçırılarak veya esir edilerek Çar Petro'ya hediye edilen çocuklardandır. Kaynaklar Bekoviç Çerkasskiy'nin kardeşlerinin isimlerini Süyünç ve Ak Mirza olarak kaydetmektedir.²¹⁶ Çerkasskiy'nin sonradan kendisine verilen Bekoviç (bek+oviç) soyadından bek ve asilzade ailesinden olduğu anlaşılmaktadır. Çerkez asıllı olmasından dolayı ise Çerkasskiy künyesini almıştır.²¹⁷ Asıl isminin Devlet Giray Mirza olduğunu Rus kaynakları belirtmekte ve Türkistan halkları da Bekoviç'i bu isimle anmaktadırlar.²¹⁸ Çocukluğunda vaftiz edilerek Hristiyan olan²¹⁹ ve Aleksandr ismini alan Çerkasskiy, aynı zamanda Çar

²¹⁴ Miller, "O Pesoşnom Zolote v Buhari", *Soçineniya i Perevodı k Polze i Uveseleniyu Slujaşıye*, 1760, cilt:2, s.123; V. Bartold, *Soçineniye*, c.9, s.397.

²¹⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.54.

²¹⁶ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.54; N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.170; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Arkadaş İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, 1942-1947, c.1, s.172.

²¹⁷ S. V. Jukovskiy, *Snoşeniye*, s.48.

²¹⁸ Türkmen aksakalı Polat Bahşı'nın Orenburg valisine yazdığı 16 Eylül 1717 tarihli mektubunda Bekoviç'ten Devlet Girey olarak bahsetmekte. bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:12, s.33; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, c.1, s.172.

²¹⁹ Burada Büyük Petro'nun sarayında yetişen esirleri vaftiz ederek Hristiyanlaştırma geleneğinden söz etmek mümkündür. Petro kendisine hediye edilen esirleri vaftiz ederek eğitimlerini almaları için Avrupa üniversitelerine göndermiştir. Bunlardan en meşhuru Rus şairi Aleksandr S. Puşkin'in büyük dedesidir. 1703 yılında İstanbul'da satın alınarak Petro'ya hediye edilen Habeşistanlı veya Kamerunlu olduğu düşünülen Zenci İbrahim'dir. Vaftiz olarak Hristiyanlığı kabul eden İbrahim'in ismi Çar tarafından Abram Petroviç Hannibal olarak değiştirilmiştir. Kendi ismini İbrahim'e soyadı olarak veren Petro, Zenci İbrahim'i eğitim alması için Fransa'ya göndermiş ve orduda yükselmesini sağlamıştır. bkz. Simon Sebag Montefiore, *Romanovlar 1613-1918*, çev. Nurettin Elhüseyni, YKY, İstanbul, 2019, s.116; Solomon

Petro'nun da eğitimliğini yapan “*dyadka tsarya*” Knez Boris Alekseyeviç Golitsin tarafından eğitilmiştir.²²⁰ Knez Golitsin'in kızı Mariya Borisovna Golitsina ile evlenen²²¹ Çerkasskiy Petro tarafından Avrupa'ya gönderilerek Hollanda'da denizcilik eğitimi almıştır.²²² Rusya'da ise Preobrajenskiy Askeri Okulu'nu tamamlamıştır.²²³

Bekoviç Çerkasskiy'in Hive seyahati döneminde ölümüne ilişkin pek çok araştırma yapılmıştır.²²⁴ Bu araştırmaların neredeyse tamamı Çar I. Petro'nun elçisinin Hive Han'ı Şirgazi Han tarafından hunharca katledildiğinin üzerinde durmaktadır. Bu belgelerden özellikle ikisi öne çıkmaktadır ki, Bekoviç Çerkasskiy'nin Hive'ye seyahatinin tafsilatlı bilgisini içermesi açısından dikkat çekicidir. Çerkasskiy olayıyla ilgili bulunan bu belgeler, Bekoviç ile birlikte hareket eden Hoca Nefes'in anlattıkları ve kendilerini olayın görgü tanıkları olarak niteleyen birkaç Türkmen'in ifadesinden oluşturulmuş belgelerdir.²²⁵ Her ne kadar elimizdeki belgeler kendi içinde abartılı ifadeler barındırsa da Çerkasskiy olayını aydınlatması ve olaya ilişkin fikir vermesi açısından önemlidir. Buna göre, Bekoviç Çerkasskiy 4 bin kişilik ordusu ve Hive Hanı için hazırladığı hediyelerle birlikte 1717 yılında Astrahan şehrinden Türkmen sahillerine Hazar Denizi'nden geçerek ulaşmıştır.²²⁶ Ordusunun belli bir kısmını bu

Volkov, *Romanov Hanedanı (1613'ten Devrime Rus Kültür Tarihi)*, çev. Sabri Gürses, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s.112.

²²⁰ V. G. Volovnikova, *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveny ve Persiyu i Buharu v 1718-1725 g*, Nauka, Moskva, 1986, s.138.

²²¹ Miller, “O Pesonnom Zolote v Buhari”, s.21; N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.168.

²²² İgor S. Zonn, “Aleksander Bakovich Cherkassky”, *The Caspian Sea Encyclopedia*, Springer, Berlin, 2010, s.79.

²²³ V. G. Volovnikova, *Poslannik Petra*, s.138.

²²⁴ Çerkasskiy üzerine yapılmış çalışmalar hakkında bkz. İ.G. Bezgin, *Knyazya Bekoviça Çerkasskogo Ekspedisiya v Hivu i Posolstva Flota Poruçika Kojina i Murzı Tevkeleva v İndiyu k Velikommu Mogolu (1714-1717gg) Bibliografiçeskaya Monografiya*, Tip. R. Golika, Moskva, 1891; Ye.A. Knajeskaya, *Sudba Odnoy Kartı*, Misl, Moskva, 1964.

²²⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.52.

²²⁶ Ya. V. Hanıkov, “Poyasnitelnaya Zapiska k Karte Aralskogo Morya i Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, 1851, cilt:5, s.318.

bölgede bırakan Çerkasskiy Hive Han'ı Şirgazi Han'a kendisinin Rusya Çarı I. Petro'nun elçisi sıfatıyla ve ticari antlaşmalar yapmak için gelmekte olduğunu belirten habercilerini, İvan Varonin ile Aleksey Svyatoy'u Hive şehrine göndermiştir.²²⁷ Rusların orduyla Hive şehrine gelmekte olduklarını duyan Şirgazi Han Ruslardan kuşkulunarak Çerkasskiy'nin habercilerini sorguya çekmiştir. Rusların neden ve hangi amaçlarla topraklarına geldiklerini, kendisinden ne istediklerini öğrenmek isteyen Hive Hanı Çerkasskiy'nin elçilerini casusluk suçlamasıyla önce hapsedmiş sonrasında ise öldürmüştür.²²⁸ Özbek ve Karakalpak boylarından oluşan 24 bin kişilik bir ordu hazırlayan Hive Han'ı, Çerkasskiy'i kendisi karşılamak için yola çıkmıştır.²²⁹ Hive şehrine 3 günlük yol mesafesinde Knez Çerkasskiy ile karşılaşan Hive ordusu Ruslara saldırmışlardır. Rusların karşılık vermeleri sonucu ağır kayıplar veren Şirgazi Han geri çekilmek zorunda kalmıştır. Üç gün süren savaştan sonra, Ruslara galip gelemeyeceğini anlayan Şirgazi Han barış teklifinde bulunmuştur.²³⁰ Hanın teklifini kabul eden Çerkasskiy ordusunu parçalara bölerek Hive şehrine girmeyi kabul etmiştir. Rus belgelerine göre ordusunu beşe bölerek hanlığın farklı şehirlerine gönderen Çerkasskiy Şirgazi Han tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür.²³¹ Parçalar halinde bulunan Rus ordusu hanın ordusu tarafından aynı şekilde yok edilmiştir.²³² Hiveli bir Hoca tarafından kurtarılan yüze yakın Rus askeri Buhara Emiri Ebul Feyz Han'a

²²⁷ Kalmuk Hanı'nın elçisi Bakşa'nın ve şahit olarak ifade veren Türkmenlerin ifadelerinde Şirgazi Han'ın yanına Astrahanlı Mihail Kareytov 100 kişilik askerle birlikte gönderilmiştir. bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:13, s.33 ve no:24, s.49.

²²⁸ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.52.

²²⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.52.

²³⁰ Shir Muahmmad Mirab Munis & Muhammad Riza Mirab Agahi, *Firdawsal-İqbâl History of Horezm*, ter. Yuri Bregel, BRİLL, 1999, s.58.

²³¹ J. Adilov, "Markaziy Osiyoda Rossiya Hukumronligini Urnatışga Dastlabki Kadam: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy Ekpeditsiyasini Urganilişida Yangi Yondaşuvlar", *Oçerki İstoriografii Gosudarstvennosti Uzbekistana*, Taşkent, 2019, c.2, s.93.

²³² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili*, c.1, s.172.

sığınmışlardır.²³³ Bekoviç'in kardeşleri Söyünç ve Ak Mirza Han tarafından esir edildikten sonra kefaretle serbest bırakılmıştır.²³⁴ Bu olaydan sonra Petro, Hive Hanı'ndan Çerkasskiy'e yapılanlardan dolayı intikam almak istese de buna vakit bulamamıştır. Rus şairi A. S. Puşkin, "*Petro'nun Tarihi*" adlı eserinde Petro'nun, Prut Savaşı'ndan dolayı Türklerden ve Çerkasskiy olayından sonra da Şırgazi Han'dan intikam alamadığını ve bundan dolayı pişmanlığını ölümüne yakın dile getirdiğini anlatır.²³⁵ İntikam hırsları ile birlikte Rusların Türkistan halklarına karşı duydukları tedirginlik ve korku halleri uzun yıllar devam etmiştir. Türkistan işgal komutanı Skobelev 22 Ocak 1881 tarihinde Aşkabat'tan Artsişevskiye yazdığı mektupta Türkistan halklarına karşı tedbirli olmasını Bekoviç'in akıbetini hatırlatarak uyarmaktadır.²³⁶ Knez Çerkasskiy'nin bu talihsiz ölümü sonrası Rusya'nın Türkistan üzerine girişimleri uzun süreliğine askıya alınmıştır.²³⁷

Petro'nun Bekoviç Çerkasskiy'e yazdığı emirnamesi göstermektedir ki, Rus Çarı Hindistan'la ticaret yollunu oluşturmak amacıyla Türkistan hanlıklarının ve göçebe Türkmen kabilelerinin bu ticarete vereceği zararları öne sürerek Türkistan'a yerleşme planları yapmaktadır. Türkistan'da yeni şehirler kurarak, düzenli ordu barındırmak ve kale inşası için emirler vermektedir. Petro burada Türkistan hanlıklarından birer vasal devlet oluşturarak hanlıkları kontrol altında tutmak istemektedir. Fakat Petro'nun Türkistan hanlıklarıyla, özellikle Hazar Denizi'nin doğu kıyılarında Türkmenler ve Kazak steplerinde Kırgız (Kazak) boyları üzerinde nüfuzu bulunan Hive Hanlığıyla kurmak istediği ilişki Çerkasskiy olayından sonra sonuçsuz kalmıştır. Her ne kadar Hive Han'ı Şırgazi Han'dan kendisine sadakat ve Rusya'ya tabi olmasını istese de olumlu

²³³ Filip Yefremov, *Stranstvovaniya Filipa Yefremova*, Universitetskoy Tipografiya, Kazan, 1811, s.89.

²³⁴ N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.173.

²³⁵ Puşkin, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, Voskreseniye, Moskva, 1995, s.147

²³⁶ Russkaya Starina, 1883, c.38, s.413.

²³⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.II.

cevap alamamıştır. I. Petro bu isteğini, 1718 yılında Buhara Emiri'ne sunması için elçi olarak gönderdiği Florio Beneveny aracılığıyla tekrar etmiştir. İran üzerinden 1721 yılında Buhara Emirliğine ulaşan Florio Beneveny her ne kadar Buhara Emiri'ni ikna etmeye çalışsa da çabaları sonuçsuz kalmıştır.²³⁸ 1716-1717 yıllarında Hazar Denizi'ni Çerkasskiy'nin çizmiş olduğu haritayla dolaşan Albay V. A. Urusov (ö.1741) elindeki haritada gösterilen yerleri bulamayınca Bekoviç Çerkasskiy'nin oluşturmuş olduğu haritanın hatalı olduğu tespit edilmiştir.²³⁹ 1720 yılına gelindiğinde ise Paris Bilimler Akademisi'nin yardımlarıyla Hazar Denizi'nin ve doğu sahillerinin tam ilmi haritası tekrardan çizilmiştir.²⁴⁰ Petro, yeni çizilen haritayla birlikte hayalini kurduğu ve gerçekleştirmek istediği Hazar Denizi'nden Amu Derya'yı kullanarak Hindistan'a ulaşma arzusundan vazgeçmiştir. Çar I. Petro'nun bu girişiminden sonra 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rusya'nın Türkistan hanlıklarıyla ilişkisi duraksamayla birlikte ticaret ağırlıklı olarak devam etmiştir.²⁴¹

2. 19. Yüzyılda Rus Çarlığının Türkmen Boyları İle İlişkisi

19. yüzyıla gelindiğinde Rusya'yla Türkmenler arasında ilişkiler tekrar gündeme gelerek daha da sıkılaşmaya başlamıştır. Bunun bariz sebeplerinden biri Hazar

²³⁸ Florio Beneveny'nin Buhara seyahati hakkında bkz. V.G. Volovnikova, *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveny ve Persiyu i Buharu v 1718-1725 g*, Nauka, Moskva, 1986; İ. V. Kurukin, *Persidskiy Pohod*, s.30.

²³⁹ İ. V. Kurukin, *Persidskiy Pohod*, s.30.

²⁴⁰ D. M. Lebedev, *Geografiya v Rossii Petrovskogo Vremeni*, s.214; İ. V. Kurukin, *Persidskiy Pohod*, s.30; Bekoviç Çerkasskiy'nin oluşturmuş olduğu haritanın tarihi için bkz. Ye. A. Knajeskaya, *Sudba Odnoy Kartı*, Mısl, Moskva, 1964.

²⁴¹ Rusya Çarlığı 18. Yüzyılın yarısından itibaren Türkmenlerle olan münasebetlerini asgari düzeye indirmiş ve bölge hakkındaki planlarını askıya almıştır. Rusya'nın Türkistan bölgesine ilgisini kaybetmesinin sebebi olarak Türkmenlerin ve Türkistan bölgesinin Rusya Çarlığına getireceği hiçbir yararın bulunmadığına dair 1867 yılında Rusya Dış İşleri Bakanlığı'nın Bakanlar Kurulu'na sunmuş olduğu rapor ve orada alınan karar gösterilebilir. bkz. AKAK, c.6.2, no:1058, s.706.

Denizi'nin doğu sahillerinde göçebe halinde yaşayan Türkmenlerin Yomut²⁴² boyunun sürekli bir şekilde Hive Hanlığının ve Kaçar hanlarının tacizlerine uğramalarından kaynaklanan şikâyetleridir. Ne Hive'ye ne de Kaçar Şahı'na tabi olmak istemeyen Yomutlar yardım talebiyle Ruslara başvurmak durumunda kalmışlardır.²⁴³ Bunun dışında Hazar Denizi'nin kuzey doğusunda Mangışlak bölgesinde oturan Türkmenlerin Abdal²⁴⁴ boyu da Hive Hanı'nın kendi topraklarına saldırılarından şikâyet etmektedirler. Bu bağlamda Mangışlak Türkmenlerinin Aksakal'ı Eralı Bek Hive Hanı'nın adamlarından 17 kişiyi öldürdüğünü ve kendilerinden vergi almak istediğini şikâyet ederek Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Sisianov'a Mangışlak'ta kale inşa etmeleri ve silah göndermeleri için 1802 yılında yardım talebinde bulunmuştur.²⁴⁵ İmparator I. Aleksandr 9 Mayıs 1802 tarihli fermanıyla Mangışlak bölgesinde yaşayan Esenili²⁴⁶ boyunu Rusya tabiiyetine kabul ettiğini ve boyun hanı olarak Pir Ali Sultan'ı tanıdığını duyurmuştur.²⁴⁷ Fakat, Mangışlak Türkmenleri Çar'ın bu kararını, Pir Ali Sultan'ın kendi halkına zulüm ettiği gerekçesiyle reddetmektedirler.²⁴⁸ Mangışlak Türkmenlerinin mektubunu dikkate alan Rusya 1803 yılında Pir Ali Han'ı uyarmak durumunda kalmıştır.²⁴⁹ Aynı yıl Türkmenlerin Abdal boyu Rusya İmparatoru I. Aleksandr'dan kendilerini Rusya tabiiyetine alması için mektup göndermişlerdir.²⁵⁰ Çar I. Aleksandr

²⁴² Türkmenlerin Yomut boyu hakkında bkz. Soltanşa Ataniyazov, *Şecere (Türkmenin Soyağacı)*, Aktaran: Seyitnazar Arnazarov, Nergis Biray, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s.145.

²⁴³ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:124, s.186.

²⁴⁴ Türkmenlerin Abdal boyu hakkında bkz. S. Ataniyazov, *Şecere*, s.33.

²⁴⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:90, s.141.

²⁴⁶ Türkmenlerin Esenili boyu hakkında bkz. S. Ataniyazov, *Şecere*, s.229.

²⁴⁷ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:91, s.142.

²⁴⁸ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:96, s.150.

²⁴⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:97, s.152.

²⁵⁰ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:92, s.143.

Mangışlak Türkmenlerinin bu isteklerine olumlu cevap vererek,²⁵¹ Kafkas Genel Valisi Sisianov'a 13 Mart 1803 tarihli mektubunda Mangışlak bölgesinde kale yapımıyla ilgili tafsilatlı araştırma yapmasını istemektedir.²⁵² Çar'ın bu isteği doğrultusunda bölgeye Rus mühendis Loşkaryov gönderilmiştir. Loşkaryov, kendisinin bölgeyi incelemesine karşı çıkan Türkmenler olsa da kale yapımına uygun arazileri gezmiş ve oluşturduğu raporu Kafkas Genel Valisi Sisianov'a sunmuştur.²⁵³ Fakat, bu kale inşa edilememiş ve Mangışlak Türkmenleri 1810 yılında Rus General Bulgakov'dan kalenin yapımı için tekrar yardım istemişlerdir.²⁵⁴ Bununla birlikte, Çar'ın 6 Nisan 1803 tarihli Orenburg Valisi Bahmetyev'e gönderdiği talimatında, Mangışlak bölgesindeki Türkmenleri kendi tabiiyetine kabul ettiğini ve bölgenin güvenliği için gereken önlemlerin alınmasını istemiştir.²⁵⁵

Bu dönemde Rusya Hükümetinden kendilerini himaye etmeleri için sadece Türkmenlerin Yomut ve Abdal boyu talepte bulunmamıştır. Hive Hanlığının kuzeyinde Aral Gölü yakınlarında oturan Türkmenlerin Çovdur²⁵⁶ boyunun Rusya Hükümetiyle kendilerini tabiiyetlerine almaları için iletişim kurdukları görülmektedir.²⁵⁷ Aynı şekilde, Hazar'ın güneydoğu kıyısında yaşayan Türkmen boyları Hacı Seyit Muhammed liderliğinde İran'da hüküm süren Kaçar Hanedanlığı'nın zulmüne karşı büyük bir isyan başlatmışlardır. Kaçarların haksız vergileri, Türkmenlerden sürekli asker talep edilmesi ve kabile büyüklerinin ailelerinden Tahran'da tutulmak üzere çocuklarını rehin istemeleri Türkmenleri Gürgen şehrinin valisi Baba Han'a karşı büyük

²⁵¹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:103, s.159; AKAK, c.2, no:2001, s.1001.

²⁵² Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:98, s.152.

²⁵³ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:108, s.163; AKAK, c.2, no:2010, s.1004.

²⁵⁴ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:118, s.180.

²⁵⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:100, s.157.

²⁵⁶ Türkmenlerim çovdur boyu için bkz. S. Ataniyazov, *Şecere*, s.221.

²⁵⁷ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:119, s.181.

çaplı isyana sevk etmiştir.²⁵⁸ Rus kaynakları bu hareketin Kaçar şahına karşı bir Mehdilik hareketi olabileceği üzerinde durmaktadır. Örneğin, Kafkas Genel Valisi Nikolay Fyodoroviç Rtişev isyanın lideri Hacı Seyit'in Çin ve İran'ın farklı şehirlerinde dervişlik yaptığını belirtmektedir. “*Şehinşah*”, “*Sultan Han*” gibi sıfatları kullanan Hacı Seyit, Hz. Peygamber'in ismini kendine isim olarak almış ve mucizeler göstererek Türkmen kitlelerini peşinden sürüklemeyi başarabilmiştir.²⁵⁹ Muravyov eserinde Hacı Seyit'ten Sultan Han olarak bahsetmekte ve büyüçülükle uğraştığını yazmaktadır.²⁶⁰ Türkmenler, Feth Ali Şah'ın (ö.1834) isyanı bastırmak için gönderdiği Kaçar ordusuna karşı Ruslardan yardım istemektedirler. Türkmen lideri Hacı Seyid Muhammed, yardım talebini iletmek için Gülistan'da bulunan dönemin Kafkas Genel Valisi General Nikolay Fyodoroviç Rtişev'e Kıyat Han başkanlığında bir heyet göndermiştir.²⁶¹ Rusya'nın Kaçarlarla yapmakta oldukları Gülistan Antlaşması'na (1813) denk gelen Türkmen heyeti, Kaçarların elçisi Ebu'l Hüseyin Han'ın görüşmeyi engellemesiyle sonuçsuz kalmıştır. Rtişev, Türkmen heyetini Kaçarlara karşı bir koz olarak kullanmıştır. Rtişev, devlet başkanlığına yazdığı 3 Ekim 1813 tarihli mektubunda bu hususu açık bir şekilde Türkmenleri Kaçarlara karşı kullandığını ve antlaşma imzalanana kadar onları kendi yanında tuttuğunu belirtmektedir.²⁶² Gülistan Antlaşması 12 Ekim 1813 tarihinde imzalandıktan sonra, Genel Vali Rtişev Türkmen lideri Hacı Seyit Muhammed'e Kaçarlarla iyi geçinmesini tavsiye ederek Türkmen heyetini hediyelerle geri

²⁵⁸ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:129, s.190.

²⁵⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:129, s.190.

²⁶⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.27.

²⁶¹ Muravyov eserinde Kafkas Genel Valisi Rtişev'e heyet gönderen Türkmen liderinin Sultan Han adında biri olduğunu belirtmektedir. General Rtişev Kaçar Şahı'na isyan eden Türkmen lideri ile yazışmakta ve Hacı Seyit'in kendisine gönderdiği heyetten bahsetmektedir. Dolayısıyla, Rtişev tarafından gönderilen bütün mektuplar Hoca Seyit Muhammed adına yazılmaktadır. Bundan başka Rus Çarı I. Aleksandr'a yazılan 4 Ağustos 1813 tarihli bir mektup Seyit Muhammed Yusup Han imzası taşımaktadır. bkz. Der. H. Agayev, M. Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:131, s.192.

²⁶² Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:129, s.190.

göndermiştir. Rusya'nın himayesine girme çabaları başarısız olunca Hacı Seyit Muhammed Hive Hanlığına sığınmak zorunda kalmıştır.²⁶³

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz Türkmen boylarının Rusya'nın tabiiyetine girmek için Rus Hükümetiyle yazışmaları bütün Türkmen boylarının aynı kanaati taşıdığı anlamına gelmemektedir. Hatta aynı boyun içinde bile Rus himayesine girme arzusunda bulunan Türkmen büyüklerine karşı çıkanlar olmuştur. Örneğin, 1803 yılında Mangışlak bölgesinde bulunan Rus Mühendis Loşkaryov kendisini bölgede istemeyen pek çok Türkmen ailesinin bulunduğunu rapor etmektedir. Loşkaryov'un gözlemlerine göre Mangışlak Türkmenleri Rus Çarı'nın tanımış olduğu Han'a karşı saygı göstermemektedir.²⁶⁴ Yine, gönderdiği mektuplardan anlaşıldığına göre Yomut boyu lideri Hacı Seyid Kaçarlara karşı Rusya'dan askeri yardım beklemektedir.²⁶⁵ Kaçarlara isyan eden Yomut lider, Hacı Seyid Muhammed arzu ettiği Rus himayesini bulamayınca Hive Hanı'na sığınmıştır. Bu örneklerden de anlaşılabacağı gibi farklı Türkmen boy liderlerinin Rusya'dan himaye talepleri tamamen siyasi çıkarlara yöneliktir. Kendi boyları dışında diğer Türkmen boylarının kanaatini taşımamaktadır. Fakat buna rağmen Rusya'nın Türkistan'a olan ilgisi 19. yüzyılın başlarından itibaren artmaya başlamıştır. Dolayısıyla, Çerkasskiy olayından sonra Rusya'nın Türkistan hanlıklarıyla kurmak istedikleri ilişki bir asır aradan sonra tekrar gündeme gelmiştir.

3. Nikolay Muravyov'un Hive Seyahatinin Arka Planı

19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya'sı hem kendi topraklarında hem de Rusya'nın sınırları dışında kalan bölgelerde savaşmıştır. 1806-1812 Osmanlı-Rus

²⁶³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.VI.

²⁶⁴ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:108, s.163.

²⁶⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:125, s.187.

savaşı, 1812 yılında Napalyon'un Rusya'ya saldırmasıyla başlayan Fransız-Rus savaşı ve 18. yüzyıldan itibaren Rusların Kafkas bölgesine yerleşme planları dolayısıyla bölgede verdikleri savaşlar Çarlık Rusya'nın ekonomik gücünü yıldıran yıla zayıflatmıştır. Devletin iktisadi durumunu iyileştirmek için yeni kaynak arayışında olan Rusya Kafkas bölgesinde savaş dışında farklı bir politika izleme kararı almıştır. Rusya'nın geliştirdiği, görünürdeki ekonomi politikasına Türkistan hanlıkları ve Hazar Denizi'nin doğusunda hanlıklara tabi olmadan göçebe halinde yaşayan bağımsız Türkmen boyları da dâhil edilmiştir. Avrupa dışında yeni pazarlar arayan Rusya, Türkistan hanlıklarını kendine tabi kılarak Hindistan pazarına açılma planları yapmaktadır. Rusya ekonomik durumunu iyileştireceğini umduğu bu planını gerçekleştirmek için 1816 yılında projeyi hayata geçirme kararı almıştır. Bu bölümde Rus kaynaklarının genellikle General Yermolov'la birlikte andıkları projenin arka planında yaşanan tartışmalar projenin iki önemli ismi Admiral Mordvinov ve Vinskiy üzerinden tartışılacaktır.

3.1. Admiral Mordvinov'un Kafkasları ve Türkistan Hanlıklarını Asimile Etme Projesi ve Raporu

Her ne kadar Rus kaynakları projenin mimarı olarak General Yermolov'u göstermekte olsalar da projenin asıl mimarı Admiral Mordvinov'dur (ö.1845).²⁶⁶ General Yermolov ise projenin yürütücüsü olarak öne çıkmaktadır.²⁶⁷ Rusya'nın önde gelen aristokratlarından olan Admiral Nikolay Semyonoviç Mordvinov, Rusya'da Denizcilik Bakanlığı yapmış, 1810-1818 yıllarında Rusya İmparatorluğu Devlet Konseyi'nde ekonomi sorumluluğunu üstlenmiştir. 1823-1840 yılları arasında Rusya

²⁶⁶ N. P. Glinoyetskiy, *İstoriya Russkogo Generalnogo Ştaba 1698-1825*, Tipografiya Ştaba Voysk Gvardii i Peterburgskogo Voyennogo Okruga, S. Peterburg, 1883, c.1, s.347; V. Bartold, *Soçineniye*, Nauka, Moskva, 1977, c.9, s.442; N.A. Halfin, *Rossiya İ Hanstva*, s.104.

²⁶⁷ N. A. Halfin, *Rossiya İ Hanstva*, s.104.

Özgür Ekonomi Cemiyetinin başkanlığını yapmıştır. Aynı zamanda Rusya’da liberal ekonomi reformunu savunan bürokrat olarak tanınmaktadır.²⁶⁸ Bu bağlamda Admiral Mordvinov 19 Haziran 1816 tarihli Rusya Bakanlar Kurulu’na “*Pokoreniye Kavkazskih Jiteley/Kafkas Halklarının Boyun Eğdirilmesi*”²⁶⁹ adıyla ekonomik kalkınma raporu sunmuştur. ²⁷⁰ Rapor Rusya’nın kötüye giden ekonomisini kalkındırma amacı taşımaktadır. Bu rapor ile birlikte Rusya, Kafkasların ve Türkistan hanlıklarının işgalini resmi olarak başlatmış bulunmaktadır.

Mordvinov raporunda, Kafkas halklarının dağlık bölgelerde yaşadıklarını ve Rusya’yla gerilla savaşı vererek topraklarını savunduklarını vurgulamaktadır. Dolayısıyla dönemin şartları itibariyle Rus askeri gücünün dağlık bölgeleri işgal etme imkânı bulunmamaktadır. Bu, Rusya’nın Kafkas bölgesini yıllardır yapılan savaşlara rağmen işgal edememesinin altında yatan ana sebeplerden biridir. Ayrıca Kafkas halkları, özellikle Abhazya Osmanlı Devleti tarafından güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Kafkasların coğrafi konumları gereği Rusya’ya nazaran dağlarla çevrelenmiş daha korunaklı bölgelerde olması, Osmanlı Devleti ve İran gibi büyük devletlerden gördükleri destek onları daha da güçlendirmektedir. Mordvinov’a göre “*böyle halklar silahla işgal edilemez*”.²⁷¹ Mordvinov Rusya’nın ağır silahları ile Kafkasları hiçbir zaman işgal edemeyeceği kanaatindeydi. Ona göre Rusya Kafkasya’da

²⁶⁸ Admiral Mordvinov’un biyografisi için bkz. V. S. İkonnikov, *Graf N.S. Mordvinov*, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, S. Peterburg, 1873; N. A. Halfin, *Rossiya İ Hanstva*, s.105; F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, “Mordvinov”, *ES*, c.19a, s.840.

²⁶⁹ Rapor Mordvinov tarafından 16 Haziran 1816 tarihinde Bakanlar Kurulunda tartışılmış 19 Haziran’da ise kurula yazılı olarak sunulmuştur. bkz. *Çteniyeye v İmperatorskom Obşestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih Pri Moskovskom Universitete*, Universitetskaya Tipografiya, Moskva, 1858, c.IV, ss.109-112; V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, Tipografiya İ. N. Skorohodova, S. Peterburg, 1902, c.5, no:1081, ss.148-155.

²⁷⁰ V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, ss.148-155; V. S. İkonnikov, *Graf N. S. Mordvinov*, s.183; N. A. Halfin, *Rossiya i Hanstva*, ss.104-105.

²⁷¹ V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, s.149.

yürüttüğü faaliyetlerle kendine düşman kazanmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Öte yandan Rusya'nın Kafkaslara asker ve mühimmat yığarak savaş yürütmesi Kafkas halklarının Rusya sınırlarına karşı akınlarını ve saldırılarını engelleyemeyecektir.²⁷² Dolayısıyla Rusya'nın Kafkaslara karşı farklı ve yeni bir politika izlemesi gerekmektedir. Bu bağlamda Rusya'nın Kafkas halklarını bölgede askeri operasyonda bulunmadan işgal etmesi mümkün müdür? Mümkün ise Admiral Mordvinov gösterdiği gerekçelere karşı Kafkas bölgesinde hangi çözüm yollarını önermektedir?

Mordvinov'un bunlara karşı öneri ve planları Bakanlar Kuruluna sunduğu raporla karşımıza çıkmaktadır. Admiral Mordvinov raporunda Kafkas bölgesinin, ancak kültürel ve ekonomik işgalle Rusya topraklarına katılabileceğini savunmaktadır. Buna binaen 19 Haziran 1816 yılında sunmuş olduğu raporunun adını "*Rusya'nın Kafkas Halklarını Silah Zoruyla Fethetmekten Daha Rahat Bir Şekilde Kendisine Bağlamasının Yolları Hakkında Görüşler*"²⁷³ olarak değiştirmiştir. Mordvinov'u asıl ilgilendiren mesele her şeyden önce Rusya'nın ekonomik çıkarıdır. Rusya'yı düşmüş olduğu ekonomik durağanlıktan kurtaracak halklar ise ona göre Hazar ve Karadeniz halklarıdır. Bu bölgelerin Rus Çarlığına tabiiyetleri sağlanırsa İran ve Hindistan pazarlarına yol açılmış olacaktır. Türkistan üzerinden Hindistan pazarına yol açılması Rusya'nın ticari faaliyetlerini Avrupa pazarından Asya pazarına taşıyabileceği anlamına gelmektedir. Mordvinov Avrupa'dan iktisadi anlamda ümidini kesmiş görünmektedir. Kendi tabiriyle "*köhnemiş Avrupa*"nın Rusya'ya verebileceği hiçbir şey yoktur. Avrupa yaşlıdır, kendi kendine yetmektedir, Rus mallarına ihtiyacı yoktur. Asya ise "*genç*" ve "*eğitimsizdir*" Rusya için çok şey vadetmektedir.²⁷⁴

²⁷² V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, s.149.

²⁷³ "*Mneniye o Sposobah, Koimi Rossii Udobniye Mojno Privyazat k Sebe Postepenno Kavkazskih Jiteley, Çem Pokoryat İh Siloyu Orujiya*" bkz. V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, s.148.

²⁷⁴ V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, s.149.

Admiral Mordvinov Kafkas halklarının Rusya'ya tabiiyetini Türkistan'ın Rus Çarlığına bağlanmasından geçtiğine inanmaktadır. Çünkü ona göre Kafkasları kültürel değişime tabi tutarak Rus alışkanlıklarını edinmeleri sağlanırsa o toprakların işgali kolay gerçekleşecektir. Bunun için Kafkasların Müslüman Türklerle olan bağlarını kesmeyi önermektedir. Osmanlı Devleti ile dini, kültürel ve ekonomik ilişkileri olan Kafkas bölgesinin ekonomik kalkınması sağlanmalı fakat bu kalkınma Osmanlı Türkleri ile değil Türkistan hanlıkları ile gerçekleşmelidir.²⁷⁵ Admiral, Kafkasların Osmanlı ile bağlarını kesmeyi ve ticaretin Türkistan hanlıklarıyla yapılmasını önermektedir. Aslında, “bir taşla iki kuş vurmaya” planlayan Mordvinov'un önermiş olduğu plan Çar Petro'nun Bekoviç Çerkasskiy'e gönderdiği mektupta yazdığı gibi, Hive Hanı'na sunmuş olduğu Rusya tabiiyetine geçme teklifiyle benzerlik taşımaktadır. Petro Hive Hanı'na iktidarının devamlılığını sağlayabilmesi ve kendi neslinden vârislerine aktarabilmesi için Rusya'nın askeri gücünü teklif ediyorsa Mordvinov Türkistan hanlıklarına ekonomik kalkınma ve “kaliteli” Rus mallarını önermektedir. Böylece Türkistan hanlıkları Rusya'nın pazarı haline gelecek ve “ekonomik kalkınma” ile Rus Çarlığına bağlanacaktır. Bu bağlamda Mordvinov teklifini şöyle dile getirir:

“Vahşi ve eğitilmemiş halkları kendine bağlamanın yolu Rusya'nın ürettiklerinin kullanımı konusunda onları eğitmesi ve tüketime alıştırtılmasından geçmektedir. Onların istek duyabileceği malların çeşidini arttırmalı ve yeni istekler kazanmaları sağlanmalıdır. Yeni ürünler ve yeni alışkanlıklar edindirerek Rus kültürüyle, zevklerimizle ve eğlencelerimizle tanıştırmalıyız. Onların sert ve kaba kültürlerini (ahlaklarını) Rus zarafetiyle yumuşatmalıyız. Zihin dünyalarıyla (düşünceleriyle), lezzetleriyle, ayrıca gündelik ihtiyaçlarıyla, giyim kuşamlarıyla ve bütün gereçleriyle kendimize yaklaştırmalıyız”²⁷⁶

²⁷⁵ V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, s.149.

²⁷⁶ V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, s.149.

3.2. Vinskiy'nin Hive Hanlığını İşgal Projesi

Mordvinov'un sunmuş olduğu rapordan üç yıl sonra yani 1819 yılında Hive Hanlığına karşı Orenburg şehrinde bir rapor daha hazırlanmıştır. “*Vinskiy Projesi*” olarak bilinen rapor Grigoriy Stepanoviç Vinskiy tarafından oluşturulmuştur. Onun oluşturmuş olduğu rapor Hive Hanlığının ve Türkistan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmesi yönünde önemli bir vesika konumundadır. Bu raporu önemli kılan kanaatimizce belgede ilk defa Hive Hanlığının işgalinden söz ediliyor olmasıdır.²⁷⁷ Vinskiy'nin projesi Orenburg Gümrük Müdürlüğü başkanı P. Ye. Veliçko tarafından sınırların yağmalara karşı korunması kapsamında Orenburg valiliğine gönderdiği rapor neticesinde hazırlanmıştır. Orenburg Gümrük Müdürlüğü başkanına gönderilen rapor “*Hive ve Buhara üzerinden Yukarı Asya bölgesiyle Rusya ticaretinin geliştirilmesi projesi*” adını taşımaktadır. Vinskiy'nin raporu 1878 yılında Russkiy Arhiv dergisinin birinci sayısında yayınlanmıştır.²⁷⁸

Vinskiy'nin gerçekte kimliği ve Hive Hanlığının işgali üzerine rapor yazacak kadar bu işlerle ne tür ilişkisinin olduğu kaynak eksikliğinden dolayı kesin olarak bilinmemektedir.²⁷⁹ Fakat Vinskiy'nin hayatına ışık tutacak “*Benim Zamanım*” adlı küçük hatıratından bazı bilgilere sahibiz. Vinskiy'nin el yazısıyla bırakmış olduğu hatıratı 1877 yılında “*Russkiy Arhiv*” dergisinde iki bölüm halinde yayımlanmıştır.²⁸⁰

²⁷⁷ Russkiy Arhiv, 1878, c.1, ss.400-403.

²⁷⁸ Russkiy Arhiv, 1878, c.1, ss.400-403.

²⁷⁹ “*Russkiy Arhiv*” dergisinde hatıratı yayımlandıktan sonra dergi okuyucuları tarafından merak edilerek dergiden Vinskiy konusunda makale yayımlanması talep edilmiştir. Fakat “*Russkiy Arhiv*” dergisi okuyucularının taleplerine ancak bir sayfa ile cevap verebilmişlerdir. bkz. Russkiy Arhiv, 1877, c.6, s.233.

²⁸⁰ Russkiy Arhiv, 1877, c.1-2, ss.76-197. Vinskiy'nin “*Moye Vremya*” adlı hatıratı 1914 yılında P.E. Şegolev tarafından tekrar yayımlanmıştır. bkz. G. Vinskiy, *Moye Vremya*, Ogni, S. Peterburg, 1914.

Kısa hatıratında kendi hayatına dair çok fazla ayrıntı bulunmamakla birlikte dönemin özellikle kültürel hayatını aydınlatması açısından edebi üslûpla yazılan pasajlar dikkat çekicidir. Asilzade soyundan olan Grigoriy Stepanoviç Vinskiy 1752 yılında Rusya'nın Poçep şehrinde doğmuştur. İlk eğitimini Kiev'de tamamlayan Vinskiy 18 yaşından itibaren Petersburg Askeri Okulu'na yazılmıştır. Kendi anlatımıyla hocalarından daha yetenekli olmasına rağmen “*bilimsel yetersizlik*” gerekçesiyle askeri okuldan atılmıştır.²⁸¹ Peterburg hayatında bazı arkadaşlarıyla hırsızlık işine karışmış ve bütün soyluluk unvanları alınarak Orenburg şehrine sürgüne gönderilmiştir. Vinskiy kendisine yöneltilen “*devlet bankasını dolandırmak ve zarara sokmak*” suçunun ona karşı yapılmış bir komplo olduğunu söylemektedir.²⁸² Orenburg şehrinde bulunduğu sürede vali ve gümrük müdürünün çocuklarının eğitmenliğini ve akıl hocalığını üstlenmiştir. Çar I. Aleksandr döneminde ise affedilmiş ve memleketine dönme izni çıkmıştır. 1820 yılında vefat etmiştir.²⁸³

1801-1806 yılları arasında Orenburg şehrinde sürgün hayatı yaşayan Vinskiy Gümrük Müdürlüğüne olan yakınlığı dolayısıyla Rusya'nın sınır komşularıyla ilişkisini yakından inceleme fırsatı bulmuştur. Hatıratında kullandığı sert eleştirel üslup oluşturduğu raporda da hissedilmektedir. Vinskiy dönemin Orenburg yöneticilerini Tevkelev, Rıçkov ve Volkov'u gümrük ve Türkistan halklarıyla ticaret konusunda yetersiz ve pasif kalmakla suçlamaktadır. Orenburg yöneticilerinin Emba nehri üzerinde kurmak istedikleri kale Vinskiy'e göre hatalıdır ve step halkları konusunda bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır.²⁸⁴ Çünkü Kırgız saldırıları Emba nehri üzerinden değil Orenburg şehrinin doğu tarafından gelmektedir. Ayrıca Emba nehri üzerinde kurulacak kale meseleye çözüm getirmediği gibi kolayca kaçmaktır. Vinskiy'nin

²⁸¹ F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, “Vinskiy”, *ES*, c.6a, s.32.

²⁸² Russkiy Arhiv, 1877, c.6, s.233.

²⁸³ “Vinskiy”, *BSE*, c.11, s.137.

²⁸⁴ Russkiy Arhiv, 1878, c.1, s.400.

raporundan anlaşıldığına göre o, sorunun körükleyicisi ve destekleyicisi olarak Hive Hanlığını görmektedir. Hive hanları tarafından desteklenen Kırgız-Kazak boyları ise kolayca Rusya saflarına çekilebilmektedir. Dolayısıyla Vinskiy'e göre sorunun çözümü için Emba nehri üzerinde kale inşa etmek değil Hive Hanlığı üzerine geniş çaplı operasyon yapılması gerekmektedir. Bu operasyon tek seferde ve vurucu bir şekilde yapılmalıdır. Vinskiy Rusya'nın kervanlarını yağmalardan korumak ve sınır sorununu çözmek için bu operasyonu tek çıkar yol olarak görmektedir.²⁸⁵ Vinskiy'nin önerisi Hive Hanlığına askeri operasyonla sınırlı kalmamaktadır. O Hive Hanlığının tamamen işgal edilmesini ve Rusya'nın ticari amaçlarının gerçekleştirilmesi için kullanılmasını önermektedir. Böylece Türkistan'ın Buhara ve Hokand gibi bölge hanlıkları kontrol altına alınmış olacaktır.²⁸⁶

Vinskiy raporundan sonra Hive'nin işgali için ilk girişim General Perovski tarafından 1839 yılında başlatılmıştır. 5 bin asker, 10.500 deve ve 22 top ile yola çıkan ordu ağır hava şartları nedeniyle 3 ay sonra geri dönmek zorunda kalmıştır. Rus müttefikleri Kırgız göçebelerinin de katıldığı sefer, yaz sıcaklığının dayanılmazlığına karşın kış aylarında tertip edilmiştir. Fakat yoğun kar yağışının etkisiyle ve ordu kumandanlarının tepkileri sonucu Perovski, tahminlere göre ordusunun üçte birini ve develerinin 9 binini kaybederek seferi tamamlamıştır.²⁸⁷ Bu başarısız Hive seferinin gerçekleşmesinde Vinskiy'nin oluşturmuş olduğu rapor ne kadar etkili olmuştur tartışmaya açıktır. Fakat General Perovski'nin Orenburg şehrinden hareket ettiğini düşünürsek Vinskiy raporunun etkisini tahmin etmek mümkündür.

²⁸⁵ Russkiy Arhiv, 1878, c.1, s.401.

²⁸⁶ Russkiy Arhiv, 1878, c.1, s.403.

²⁸⁷ Ernest Lavis, Alfred Ramboud, *İstoriya XIX Veka (Zapadnaya Yevropa i Vneyevropeyskaya Gosudarstva)*, çev: P. G. Vinogradov, M. M. Kovalevskiy, K. A. Timiryazev, İzdaniye Tovarişestva Br. A. i İ. Granat i Ko, Moskva, 1906, s.265.

3.3. Rus Çarlığının Türkistan'ı İşgal Politikasında Türkmenlerin Konumu

Ruslar, 18. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan topraklarını işgal etmek için dört farklı güzergâhı denemişlerdir. Bunlardan üç güzergâh bizzat Çar Petro tarafından çizilmiş ve kendisi daha hayatta iken bu yollar kullanılarak Türkistan hanlıklarına elçiler gönderilmiştir. Rusların Türkistan'a girme çabalarının ilki Hoca Nefes'in Uzboy'da altın bulunduğunu söylemesiyle başlayan, Bekoviç Çerkasskiy'nin Astrahan şehrinden Hazar Denizi'ni kullanarak Türkmen sahillerine ulaşması ve Hive Hanlığında ölümüyle biten girişimidir.²⁸⁸ İkinci güzergâh, Petro'nun İtalyan elçisi Benevini'nin Buhara Emirliğine ulaşmak için kullandığı yoldur. Astrahan limanından hareket eden Benevini Hazar Denizi'ni geçerek İran üzerinden Buhara Emirliği'ne ulaşmıştır. Dönüş güzergâhı olarak ise Hive tüccarlarının Rusya'ya ulaşmak için kullandıkları yolu tercih etmiştir.²⁸⁹ Çar I. Petro'nun bu iki girişimi başarısız olunca üçüncü bir güzergâh ortaya atılmıştır. Petro'nun "*Türkistan'ın anahtarı ve kapısı*"²⁹⁰ dediği bu güzergâh, Orenburg şehrinden geçilerek güneye doğru Kırgız-Kazak steplerinin aşılmasıyla Hive'ye ulaşılmaktadır.²⁹¹ Petro, bu güzergâhın önemini vurgulayarak Türkistan'a girilebilmesi için öncelikle Orenburg şehrinin tam anlamıyla Rus Çarlığına tabiiyetinin sağlanması üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda bölgeye göç eden Müslüman Tatar Türkleri, Karakalpaklar, Kırgızlar ve Başkurtlar Rusya tabiiyetini kabul etmeleri için çalışmalar

²⁸⁸ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:24, s.47.

²⁸⁹ V. G. Volovnikova, *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveny ve Persiyu i Buharu v 1718-1725 g*, Nauka, Moskva, 1986.

²⁹⁰ Yevgeniy Markov, *Rossiya v Sredney Azii Oçerki Puteşestviya Po Zakavkazyu, Turkmenii, Buhare, Samarkandskoy, Teşkentskoy i Ferganskoy Oblastyam, Kaspiyskomu Moryu i Volge*, Tipografiya M. M. Stasyuleviça, S. Peterburg, 1901, c.2, s.80; M. L. Yudin, *Naçalo Snoşeniy*, s.11.

²⁹¹ M. L. Yudin, *Naçalo Snoşeniy*, s.11.

yapılmıştır. Petro'nun ölümüyle bu proje Orenburg şehrinin Rusya'ya tabiiyeti ile sınırlı kalmıştır.²⁹²

19. yüzyıla gelindiğinde ise Admiral Mordvinov tarafından Türkistan'a girmenin dördüncü güzergâhı planlanmıştır.²⁹³ Buna göre yeni rota Kafkaslardan Hazar'ın batı sahili kullanılarak Astrahan ve Bakü şehirlerine ulaşmaktadır. Adı geçen şehirler dördüncü güzergâhın iki farklı çıkış noktası olarak belirlenmektedir. Bu iki şehirden Hazar Denizi'nin doğu kıyısına geçilerek Türkistan'a giriş yapılacaktır. Mordvinov Hazar'ın doğu sahilinde üs olarak Kızılsu/Krasnovodsk koyunu önermektedir. Fakat bölgede teftişlerde bulunan General Yermolov, Horasan vilayetinden yapılacak saldırıları önlemekte zorluk çıkaracağı gerekçesiyle bu yer seçimine karşı çıkmaktadır. Yermolov Bakanlar Kurulu Üyesi A. A. Akarçeyev'e yazdığı mektupta Mordvinov'un önerdiği üstün İran sınırlarına çok yakın olduğunu ve İran'ın, Rusya'nın bu girişimini kendisine tehlike olarak algılayarak sessiz kalmayacağını belirtmektedir.²⁹⁴ Dolayısıyla Mordvinov planının en azından bölgede yapılacak teftişlerden sonra onaylanması gerektiğini söylemektedir.²⁹⁵ Burada kilit rol Türkmenler üzerine kuruludur. Hive ve Buhara hanlarıyla anlaşma sağlanamaması durumunda Türkmenlerle iş birliğine gidilerek bölge hâkimiyeti tesis edilmesi planlanmaktadır.²⁹⁶

Mordvinov'un sunmuş olduğu plan Bakanlar Kurulu'nda kabul edildikten sonra İmparator I. Aleksandr'a sunularak Çar tarafından 20 Temmuz 1816 yılında

²⁹² *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 g*, c.9, no:6571, s.309.

²⁹³ V. A. Bilbasov, *Arhiv Grafov Mordvinovih*, c.5, no:1081, s.153; N. A. Halfin, *Rossiya i Hanstva*, s.109.

²⁹⁴ AKAK, c.6.2, no:1053, s.699.

²⁹⁵ 15 Ocak 1818 tarihli A. A. Akarçeyev adına yazılmış mektupta Yermolov'un ismi geçmemektedir, sadece Kafkas Genel Ordu Komutanı imzası taşımaktadır. Mektup dönemin Kafkas Genel Ordu Komutanı Yermolov tarafından yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:135, s.197.

²⁹⁶ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:134, s.197.

onaylanmıştır.²⁹⁷ Mordvinov teklif ettiği projenin hayata geçirilmesi için girişimde bulunmaz çünkü aynı yıl istifasını sunarak Bakanlar Kurulu'ndan ayrılmıştır.²⁹⁸ Projenin hayata geçirilmesi Bakanlar Kurulu tarafından General Yermolov'a verilmiştir. Aslında Admiral Mordvinov'un projesinden önce de Ruslar Türkistan bölgesinde farklı yollarla teftişlerde bulunmuşlar ve farklı gruplardan, mesleklerden insanları kullanarak bölge ve halkları hakkında bilgi toplamışlardır. Tüccar ve molla kılığında dolaşan ajanlar toplumların içine sızarak güven kazandıktan sonra Rus ordusuna her türlü bilgiyi aktarmışlardır. Tüccar kılığında Ermeni asıllı İvan Petroviç Muratov (Resim no:5) ticari faaliyetler yanında ajanlık faaliyeti yürütmüştür. Petroviç'in Türkmen boyları arasında itibarının olduğu aşikârdır. Petroviç Rus ordusuyla Türkmenler arasında hem tercümanlık hem de arabuluculuk yapmıştır. Mehdilik iddiasıyla Kaçarlara karşı ayaklanan Yomut Türkmenlerinden Hacı Seyit'in elçilerini Kafkas genel Valisi Rtişev ile buluşturan Ermeni Petroviç'tir. Aynı zamanda General Yermolov Petroviç'i bölgeyi tanıması hasebiyle onu tercüman olarak kullanmıştır.²⁹⁹

Yukarıda aktardığımız gibi molla ve müftü kılığında Türkmenler arasında dolaşan ve bilgi toplayan ajanlar da olmuştur.³⁰⁰ Bunlardan 1806 yılında Türkmenler arasında istihbarat toplayan müftü Muhammed Can Hüseyin adlı kişinin raporuna ulaşmak mümkündür.³⁰¹ Rusya Müslümanlarının ilk müftüsü Muhammed Can Hüseyin (Muhammed Can Hüseyinov (1756-1824)) gençliğinde Buhara ve Kabil medreselerinde eğitim görmüştür. Eğitimi sırasında Rusya Dış İşlerine bağlı istihbarat birimlerine

²⁹⁷ N. A. Halfin, *Rossiya i Hanstva*, s.107.

²⁹⁸ F. A. Brokgauz, İ.A. Yefron, "Mordvinov", *ES*, c.19a, s.840.

²⁹⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, s.200.

³⁰⁰ Mihail Vyatkin, *Batır Srim*, Sanat, Almatı, 1998, s.32; Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:110, s.167.

³⁰¹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:111, s.168; D. D. Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye V Kontse XVIII-XIX vv*, s.23.

Türkistan bölgesi hakkında önemli bilgiler sağlamıştır.³⁰² Türkistan görevinden döndükten sonra Orenburg şehrinde askeri görevlerde bulunmuştur. Rusya Müslümanları Müftülüğünün kurucusu ve ilk müftüsü olan Muhammed Can Hüseyin Türkistan bölgesini tanıması, bölgedeki tecrübesi ve müftülük makamının Türkmenler üzerindeki oluşturduğu saygınlık dikkate alınarak 1806 yılında Orenburg dış istihbarat ekibine dâhil edilmiştir.³⁰³ Muhammed Can Hüseyin görevi sırasında Rus hükümeti için raporlar oluşturmuştur. Müftü Hüseyin raporlarında Türkistan bölgesi ve halkları hakkında ayrıntılı bilgi verdikten sonra özellikle Türkmen boylarının Ruslara bakış açıları ve komşu devletler İran, Buhara ve Hive hanlıklarıyla olan ilişkilerine değinmektedir.³⁰⁴

Orenburglu Müftü Muhammed Can Hüseyin âlim, müftü, molla, sûfî ve derviş kişilere olan hürmet ve itibarını kullanarak Türkmen boylarının güvenini kazanmayı başarmıştır. Özellikle Mangışlak Türkmenleri hakkında ayrıntılı bilgi toplayan müftü, göndermiş olduğu raporlardan tespit edebildiğimiz ölçüde 1805-1806 yıllarında Mangışlak bölgesinde faaliyet göstermiştir.³⁰⁵ Oluşturduğu raporlar, tuttuğu notlar ve Türkmenlerin kolay yönetilebilmesi için tavsiye yazıları Rusya'nın 19. yüzyıl Türkistan politikasını aydınlatması açısından vazgeçilmez vesikalar konumundadır.³⁰⁶ Rusya Dış İşleri Bakanı A. A. Çortarıyskiy'nin talimatıyla *“Türkmenlerin saygısını ve güvenini*

³⁰² D. D. Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye V Kontse XVIII-XIX vv*, s.23.

³⁰³ D. D. Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye V Kontse XVIII-XIX vv*, s.23.

³⁰⁴ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:113, s.172; AKAK, c.3, no:1176, ss.694-698.

³⁰⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:113, s.172; D.D. Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Kontse XVIII-XIX vv*, s.47-48; AKAK, c.3, no:1176, ss.694-698.

³⁰⁶ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:113, s.172; AKAK, c.3, no:1176, ss.694-698.

kazandıktan sonra”³⁰⁷ Mangışlak’ta Abdal boyuna sızan müftü Türkmenlerin bölge halklarıyla özellikle Kaçarlarla olan kavgalarına odaklanmıştır. Rus bakan müftüden Türkmenlerin Kaçar valisi Baba Han’a karşı Rusya desteğini almaları durumunda Türkmen ayaklanmasının imkân dâhilinde olup olmadığını öğrenmesini istemektedir.³⁰⁸ Öte yandan müftü Muhammed Can Hüseyin Mangışlak bölgesinde kale inşası için uygun yer, Türkmenlerin gündelik hayatta yönetim şekilleri ve iaşelerini sağlayabilmeleri için ihtiyaç duydukları asgari gereçleri de araştırmıştır. Müftü saha araştırmaları sonucunda Mangışlak bölgesinde yeni kaleler inşasına gerek duymamıştır. Ona göre bölgede kalıntıları bulunan altı tane sağlam kurgan mevcuttur. Muhkem inşa edilen kurganlar tatlı su kuyuları ve konumları itibarıyla Rusların ihtiyacını karşılayacak durumdadır. Kurganlara yerleştirilecek askerlere gelince müftünün raporuna göre Rus askerlerine ihtiyaç yoktur. Kurganlar Rus ağır silahlarıyla donatıldıktan sonra Rus komutanı himayesinde bin kişilik Türkmen askeri kiralamak mümkündür.³⁰⁹

Müftü Muhammed Can Hüseyin bölgede Rus ordusu yerine ekmek karşılığında Türkmen askerlerini kullanarak hem Rusya’nın yapacağı masrafların maliyetini düşürmeyi hem de bölge şartlarını daha iyi bilen manevra gücü yüksek hafif ordu kurmayı önermektedir.³¹⁰ Gerçektende bölgede Türkmen askerlerinin kullanılması Çarlık Rusya’nın maliyetini düşürmektedir. Farklı tarihlerde oluşturulan raporlardan anlaşıldığına göre bölgede baş gösteren kıtlık yüzünden Türkmen boyları sürekli Orenburg ve Astrahan valiliklerine başvurarak kendilerine ekmek yardımında

³⁰⁷ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:111, s.168.

³⁰⁸ AKAK, c.2, no:2012, ss.1006-1008.

³⁰⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:113, s.172; AKAK, c.3, no:1176, ss.694-698.

³¹⁰ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:113, s.172; AKAK, c.3, no:1176, ss.694-698.

bulunmalarını istemektedirler.³¹¹ Mangışlak Türkmenleri ekmek ihtiyaçlarını Hive Hanlığı üzerinden karşılamaktadırlar. Fakat Hive Hanlığıyla sıklıkla yaşadıkları anlaşmazlıklar ve Hive’de buğday fiyatının yüksek olması Türkmenlerin ekmek ihtiyaçlarını karşılamalarını zorlaştırmıştır.³¹² Müftü Muhammed Can Hüseyin, Türkmenlerin ekmek ve kıtlıkla mücadelesini fırsata çevirmek istemiştir. Öte yandan Türkmenlerin Hive Hanlığı’yla olan kavgasına değinen müftü, Rus komutası altında ağır silahlarla desteklenmeleri durumunda Hive Hanı’nın “*kanını içmeye hazır*” binlerce Türkmen bulabileceğini yazmaktadır.³¹³

Orenburglu Müftü Muhammed Can Hüseyin’nin değindiği Türkmen boylarının ekmek sorunu General Yermolov’un da dikkatinden kaçmamıştır. Bu sorunu fark eden Yermolov 1817 yılı itibariyle Türkmenleri Rusya safına çekmek için bu meseleyi elindeki en güçlü koz olarak kullanmıştır.³¹⁴ Mordvinov’un ortaya attığı fikir ve projenin hayata geçirilmesi kapsamında Bakanlar Kurulu Üyesi A. A. Arakçeyev ile yazışmalarında General Yermolov Hive Hanlığı ile ticari anlaşmaya varılamaması durumunda Türkmen boylarının kullanılabileceğini yazmaktadır.³¹⁵ Türkmen boyları ise Rusya’nın kendilerine ekmek temin etmeleri durumunda yardım etmeye hazır konumdadırlar. Bu bağlamda General Yermolov Türkmenlerle irtibat kurulmasında acele davranılmasını talep etmektedir. Yermolov’un acele etmesinin sebebi Rus Çarlığı’nın olası İran savaşında Türkmenleri kullanmak istemesidir.³¹⁶

³¹¹ Türkmen boylarının ekmek sorununa ve Türkmenlere ekmek satımına ilişkin Astrahan ve Orenburg valilerinin raporlarında birçok örnek belgeye rastlamak mümkündür. Örnek için bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:105-106, ss.160-161.

³¹² Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:113, s.172; AKAK, c.3, no:1176, ss.694-698.

³¹³ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:111, s.168; AKAK, c.2, no:2012, ss.1006-1008.

³¹⁴ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:138, s.204.

³¹⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:135, s.197.

³¹⁶ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, s.20.

General Yermolov'un Bakanlar Kurulu Üyesi K. V. Nesselrod'a yazdığı 4 Ocak 1817 tarihli mektubunda İran savaşı konusunda taşıdığı endişeyi görmek mümkündür.³¹⁷ Yermolov'un Türkmenler konusundaki teklifi müftü Muhammed Can Hüseyin'in raporuyla benzerlik taşımaktadır. Bunlar Türkmenlerin Rus komutanları tarafından eğitilmesi ve ağır silahlarla donatılarak bölgede hâkim devletlere karşı kullanılması yönünde aynı kanaati paylaşmaktadırlar. Müftü Muhammed Can Hüseyin Türkmenleri Hive'ye karşı örgütlemeyi önermişse, General Yermolov Türkmenleri İran'a karşı kullanmayı planlamaktadır. Aslında haksız da değildirler. Hazar'ın doğusunda yaşayan Türkmen boylarından ara ara Rus himayesine girmek isteyen boylar olmuştur. Türkmen boyları Rus himayesi karşılığında kendi savaş yetenek ve becerilerini hizmet olarak sunmaktadırlar. Bunun en dikkat çekici örneği 1819 yılında yaşanmıştır. Mazenderan şehrinde yaşayan Yomut Türkmenlerinden bir grup Astrahan şehrinin valisi Buharin'e gelerek 40 bin kişilik Türkmen ordusunu İran'a karşı Rus hizmetine sunmuşlardır. Türkmen boylarının sağladıkları askeri hizmet karşılığında istekleri ise Hive ve İran boyunduruğundan kurtulmak ve Rus tabiiyetine girmek olmuştur.³¹⁸

Aslında Hazar kıyısında yaşayan Yomut Türkmenlerinin Rus tabiiyetine mecbur kaldıkları anlaşılmaktadır. Bir yandan İran Kaçarları ve Hive hanlarıyla uğraşan Türkmenler diğer taraftan ekmek sıkıntısı ve açlıkla boğuşmaktadırlar. Yermolov'un Bakanlar Kurulu Üyesi Graf Karl Vasilyeviç ile yazışmaları bunun açık bir kanıtıdır.³¹⁹ Yermolov Yomut boyunun Rus himayesine mecbur bırakılmalarını şöyle yazar:

“Hive Hanı'nın boyunduruğu altına girmekten korkan ve İran'dan kaçan Türkmenlerin Yomut boyu, ekmek sıkıntısından dolayı Rus hâkimiyetine girmek için

³¹⁷ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:134, s.195.

³¹⁸ Mazenderan Türkmenlerinin General Yermolov'a mektuplarının Rusça çevirisi için bkz. AKAK, c.6.2, no:1059, s.707.

³¹⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:150, s.227.

büyük İmparator'un himayesine koşmaktadır. Her ne kadar Türkmenler baş eğdirilemez bir millet olsalar da, düşmüş oldukları bu durumu onların aleyhine artık kolayca kullanabiliriz. Büyük sorun olan ekmek sıkıntılarını gidererek bizimle iş birliğı yapmanın ne kadar kârlı olduğunu gösterebiliriz."³²⁰

Bu bağlamda General Yermolov Türkistan üzerine girişimlerde bulunulması çağrısını yaparak Bakanlar Kurulundan tekrar izin talep etmiştir.³²¹ Yermolov'un talebi 12 Şubat 1818 yılında Çar I. Aleksandr'ın onaylamasıyla hayata geçirilmeye başlanmıştır.³²²

4. Muravyov'un Türkmenistan ve Hive Hanlığına Seyahati

Rusya'nın Türkistan halklarıyla ticari ilişkileri 16. yüzyıla kadar gitmektedir. Buhara ve Hive hanlıkları tüccarları Mangışlak yolunu kullanarak Rusya'nın Orenburg ve Astrahan şehirleriyle ilişkilerini sürdürmektedirler. Fakat bu ticari ilişkiler ara ara bölgede bulunan Kırgız ve Türkmen kabilelerinin yağmasına uğramakta ve zarar görmektedir.³²³ Bölge halklarının kendi aralarında çekişmeleri ve kanlı savaşlarla, yağmalar ve talanla biten olaylar devletlerarası ticaretin istikrarını bozmaktadır. Kalmuklarla Kuban Hanlığının ve Kazak hanlarının karşılıklı çapul ve yağmaları Astrahan ve Orenburg ile olan ticareti aksatmaktadır. Hanlıklar arasındaki sürtüşmeler ve kavgalara çözüm arayışlarıyla birlikte şikâyetler hem Rus Çarlığı'na hem de bölge sınırlarını aşarak Osmanlı Devleti'ne kadar ulaşabilmektedir. Örneğın Ayuka Han Kuban Hanlığına karşı Rusya ve Osmanlı Devleti'nin himayesini aynı anda

³²⁰ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:150, s.227.

³²¹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:134, s.195; AKAK, c.6.2, no:1037, s.681.

³²² AKAK, c.6.2, no:1037, s.681.

³²³ B. S. Suleymanov, V. Ya. Basin, *Kazahstan v Sostave Rossii v XVII – naçale XX veka*, Nauka, Alma Ata, 1981, s.28.

isteyebilmektedir.³²⁴ Kazak Hanı Gaib Muhammed Han ise Müslümanlara karşı “*Moskofla birleşen*” Kalmuk yağmalarına karşılık vererek İslam adına savaştığını ve “*Kalmuk Mel’unu üstüne iki defa çapul edip onları cezalandırdım*” diyerek Osmanlı padişahına bilgi vermektedir.³²⁵

Mangışlak Türkmenleri, Kırgızlar ve Hiveliler arasında da yağma, talan ve çapul olayları sıradanlaşmış durumdadır. Bu olaylar Hazar Denizi’nde korsanlık olarak karşımıza çıkmakta ve balıkçıları millete veya dine bakmaksızın zora sokabilmektedir. Talana ve soyguna uğramış grup veya kişiler Müslüman kimliğini kullanarak aman dilemeleri durumunda pek dikkate alınmadan Buhara ve Hive gibi büyük şehirlerde köleliğe mecbur edilenler de vakidir.³²⁶ Çapulcular esir aldıkları kişilerin dinini ve mezhebini sorgulayarak yakalanan esirlerin Müslüman olduklarını belirtmeleri halinde bile onları döverek yalancılıkla ve kâfirlikle suçlayarak yaptıkları işin meşru olduğunu kanıtlamaktadırlar.³²⁷ Bu ise onların köle olarak satılmalarının dini bir alt zeminini oluşturmakta ve onlara meşruiyet kazandırmaktadır. Çapulculuk bireysel başıbozuk grupların örgütlenerek kapkaç şeklinde gerçekleşmekte bazen de Hive hanlarının bizzat kendilerinin katılımıyla Türkmen ve Kırgız boylarına yapılan çapul ve talan şeklinde düzenlenmektedir.³²⁸ Bu çapul göçebelere karşı tedib amaçlı veya sadece ganimet toplamak amacıyla da yapılabilmektedir.³²⁹ Öte yandan kervanlara saldırarak malların yağmalanması ve tüccarların köle olarak alıkonulması ticari ilişkilere vurulan büyük darbe olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Rus tüccarlarının yağmalanarak Hive ve Buhara şehirlerinde köle olarak satılmaları ve serbest

³²⁴ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde*, s.13.

³²⁵ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde*, s.13.

³²⁶ T. Fayziyev, *Buhoro Feodal Camiyatida Kullardan Faydalanişga Dair Huccatlar (XIX. Asr)*, Fan Naşriyoti, Toşkent, 1990, s.16.

³²⁷ T. Fayziyev, *Buhoro Feodal Camiyatida Kullardan Faydalanişga Dair Huccatlar (XIX. Asr)*, s.16.

³²⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.103-104.

³²⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.103,119.

bırakılmaları için fidye istemeleri sıradan olay haline gelmiş durumdadır. Bu konuda Muravyov Hive Hanlığında 3 bin civarında Rus köleden bahsetmektedir.³³⁰

Çapul ve kervanların yağmalanması bölge istikrarını bozduğu gibi mallardaki fiyat artışını da ciddi miktarda etkilemektedir. Fiyat artışını yağmalarla birlikte bölge ticaretinin ana güzergâhı olan Astrahan ile Hive arasındaki mesafenin uzunluğu da belirlemektedir.³³¹ Fiyatların artması 19. yüzyılın başlarından itibaren daha da belirginleşerek Astrahan ve Orenburg valiliklerinde olduğu gibi Rus Çarlığının merkezinde de ciddi tartışmalara yol açmıştır. Yermolov 12 Haziran 1819 yılında Albay Ponomaryov'a yazdığı mektupta Rus Hükümeti'nin Hive ile olan ticaretinin önemine değinerek çapul ve yağmaların fiyat artışına sebep olduğunun altını çizmiş ve ne tür önlemler alınabileceğinin araştırılmasını talep etmiştir.³³² Bunun yanında yine General Yermolov Bakanlar Kurulundan K. V. Nesselrod'a yazdığı raporda Hazar'ın doğu kıyısında yapılacak kalenin Rusya'nın Hive ile olan ticaretini güvence altına alacağını yazmaktadır. Güvenli kale Hive tüccarlarıyla doğrudan alışveriş imkânı sunacaktır. Öte yandan Yermolov'a göre Hazar'da kurulacak kale deniz ticaretini tekelinde bulunduran İran'ın gücünü kıracağı gibi fiyatların düşmesini de etkileyecektir.³³³

Kafkas Genel Valisi General Yermolov 1817 yılında İran dönüşü bu meseleye çözüm bulmak maksadıyla Rusya Bakanlar Kurulu'nun talimatı gereğince Admiral Mordvinov'un projesini hayata geçirme kararı almıştır. Bu proje çerçevesinde Hazar Denizi'nin doğu sahillerini kontrol etmek ve Türkmenleri Rusya tabiiyetine zorlamak amacıyla bölgede teftiş ziyareti gerçekleştirmek için planlar yapmaya başlamıştır. Buna göre ilk yapılacak iş Hazar'ın doğusunda Hive Hanlığıyla ticari ilişkileri bulunan Rus

³³⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.30.

³³¹ N.A. Halfin, *Rossiya i Hanstva*, s.109.

³³² Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, s.199.

³³³ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:138, s.205; AKAK, c.6.2, no:1055, s.703.

tüccarlarının mallarını güvenli bir şekilde bölgeye taşıyacak deniz limanı ve yağmadan koruyacak bir kale inşa etmektir. Bu ise ancak bölgede bulunan Türkmenler ve Rusya'nın komşusu durumunda bulunan Hive Hanlığıyla antlaşma sağlanarak yapılabilmektedir. Dolayısıyla, General Yermolov bu arzusunu dile getirmiş ve bölgeye gönderilecek uygun eleman arayışına girmiştir.³³⁴

Askerler arasında Ruslar tarafından hiç bilinmeyen bir bölgeye gitme isteklisi pek çıkmamıştır. Türkistan, Ruslar için hep bir gizemli ve vahşi insanların bulunduğu bölge olarak bilinmektedir. Bunda kanaatimizce Rusya'nın uzun süre Moğol göçebelerinin iktidarı altında bulunmaları ve onların varisleri konumundaki Türkleri Moğollarla eşdeğer görmelerinin etkisi vardır. Bölgedeki Türkleri Moğolların bir kabilesi olan Tatar olarak adlandırmaları da buna örnek gösterilebilir.³³⁵ Muravyov bu zihniyeti ve korkuyu eserinde Türkmen ve Kırgız göçebeleri için kullandığı *vahşi* sözcüğüyle hep vurgulamaktadır.³³⁶ Bekoviç Çerkasskiy'nin düştüğü durum Rus askerleri tarafından bilinen ve sürekli hafızalarda canlı tutulan bir olay haline dönüşmüştür. Bundan dolayı Rus askerleri sonu belli olmayan maceraya atılma isteklisi değildirler. General Yermolov'un kendisi dahi bu konuyu ordu komutanlarına açma konusunda tedirginlik göstermiştir.³³⁷ Yermolov Hive'ye gönderilen elçi Bekoviç Çerkasskiy'nin akıbetine uğrarsa kendini elçinin ölümünden sorumlu olarak görmek istememektedir. Bundan dolayıdır ki Türkistan'a gidecek gönüllülerin çıkmasını beklemektedir. Muravyov, Bekoviç Çerkasskiy'nin akrabaları ile görüşmüş ve bölgeye gitme kararını bu görüşmeden sonra vermiştir.³³⁸ Bu bağlamda Muravyov günlüğüne

³³⁴ AKAK, c.6.2, no:1037, s.681; Russkiy Arhiv, 1886, c.5, s.20.

³³⁵ “*Tatar*” teriminin kullanımı ve etimolojisi için bkz. V. Bartold, *Soçineniye*, c.9, s.559; İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, ss.174-181.

³³⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.11.

³³⁷ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, s.20.

³³⁸ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, s.20.

karar verme anı hakkında şöyle not düşmüştür: “Benim açımdan ölümümün hiçbir anlamı yok. Belki şartlar yaver gider de vatana hizmetim olur”³³⁹ Türk dillerine olan hâkimiyetinin yanında coğrafya ve kartografya ilimlerini iyi bilmesi onun bölgeye gönderilecek adaylar arasında öne çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, İran’da resmi görevde bulunan Muravyov Tiflis’te Yemolov’a kendisinin bölgeye gönüllü gitmek istediğini bildirerek Albay Ponomaryov başkanlığında ekibe dâhil olmuştur.³⁴⁰

1819 yılında “Kazan”³⁴¹ ve “Kutsal Polikarp”³⁴² gemileriyle Bakü’den hareket eden ekibin ve özellikle Muravyov’un görevleri General Yermolov tarafından gönderilen mektupla bildirilmiştir. Mektubun orijinal metnini Muravyov günlüklerinde aşağıdaki şekilde vermektedir:

Komutan ve Süvari Sayın Muravyov’a

Türkmen sahillerine keşif gezisi düzenlemeye karar verdim. Bölgede teftiş yapması ve malumat toplaması için ordudan Binbaşı Ponomaryov’u görevlendirdim. Binbaşı Ponomaryov ile birlikte sizler de aynı bölgeye gideceksiniz. Görevleriniz altta sıralanmıştır:

Bölgede mallarımızın korunması ve kale inşaatı/inşası için uygun yerler bakılacak. Şüpheleri üzerimize çekmemek adına kurulacak kaleler İran/Pers sınırına fazla yakın olmamalı. Kervanlarımızın kalelere dönüş yolunda vahşi halkların taciz ve soygunlarına maruz kalmamaları için kalelerin konumu Horasan bölgesine de fazla yakın olmamalı. Yer seçiminde bir diğer önemli husus ise kalelerin inşa edileceği bölgede temiz kuyu sularının bulunmasıdır. Ayrıca kalelerin dış görünüşü de sanatsal bir zevke uygun olmalıdır.

³³⁹ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, s.20.

³⁴⁰ Russkiy Arhiv, 1886, c.5, ss.20-21.

³⁴¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.11.

³⁴² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.12.

Yer tespitinde Hive'ye en uygun güzergâh dikkate alınmalıdır. Kurak, susuz ve güzergâhı bulunmayan bölgeler seçilmemelidir. Kervanların su ihtiyacını giderebilmeleri için az miktarda bir su yeterli olacaktır.

Binbaşı Ponomaryov Beyefendiye orduyu tehlikeye atmadan Hive'ye ulaşmanın bir yolunu bulması için talimat verildi. Hive yolunda size kılavuzluk yapacak birkaç Türkmen rehber edinebilirsiniz. Bu işi sizin kararınıza bırakıyorum. Binbaşı Ponomaryov sizin hareket saatinizi ve hareket planınızı belirleyecektir. Sizler ise benim adıma Hive Hanı'na hazırlatmış olduğum mektubu ve değerli hediyeleri ileteceksiniz. Hive Hanı'na benim tarafımdan gönderilmiş olduğunuzu bildireceksiniz. Bu girişiminiz Büyük İmparatorumuza tafsilatlı bir şekilde bildirilecektir. Büyük Rusya İmparatoru iki ülke arasında barış ve huzur içinde komşuluk ilişkisi istememiş olsaydı ben sizi o topraklara göndermeye zaten cüret edemezdim.

Sizin maharetiniz bu girişimden beklentimizi arttırmaktadır. Ayrıca Tatar diline olan hâkimiyetiniz işinizi kolaylaştıracaktır. Fakat bu söylediklerimi Avrupalıların yaptığı gibi yüzünüze karşı abartarak söylenmiş birer övgü olarak algılamayın. Asya halkı arasında methiye normal bir durumdur ve sizler kendinizle gerçekten gurur duyabilirsiniz.

Eğer Hive Hanlığına giriş yolunu bulamazsanız Türkmenlerle irtibatı bulunan Ermeni Petroviç size aracılık yapacaktır. Bu durumda size özellikle aşağıdaki bilgilere ulaşmayı talimat veriyorum: a) Hive'nin askeri durumu hakkında bilgiler nelerdir? Ne tür silahlara sahiptirler? Barut üretimi var mı? Ağır silahlardan anlıyorlar mı ve komşularına karşı kullanmayı düşünüyorlar mı? Gerekli durumlarda onlardan askeri hizmet alınabilir mi? b) İran ile olan ilişkileri araştırılsın. Aralarındaki düşmanlık devam ediyor mu? Geçmiş savaşlar düşmanlıklarını arttırdı mı? Horasan halkına karşı tutumları nedir?

Komşularına karşı düşmanlıkları var mı? Horasan ile İran arasında olan savaşta hangi taraftalar? Bu savaşı İran boyunduruğundan kurtulmak için kullanıyorlar mı? Horasana ne tür vergi ödüyorlar ve hangi hizmeti veriyorlar?

Sayın Muravyov bu saydıklarım dışında da işimize yarayabilecek araştırmaları içinde bulunduğunuz süre zarfında yapabilirsiniz. Benim söyleyeceklerim bu kadarla sınırlı, zira bu halk hakkında hiçbir malumata sahip değilim. Ancak samimi ve içtenlikle söyleyebilirim ki sizin başarınız ve gayretinizle Türkmenlerle iletişim sağlanacak ve sizden gelecek olan bilgiler gelecekte devletimizin işini daha da kolaylaştıracaktır.

Kara Kuvvetler Generalı Yermolov³⁴³

N0.64

13 Haziran 1819 Tiflis

General Yermolov'un mektubundan da anlaşılacağı üzere bölgeye gönderilen ekibin asıl amacı Hazar kıyısında kervanların yağmalardan korunması için garnizon inşa edilecek uygun yer bulmak ve bölge hakkında tafsilatlı bilgi toplamaktır. Muravyov ise bu görev için bilgisi ve donanımı itibariyle uygun kişiliktir. Türkçe ve Farsça dillerini iyi bir şekilde bilmesi bölge halkıyla anlaşmada kendisine avantaj sağlamaktadır. Oluşturulan ekibin içinde kendine yüklenen görev bakımından Muravyov burada kilit isim durumundadır. Her ne kadar bu ekibin görevi yukarıda bahsettiğimiz gibi Hive Hanlığıyla antlaşma sağlamak olsa da Yermolov, mektubunda açıkça Muravyov'u bölge hakkında sosyal, askeri ve coğrafi bilgiler toplaması için görevlendirmiştir.

“Kazan” ve “Kutsal Polikarp” gemileriyle Bakü'den hareket ederek Gümüştepe sahillerine ulaşan Muravyov ilk iş olarak Türkmen büyükleriyle irtibata geçmiştir. Kıyat Ağa –sonradan Kıyat Han veya Kıyat Beğ olacaktır- ilk olarak Kaçar

³⁴³ Russkiy Arhiv, 1886, c.12, s.449; Ayrıca bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:137, s.203; AKAK, c.6.2, no:1054, s.699.

valisi Baba Han'a isyan eden Hacı Seyit'e bağı bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkmen lideri Hacı Seyit'in 1813 yılında Kafkas Genel Valisi General Rtişev'e gönderdiği heyette yer almıştır. Kıyat Han Türkmenlerin Yomut boyunun aksakalı konumundadır. Ruslara bağılılığı ile bilinmekte ve Türkmenlerin Rusya'ya bağılanması konusunda çabalar sarf etmektedir. Hacı Seyit Muhammed kalkıştığı isyanda başarısız olunca Hive'ye sığınmış ve Yomut boyu lidersiz kalmıştır.³⁴⁴ Her ne kadar Türkmenler han gibi liderler tarafından değil de kendi boylarının aksakalları tarafından yönetiliyor olsalar da ara ara bütün boyu yönetecek liderler çıkarabilmişlerdir. Anlaşılan Kıyat Ağa (Resim no:4) Yomut boyunun boşalan liderlik koltuğına talip olmuştur. Fakat liderlik yarışında rakiplerine karşı –bunlardan biri kendisiyle birlikte Rus heyetinde bulunan Seyid Hoca'nın kardeşi Daniyar'dır-³⁴⁵ kendisin de bunu gerçekleştirecek gücü bulamamakta ve Rus Hükümetinin desteğini aramaktadır. Kıyat Han Ruslardan bu konuda kendisine yardım edilmesi için defalarca istekte bulunmuştur.³⁴⁶ Örneğın Kıyat Han Rusların, Astrahan'a gönderilen Hazar'ın güneydoğusunda avlanan balıklara getirdikleri verginin kaldırılmasını istemektedir. Rusların balığa koydukları vergi yüzünden kendi halkının balık avlayamaz olduğunu söyleyen Kıyat Ağa verginin kaldırılması durumunda Türkmenlerin kendisini gerçek anlamda Han olarak tanıyacaklarını bildirmektedir.³⁴⁷ Rus himayesini alan Kıyat Han ilerleyen dönemlerde Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesine yerleşmesinde etkin rol almıştır. Muravyov'a Hive seyahati boyunca eşlik eden Kıyat Ağa'nın oğlu Yağşı Memmed kendisinden

³⁴⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.21.

³⁴⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:147, s.219.

³⁴⁶ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:148, s.222.

³⁴⁷ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:155, ss.235-236.

sonra da Ruslarla iş birliğini sürdürmüştür.³⁴⁸ Torunları ise Ruslar tarafından Tiflis askeri okullarında eğitilmişlerdir.³⁴⁹

Muravyov Türkistan'a gelirken yanında tercüman ve kılavuz olarak Yermolov'un mektubunda ismi geçen Ermeni asıllı İvan Muratov Petroviç'i getirmiştir. Petroviç'in Orenburg kentinde Türkmenlerle ilişkisi bulunmakta ve 1813 yılında General Rtişev ile Türkmenler arasındaki irtibatı sağlamada görev almıştır.³⁵⁰ Dolayısıyla bölgeyi ve Kıyat Ağa'yı tanımaktadır. Hive şehrine kendilerini götürecek kılavuzu bulduktan ve bölgeyi teftiş ettikten sonra Muravyov ve ekibi oradan hareket ederek Çeleken adasına ulaşmıştır.³⁵¹ Çeleken adasından Kıyat Ağa'nın kılavuzluğunda buldukları develerle Hive'ye hareket eden Muravyov, uzun süren yolculuğu sonrası Hive şehrine ulaşmayı başarmıştır.³⁵²

Hive'de Muhammed Rahim Han ile görüşen Nikolay Nikolayeviç Muravyov, hana yanında getirdiği hediyeleri ve General Yermolov'un ve General Ponomaryov'un özel mektuplarını takdim etmiştir.³⁵³ Burada dikkat çeken husus Muravyov'un Hive Hanı'nın karşısına Rus Çarı adına değil de General Yermolov adına çıkmış olmasıdır. Kaynaklarda Yermolov'un bu tutumu hususunda ne generalin yazışmalarında ne de Muravyov'un hatıralarında aydınlatıcı bilgiye rastlanmamıştır. Fakat kanaatimizce Yermolov, Albay Ponomaryov'a yazdığı mektubunda *"Sizin bütün girişimleriniz hiçbir surette Rusya Hükümeti adına değildir. Siz, Astarahan şehrinin ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar olan bütün toprakların Kumandanı Rus Generali adına*

³⁴⁸ Agayev, Annanepesov, *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:225, s.322

³⁴⁹ Agayev, Annanepesov, *Rusko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:275, s.388.

³⁵⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.21.

³⁵¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.48.

³⁵² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.87

³⁵³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.51.

oradasınız” talimatını vererek işlerin ters gitmesi durumunda kamuoyunda oluşacak olası suçlamaları Rus Hükümeti’ne değil de kendi üzerine almak istemektedir.³⁵⁴

Muravyov, Hive Hanı ile gerçekleştirdiği kısa konuşması dışında görüşmenin ayrıntıları hakkında malumat vermemektedir. Öte yandan Muravyov notlarında Kızılsu³⁵⁵ yakınlarında bir Rus ve Türk tacirlerinin ortak kullanımı için kale inşasına izin vermesi için istekte bulunduğunu yazmaktadır. Muravyov bu kaleyi inşa etmekle bölgede ticaret yapan Rus ve Hive tacirlerini Kızılsu’da birleştirme niyetindedir. Bu kale inşa edilirse Mangışlak yolunu kullanarak Rusya’nın Astrahan şehrine ulaşan Hive tüccarlarının yolu 30 günden 17 güne indirilmiş olacaktır.³⁵⁶ Ayrıca, kervanların su problemleri de bu kalede giderilecektir. Muhammed Rahim Han bu fikri makul bulmakla birlikte bölgede hâkim durumdaki Türkmenlerin Yomut boyunun Hive kervanlarını yağmalamasından kaynaklanan endişelerini belirtmiştir. Muravyov bu sorunu Rus Hükümetinin çözeceğine dair “*Sizin Düşmanınız Bizim Düşmanımız*”³⁵⁷ diyerek hana güvence vermiştir.³⁵⁸

Her ne kadar Muravyov eserinde Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile görüşmesinin ve vardıkları antlaşmanın –yukarıda belirtilen antlaşma dışında- ayrıntısını vermemiş olsa da Yermolov’un Albay Ponomaryov’a yazdığı 13 Haziran 1819 tarihli talimatnamesinden Rusların Hive’ye geliş amaçlarının ayrıntılarını öğrenmek mümkündür.³⁵⁹ Bu talimatnamede General Yermolov Türkistan coğrafyası ve halkları hakkında bilgilerin hangi başlıklar altında toplanacağını belirtmiştir. Yermolov’un önemseddiği bilgiler 6 madde şeklinde özetlenmiştir. Buna göre:

³⁵⁴ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

³⁵⁵ Ruslar bu şehri Kızıl Su anlamına gelen Krasnovodsk olarak adlandırmışlardır.

³⁵⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.134.

³⁵⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.135.

³⁵⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, ss.131-139.

³⁵⁹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

1. Hazar Denizi'nde iskele inşaatı için uygun yer bakımı yapılmalı. İskelenin yapılacağı yer hava şartlarına uygun ve kuyu sularına yakın bir yer olmalıdır. Hive kervanlarının mallarını koyacakları depo ve güvenliğini sağlayacak kale inşası için uygun yerlere bakılmalı.³⁶⁰
2. Türkmenlerin yönetim şekli araştırılmalıdır. Ne tür yönetim şekli benimsenmektedir? Türkmenler tek lider tarafından mı yönetilmekte yoksa her boy kendi liderleri tarafından mı yönetilmektedir? Şayet tek lider tarafından yönetilmekte iseler lider veraset yoluyla mı yoksa seçimle mi başa gelmektedir? Bunun dışında boy liderleri arasında dostluklar ve düşmanlıklar var mı, araştırılmalıdır. Genel tehlike karşısında birleşme ve Türkmenlerin birleşme gücü ne durumda bakılmalıdır. Türkmen topraklarının zenginlikleri nelerdir? Ne üretirler öğrenilmeli. Son olarak da göçebe Türkmen boylarının ekmek dışında ihtiyaç duydukları, bizim karşılayabileceğimiz ve aramızdaki ilişkiyi geliştirmesinde yardımcı olacak mallar nelerdir, tespit edilmelidir.³⁶¹
3. Hiveliler ve Türkmenler arasındaki ticaret ve güvene dayalı ilişki ne durumdadır, kesin olarak öğrenilmeli. Türkmenler ve Hiveliler arasında milliyetçiliğe ya da mezhebe dayalı kavgaları var mı, incelenmeli. Bu başlık altında Yermolov devamla Türkmenlerin Hive Hanlığı ile olan ticari ilişkilerinin ayrıntılı bilgisini istemektedir. Yermolov Türkmen topraklarından geçen kervanların güvenliğinin sağlanması durumunda Türkmenlerin yaşam standartlarının yükseleceği kanısındadır. Türkmenlerin Rus Çarlığından ekmek vs. gibi ihtiyaçları kolay karşılanacaktır.³⁶²

³⁶⁰ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

³⁶¹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

³⁶² Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

4. Hive ve Hazarda kurulacak iskele arasında kervanların geçeceği en uygun güzergâh araştırılmalıdır. Yolun kısa ve yağmaya, çapula karşı güvenli olmasına dikkat edilmelidir.³⁶³
5. Ticaret yollarının güvenliğinin garantisi olarak fidyeye, rehin gibi emanet alınabilir mi, araştırılmalıdır. Türkmenler şayet tek lider tarafından yönetilmiyorsa çoğunluğun bizimle yakınlaşıp yakınlaşmayacakları incelenmelidir.³⁶⁴
6. Yermolov bu son maddede Hive ile antlaşma sağlanamaması durumunda yapılacaklar üzerinde durmaktadır. O Hive Hanı ile görüşmelerin olumsuz sonuçlandığı takdirde Türkmenler ile irtibatın sürdürülmesini istemektedir. Yermolov Türkmenlerin İran'a karşı düşmanlıklarının öğrenilmesini ve Kaçarlara karşı isyana kalkışılırsa her türlü silah ve para desteğinin Rusya tarafından Türkmenlere verileceğini belirtmektedir.³⁶⁵

Hive Hanı'nın misafirperverliğinden yararlanan Muravyov, Hive'de bulunduğu süre içinde, şehri gezme ve halk ile konuşma fırsatı bulmuştur. Gezip gördüğü ve konuştuğu kişilerle olan sohbetlerini gizli bir şekilde kayda geçirmiştir. Bu süreci, özel defterine, gizli bir şekilde, yakalandığı takdirde casusluk suçlamasıyla öldürülme korkusuyla kaleme aldığını belirtir.³⁶⁶ Muravyov'un hissettiği korkuyu Bekoviç Çerksasskiy'nin başından geçen talihsiz olayla açıklamak mümkündür. Muravyov kendi sonunun Bekoviç'in sonu gibi olacağından korkmakta ve bu korkusu rüyalarına bile girerek uykularını kaçırmaktadır. Muravyov Hive seyahati esnasında rüyasında abisi ve aile yakınlarıyla bir daha hiç görüşmemek üzere veda ettiğini görmüştür. Her ne kadar

³⁶³ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

³⁶⁴ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

³⁶⁵ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

³⁶⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.V; Halfin, *Rossiya i Hanstva*, ss.128-129.

rüyalara inanmadığını söylese de korku ve endişe seyahati boyunca Muravyov'un yakasını hiç bırakmamıştır.³⁶⁷

Türkistan hanlıkları her zaman Ruslar, İngilizler ve İranlılar tarafından işgale uğramaktan korkmakta ve bu yüzden olabilir ki batılı bütün elçi ve seyyahlara karşı şüphe ve tedirginlikle yaklaşmaktadırlar. Muravyov kendisinin bile yanlış anlaşılardan dolayı halkın hışmına uğrayacağından endişe etmektedir. Kendinin elçi sıfatı ile değil de Bekoviç Çerkasskiy'nin intikamı için gönderilen bir Rus ordusunun komutanı olarak algılanmasından korkmaktadır. Eserinde belirttiği gibi bu tür yanlış anlaşılmalarda Türkistan'da kolay yayılmakta ve tehlikeli sonuçlar doğurabilmektedir.³⁶⁸ Türkistan hanlıklarında Muravyov'un korku ve endişesini haklı çıkaran vakalar yabancılara karşı sık yaşanan ve tekrarlanan olaylar olmuştur. Çar I. Petro'nun Buhara Emiri'ne gönderdiği elçi Florio Beneveny Rusya'nın elçisi sıfatıyla bölgede bulunmasına rağmen casuslukla suçlanmaktan ve ölümle burun buruna gelmekten kaçarak canını zor kurtarabilmiştir.³⁶⁹ Bölgede bulunan pek çok Batılı seyyahın ajanlık suçlamasıyla karşı karşıya kaldıkları bilinmektedir.³⁷⁰ Bu seyyahların en meşhurlarından Arminius Vamberi kendini İstanbul'dan gelen sûfi olarak tanıtmaya rağmen tipinden şüphelenilmiş ve “*Cansız (casus), Frengi ve Urus (Rus)*” denilerek casus olmadığını ispatlaması için zorlanmıştır.³⁷¹ Dolayısıyla, Türkistan coğrafyasında Hive ve Buhara gibi bölgenin büyük kentlerine elçi sıfatıyla gelmiş kişilere, seyyahlara ve macera peşinde bölgede bulunanlara kalem mürekkep kullanımı yasaklanmakta ve hiç not tutmamaları için gözetlenmektedirler.³⁷²

³⁶⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.64.

³⁶⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.93.

³⁶⁹ İ.V. Kurukin, *Persidskiy Pohod*, s.30; V. G. Volovnikova, *Poslannik Petra I*, s.25.

³⁷⁰ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.2.

³⁷¹ Arminius Vamberi, *Puteşestviye po Sredney Azii*, Vostochnaya Literatura RAN, Moskva, 2003, s.94.

³⁷² Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, ss.2-3.

Muravyov, kendine yüklenen misyonu başarıyla tamamlamıştır. Hive Hanlığı ve orada yaşayan halklar hakkında pek çok bilgi toplayıp aynı güzergâhı kullanarak Tiflis'e dönmeyi başarmıştır. Muravyov'un bölgede elde ettiği bilgiler üçüncü bölümde tartışılacaktır. Muravyov'un Türkmenler ve Hiveliler üzerine gözlemleri Tiflis'te raporlaştırılarak General Yermolov tarafından Rus İmparatoru I. Aleksandr'a sunulmuştur.³⁷³

III. BÖLÜM: GENERAL MURAVYOV'UN ÇALIŞMALARI IŞIĞINDA

XIX. YÜZYILDA HİVE HANLIĞI

1. Fiziki ve Coğrafi Yapı

1.1. Nikolay Muravyov'un Tespitlerine Göre Hive Hanlığının Sınırları

Muravyov Hive Hanlığının coğrafi sınırlarının iki kısımdan oluştuğunu belirtmektedir. Buna göre, Hive'nin sınırlarını oluşturan ilk kısım, hanlığın asıl hududunu oluşturan yerli halkların meskûn olduğu ve Hive Hanı'na tabi olan boyların oturduğu bölgeleri kapsamaktadır.³⁷⁴ Dolayısıyla, Muravyov'a göre, Hive Hanlığının mutlak hâkimiyet sınırını Amuderya'nın sol kenarından kuzeye doğru Aral gölü, güneydoğuda Buhara Emirliği, güneybatıda ise Türkmenlerin Teke boyunun bulunduğu Karakum çölüne kadar olan bölge oluşturmaktadır. Hanlığın kuzeydoğu sınırını Amuderya belirlemektedir. Amuderya'nın sağ kenarında kalan (Maveraünnehir bölgesi) Karakalpaklar aynı şekilde Hive Hanı'na bağlıdırlar. Hive'nin asıl çekirdeğini oluşturan yerli halkın oturduğu bölgeler Muravyov'un tespitine göre, kuzeyden güneye doğru 180

³⁷³ Muravyov'un raporu farklı arşiv derlemelerinde yayımlanmıştır bkz. AKAK, c.6.2, no:1069, s.713; Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:149, s.222; Russkiy Arhiv, 1887, c.9-12, s.393; A. V. Şişov, *Polkovodtsı*, s.462.

³⁷⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.5.

verst³⁷⁵, batıdan doğuya doğru ise 150 verst kadardır. Bu alan Hive Hanlığının çekirdeğini oluşturan tartışmasız sınırlarıdır.³⁷⁶

Hive Hanlığının sınırlarını oluşturan ikinci bölge ise Muravyov'a göre göçebe Türkmen, Kırgız ve Karakalpak boylarının yerleşim yerleridir. Bu bölgelerin sınırlarını tespit etmek oldukça zor olmakla birlikte, boy adlarından hareket etmek ve göçebe yaşamlarını sürdürdükleri alanları tespit etmek yerinde olacaktır. Bölgede yaşayan farklı kabile ve boyların Hive Hanlığına bağlılıkları boyların çıkarları veya politik gerekçelerden dolayı zamanla değişmektedir.³⁷⁷ Buna göre, Aral Gölü'nden Hazar Denizi'ne kadar olan bölge Han'a ticari ve askerî açıdan bağlıdırlar. Muravyov'un tespitine göre 800 verst kadar olan bölgede Türkmenlerin Yomut ve Ata boyları göçebe olarak yaşamaktadır. Türkmenlerin Çovdur ve Alili boyları Mangışlak bölgesinde Rusya ile yapılan ticarete önemli rol almakta ve Hive Hanı'na ticari çıkarları dolayısıyla bağlılardır. Aynı şekilde, Karakum Çölü'nde göçebe hayat süren Türkmenlerin Teke boyu Hive Hanlığına askeri hizmetler sunmakta ve ticari anlaşmaları gereği Han'a bağlı görünmektedirler.³⁷⁸

1.2. Akarsular

Nehirler ve Uzboy Yatağı: Nikolay Muravyov seyahatnamesinde Hive Hanlığından geçen tek nehir olarak Amuderya'dan bahsetmektedir. Amuderya güneyden kuzeye doğru akarak Aral Gölü'ne dökülmektedir. Hive Hanlığının Buhara Emirliğiyle olan sınırını yani hanlığın doğu sınırını belirlemektedir. Hiveliler, nehrin kenarlarında yaşayan yarı göçebe Türkmen boyları ve Karakalpak boyları Amuderya

³⁷⁵ Verst – Rusya'da kullanılan uzunluk ölçü birimi. 1 verst 1,0668 km uzunluğa denk gelmektedir.

³⁷⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.7.

³⁷⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.7.

³⁷⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.7-8; Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, haz. M. Abdulhalık Çay, Orkun, İstanbul, 1977, s.43.

üzerinden geçimlerini sağlamaktadırlar. Amuderya'dan kanallar ve arıklar açarak bölgede çiftçilik yapmaktadırlar.³⁷⁹ Muravyov Amuderya dışında Hive Hanlığının sınırları dâhilinde bulunmayan fakat Han'ın bölgede yaşayan Kırgızlar üzerinde siyasi etkisinden dolayı Sır Derya'dan bahsetmiştir.³⁸⁰ Kadim ismi *Yaksart* olan Sır Derya doğudan batıya doğru akmakta ve Aral'a dökülmektedir. Sır Deryası ve çevresi Muravyov'a göre Hive Hanlığının siyasi sınırları dâhilinde görülmektedir.³⁸¹

Muravyov'un eserinde belirtmediği fakat bölgede bulunan halklar açısından hayati önem taşıyan nehirler bulunmaktadır. Muravyov'un eserinde bu nehirlerden bahsetmemiş olması bu nehirleri Hive Hanlığının ana çekirdeğini oluşturan sınırları dâhilinde görmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Buna göre aşağıdaki nehirler Hive Hanlığına bağlı göçebe kabilelerin bulunduğu bölgelerden akan önemli nehirler olarak verilebilir:

Murgap Nehri: Kaynağını Afganistan'dan alan nehrin önemli kısmı Hive Hanlığının güneybatısından yani Türkmenlerin Sarık ve Salır boylarının yurtlarından geçerek Karakum Çölü'ne ulaşmaktadır. Göçebe hayat süren Salır ve Sarık boyu Han'a asker olarak hizmet vermektedirler. Murgab Nehri'nin geçtiği Merv vahası Buhara Emirliği ile Hive Hanlığının kendi iktidarları için mücadele verdikleri bölge olmuştur. Bölgede Merv şehri yakınlarında Murgab Nehri'nden beslenen Bend Barajı bulunmaktadır. Buhara Emirlerinden olan Emir Mahmud Dönemi'nde 1806-1807 yıllarında bu baraj yıkılmıştır. Buhara Emirliğinin Türkmenlere karşı sert politikalarına karşı Türkmen boyları Hive Hanlığı'na tabi olunca Hive Hanı kardeşi Kutluğ Murat İnak'ı Bend barajını onarması için görevlendirmiştir. Muravyov'un Hive Hanlığı ziyareti sonrası yani 1824 yılında Kutluğ Murad İnak Bend barajını onarmak için Merv

³⁷⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.9.

³⁸⁰ Muravyov Muhammed Rahim Han'ın sarayında göçebe Kırgız boylarının elçilerinden oluşan altmış üç kişilik bir heyetle karşılaşmıştır. bkz. N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.130.

³⁸¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.10.

vahasına askeri birlik yerleştirmiş olsa da barajın bitimini görmeden yolda vefat etmiştir. James Abbot'un bölgeyi ziyaret ettiğı 1840 yılında barajı gördüğüne dair iddiayı dikkate alırsak barajın onarımı tamamlanmıştır.³⁸²

Tecen Nehri: Kaynağını Afganistan'ın Hindikuş dağlarından almaktadır. Afganistan coğrafyasından akan kısmına *Heri Rud* denilmektedir. Türkmen ilinden geçen kısmı Teke ve Ata boylarının oturduğu Tecen şehrine ulaşarak Karakum çölünde kaybolur.³⁸³

Etrek Nehri: Toplam uzunluğu 669 km olmakla 204 km'si Hive Hanlığından geçmektedir. Kaynağını İran dağlarından almakta ve Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Muravyov eserinde bu nehirden sadece Türkmenlerin Yomut boyu bağlamında bahsetmektedir.³⁸⁴

Eserinin bu bölümünde Muravyov'u asıl meşgul eden mesele Amuderya'nın eski yatağı *Uzboy* kalıntılarıdır.³⁸⁵ Muravyov Türkistan'da bulunduğu sırada Amuderya'nın Hazar Denizi'ne aktığı nehrin eski yatağını aramıştır. Eserinde Uzboy yatağıyla ilgili tartışmalara değinmekte ve bu hususta ayrı bir başlık açmaktadır.³⁸⁶ Amuderya'nın eski yatağı Çar I. Petro zamanından beri Rusları ilgilendiren konuların başında gelmektedir. Nehrin eski yatağında altın bulunduğuna dair çıkan söylentiler Rusları bu bölgeye sefere çıkmaya sevk etmiştir.³⁸⁷ Dolayısıyla, Çar'ın emriyle bölgeye

³⁸² Vasiliy V. Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, ter: Seyfettin Erşahin, Tungysh Abylov, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020, s.76-77; James Abbot, *Narrative Of A Journey From Heraut To Khiva, Moscow And St. Petersburg, During The Late Russian Invasion Of Khiva; With Some Account Of The Court Of Khiva And The Kingdom Of Khaurism*, Smith, Elder&CO, London, 1867.

³⁸³ O. Yu. Şmidt, "Geri Rud", *BSE*, s.465.

³⁸⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.26.

³⁸⁵ Muravyov 22 Ekim 1821 tarihli raporunda Amuderya'nın eski yatağından *Aktam* olarak bahsetmektedir. bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:159, s.241; İgor S. Zonn, "Aktam", *The Caspian Sea Encyclopedia*, s.10.

³⁸⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.10.

³⁸⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.76.

gelen Bekoviç Çerkasskiy, Muravyov'a göre nehrin eski yatağına ulaşmayı başaran ilk kişidir. Fakat Bekoviç'in incelemeleri ölümüyle birlikte yarım kalmıştır. Muravyov, Bekoviç'in tamamlayamadığı işi devam ettirmiştir. General Yermolov'un Muravyov'a gönderdiği Hive'de yapılacaklar listesinde Uzboy yatağının kalıntılarının bulunması bahsi geçmemektedir. Fakat Graf Nesselrode Yermolov'a yazdığı 27 Ekim 1819 tarihli mektubunda General'den Uzboy yatağının tespit edilmesini istemektedir.³⁸⁸ Bu bize Muravyov'un Uzboy'u araması konusunda kendi merakı ile birlikte Yermolov'dan sözlü bir emir aldığını da göstermektedir. Muravyov, Kızılsu'dan Hive'ye giderken Türkmenlerin Uzboy dedikleri eski yatağı bulmuş ve yerli halktan bilgiler edinmeyi başarmıştır.³⁸⁹

Muravyov nehrin eski yatağına ulaşmakla birlikte, Amuderya'nın yönünü Hazar Denizi'nden Aral Gölü'ne neden ve nasıl çevirdiğinin cevabını aramaktadır. Buna göre, yaygın olarak bilinen Stepan (Stenka) Razin'in 1670 yılında Volga ve Hazar denizi sahillerine yaptığı sefer esnasında, Hivelilerin korunmak amacıyla Amuderya'nın yönünü değiştirdikleri yönündeki yaygın söylentiye karşı çıkmaktadır. Bu iddiayı ilk dile getiren, Petro'yu ziyaret eden ilk bölümde bahsi geçen, Mangışlak Türkmenlerinden Hoca Nefes'tir.³⁹⁰ Çünkü Muravyov'a göre, Razin Hazar'ın doğu sahillerinde bulunmamıştır. Ona göre Hiveliler nehrin yatağını değiştirecek güçte olmamakla birlikte yerli halktan edindiği bilgileri gerçeğe yakın bulmaktadır.³⁹¹ Dolayısıyla Uzboy, yerli halkın anlatımına göre 530 yıl önce şiddetli depremden dolayı yatağını değiştirmiş ve Aral Gölü'ne doğru akmaya başlamıştır.³⁹²

³⁸⁸ AKAK, c.6.2, no:1058, s.705.

³⁸⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.12.

³⁹⁰ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:25, s.52.

³⁹¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.11.

³⁹² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.12.

Farklı kaynaklardan Uzboy yatağıyla ilgili bilgiler edinmek mümkündür. Bu bağlamda Amuderya'nın Uzboy'dan aktığı ve Hazar Denizi'ne döküldüğünü bildiren en eski kaynaklardan biri Hive Hanı Ebülгази Bahadır Hanın *Şecere-i Türk* adlı eseridir. Ebul Gazi Bahadır Han kendi doğumundan 30 yıl önce Amuderya'nın batıya akarak Hazar'a döküldüğünü yazmaktadır.³⁹³ Ebülгази Bahadır Han'ın eserinde Muravyov'un aktardığı Stenka Razin'in Hazar'ın batı sahiline yaptığı akınlarla ilgili rivayetin temelini oluşturduğuna kanaat ettiğimiz bir olay anlatılmaktadır. Bu rivayet toplum içinde şifahi olarak aktarılacak zamanla Stenka Razin'in akınlarına ve Hivelilerin Amuderya'nın yönünü Aral Gölü'ne çevirdiklerine dair efsaneye dönüşmüştür.³⁹⁴ Ebülгази Bahadır Han rivayeti şöyle aktarır:

“Ürgenç vilayetinde tarih hicri bin on dört, tavşan yılı ve aslan burcu ve rebiyülevvel ayının on beşinde pazartesi günü güneş ile beraber doğmuşuz. Biz dünyaya gelmezden otuz yıl önce Amu Suyu, Hast Minaresi'nin yukarısında Kara Aygır Ormanı derler, oradan yol açıp akarak Tük Kalesi'ne varır ve Sır Denizi'ne ulaşırdı. Bu yüzden Ürgenç çöl oldu. Ürgenç çöl olsa da reaya burada otururdu; han ve sipahi beğleri ise baharda Amu Suyu yakasında uygun yerlerde ekin ekip hasadı aldıktan sonra Ürgenç'e varırlardı. Biz dünyaya gelen yılın ilkbaharında on yedi kişi Rusya'ya ticarete gitti. Koş Yayık denen yerde bin Kazak Rus var idi. Yolda onlara rastlayınca ikisini öldürdü, sağ bıraktıklarına Ürgenç'in durumunu sordu. Bunlardan birisi Türkistanlı imiş, o anlattı: “Ürgenç şehrinde sipahiden başka kişi yok. Sipahinin de en yakında oturana atla bir günlük yoldadır. Şehirde sadece reaya var. Bir tarafı çöldür. Eğer çöl yolundan yüz binlik ordu gelse ancak şehre girdiğinde görünür. Daha önce

³⁹³ Ebülгази Bahadır Han, *Türk Şeceresi (Şecere-i Türk)*, Çev. Doktor Rıza Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1925, s.307; Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*, Çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s.204.

³⁹⁴ Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*, s.204.

görmezler.” Yabancı yurttan olan kişi elinden ve dilinden geldiği kadarıyla gayret göstererek, hoş geldiniz, etti. Rus bu sözlerden memnun olup, Türkistanlıyı önder yapıp, bin kişiyle gelip Ürgenç’in Mirza Kapısı’ndan girdi. Önce dükkanında oturan bir kasabı mızrakla vurup öldürdü. Kasap onu bir sipahi kölesi sanarak: “Ne bok yedin, davulcu Ermeni?” demişmiş. O gün atamız Ruslardan bir kişiyi sağ bırakmadı, hepsini kırdı. Bu olaydan kırk gün sonra biz dünyaya geldik. Babamız: “Bize bir gaza kısmet oldu. Bunun yolu ve kademi mübarek oldu ve ayrıca bunun anne tarafına “Gaziler” derler, öyle bir nispeti de var.” Dedi ve adımı Ebûlgazi koydular.”³⁹⁵

Muravyov’un bölge halkından iki farklı olayın birleştirilerek efsaneleşmiş halini duymuş olması muhtemeldir. Stepan Razin’in bu bölgeye hiç geçmediğini Muravyov söylemekle birlikte son dönem çalışmalar bu konuyu aydınlatmıştır.³⁹⁶ Ayrıca Stepan Razin’in isyanı ve yakalanarak idam edilmesi Ebûlgazi Bahadır Han’ın vefatı ile aynı tarihlerde gerçekleşmiştir. Rus Türkolog ve tarihçisi Bartold, Hive tarihçisi Mûnis³⁹⁷ ve Âgehî’nin³⁹⁸ Amuderya’nın yön değiştirmesinin 1578 yılında gerçekleştiğini yazdığını aktarır.³⁹⁹ Bartold bu olayın dönemin Osmanlı tarihçileri tarafından bilindiğini de belirtmektedir. Eserini 1582 yılında yazan Seyfi Çelebi⁴⁰⁰ Amuderya’nın yön değiştirmesinden bahseden Osmanlı tarihçisidir.⁴⁰¹ Âgehî’nin ve Seyfi Çelebi’nin verdikleri tarih Ebûlgazi Bahadır Han’ın verdiği tarih ile uyuşmaktadır. Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle Muravyov’un Türkmenlerden aktardığı 530 yıl önce şiddetli bir

³⁹⁵ Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk’ün Soyağacı)*, ss.204-205.

³⁹⁶ N. İ. Kostomarov, *Bunt Stenki Razina*, Çarlı, Moskva, 1994.

³⁹⁷ İsmail Yiğit, “Mûnis”, *DİA*, c.31, ss.147-148.

³⁹⁸ “Muhammed Rızâ Âgehî”, *DİA*, c.1, s.449.

³⁹⁹ V. Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, s.97.

⁴⁰⁰ Christine Woodhead, “Seyfi Çelebi”, *DİA*, c.37, ss.33-34.

⁴⁰¹ V. Bartold, *Soçineniye*, c.3, s.87; V. Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, s.97;

deprem sonucu Amuderya'nın yön değiştirdiğine dair bilginin de hatalı olduğunu söylemek mümkündür.

Göller: Muravyov eserinde Hive Hanlığında tek göl olarak Aral Gölü'nden bahsetmektedir. Aral Gölü Hive Hanlığının kuzeybatı kısmında yer almakta ve Türkistan'ın iki büyük nehri Amuderya ve Sır Derya tarafından beslenmektedir.⁴⁰² Muravyov'un tespitlerine göre Hive Hanlığı Aral Gölü'nün sadece güneydoğu sahillerine egemen konumundadır. Aral'ın kuzey ve batı sahillerinde ise Kırgız ve Kazak boyları hâkimdir ve Hive Hanlığına ticari çıkarları doğrultusunda bağlılardır. Muravyov, Aral gölü hakkında fazla bilgi vermemektedir çünkü gölü görmemiş ve orada bulunmamıştır. Aktardığı bilgiler tamamen Hive halkından duyduğu ve Conrad Malte Brun'un haritasına dayanarak verdiği bilgilerdir.⁴⁰³

Bunun dışında Muravyov Hive Hanlığının mutlak otoritesinin bulunmadığı Hazar Denizi'nin Kuzey Doğu sahilinde iki tane küçük gölden bahsetmektedir. Bu gölleri Muravyov ilk olarak kendisinin keşfettiğini ima ederek Rusların bu göllerden bihaber olduklarını yazar. Türkmenlerin *Gulı Derya* ve *Acı Kuyu* dedikleri küçük çaplı göller Karaboğaz'a bağlanmaktadır.⁴⁰⁴ Muravyov göllerden *Gulı Derya*'nın kurumakta olduğunu gözlemlemiştir.⁴⁰⁵

Aral Gölü dışında Hive Hanlığının sınırları dâhilinde, Türkmenlerin Yomut ve Ata boylarının yaşadığı bölgede, *Sarıkamuş* Gölü daha vardır ki, Muravyov bu gölden eserinde hiç bahsetmemektedir. *Sarıkamuş* Gölü Aral'ın güneyinde, Hive Hanlığının

⁴⁰² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.8.

⁴⁰³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.9; Malte Brun, *Atlas Complet du Precis De La Geographie Universelle*, Chez François Buisson, Paris, 1812.

⁴⁰⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.66.

⁴⁰⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.66.

kuzeybatısında yer almaktadır.⁴⁰⁶ Muravyov'un eserinde bu göle yer vermemesinin sebebi Malte Brun'un haritasında gölün çizilmemiş olması olabilir.⁴⁰⁷

Su Kanalları ve Kuyular: Hive Hanlığı bölgenin su ihtiyacını Ceyhun nehrinden karşılamaktadır. Ceyhun nehrinden kanallar açılmak suretiyle su şehirlere ve çiftlik arazilerine taşınmaktadır. Harezmi bölgesi Türkistan'da kanallarının çokluğuyla coğrafyacıların dikkatini çekmiştir. Bunlardan en eskileri 10. yüzyıl Arap coğrafyacısı Mukaddesî meşhur eseri *Ahsenü't - Tevarih*'te Harezmi bölgesinin kanallarının çokluğundan ve gemilerin dahi geçebileceği kadar geniş olduğundan bahsetmektedir.⁴⁰⁸ Aynı şekilde erken dönem coğrafyacılarından İbn Havkal Hive kanallarından ve gemi taşımacılığından bahsetmektedir.⁴⁰⁹ Muravyov Hive'de bulunduğu sırada bu kanalları inceleme fırsatı bulmuştur.⁴¹⁰ Ona göre bölgenin en önemli kanallarından biri olan *Gök Tam* kanalı Hive şehrinin kuzeyinden geçmekte ve üç kola ayrılarak bölgeyi sulamaktadır. *Gök Tam* kanalının kollarından güneyi *Buzhemen*, orta kısmını *Aksaray* ve kuzeyini *Daşoğuz* kanalları sulamaktadır. Ayrıca, *Buzhemen* kanalının güneyinde *Hizarist*, *Daşoğuz* kanalının daha kuzeyinde ise *Arna* su kanalları Muravyov'un tespit ettiği sulama kanallarıdır.⁴¹¹ Muravyov, kanallar dışında, Hivelilerin kuraklık dönemlerinde kullanılmak üzere oluşturmuş oldukları su havuzlarından da

⁴⁰⁶ "Sarıkemiş", *BSE*, c.50, s.306

⁴⁰⁷ Conrad Malte Brun, *Atlas Complet du Precis De La Geographie Universelle*, Chez François Buisson, Paris, 1812.

⁴⁰⁸ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't Takâsîm fî Ma'rifeti'l Ekalim*, Dar Süveyda, BAE, 2003, s.258.

⁴⁰⁹ Ebu'l Kasım İbn Havkal Nasibî, *Suretü'l Arz*, Dar Mektebetü'l Hayat, Beyrut, 1992, s.396.

⁴¹⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.14.

⁴¹¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.14-15.

bahsetmektedir. Bu havuzlardan çok fazla olmamakla birlikte su göletler şeklinde yapılan havuzlarda korunmakta ve ihtiyaç halinde kullanılmaktadır.⁴¹²

Hive Hanlığında Muravyov'un eserinde değinmediği önemli sayıda sulama kanalları mevcuttur. 1839-1840 yıllarında Hive'de bulunan ve bölgenin haritasını oluşturan Mihail İgnatyeviç İvanin 11 büyük sulama kanalından ve onlarca orta ve küçük kanallardan bahsetmektedir.⁴¹³ Büyük sulama kanalları Han'ın emriyle oluşturulmakta ve devletin kontrolü altındadır. Orta ve küçük su kanallarına gelince halk tarafından kazılmakta ve kullanılmaktadır.⁴¹⁴

Muravyov'un bahsetmediği fakat farklı dönemlerde Hive Hanlığını ziyaret etmiş olan kişiler tarafından belirlenen su kanallarının listesini oluşturmak mümkündür. Buna göre Hive'de Han tarafından kazdırılan büyük kanalların bulunduğu gibi çiftçiler veya kişiler tarafından özel küçük kanallar da kazılmıştır. Bu kanalların listesini şöyle sıralamak mümkündür:

Büyük Kanallar ve onların kollarından oluşan küçük kanallar:

1. *Pitnak*: Kanal Hive Hanlığında bulunan Pitnak şehrinin güney batısından geçer. Danilevskiy'nin tespitine göre 26 verst İvanin'e göre ise 25 verst uzunluğundadır. Pitnak kanalından yerli halk küçük kanallar kazarak tarım arazilerini sulamaktadırlar.⁴¹⁵
2. *Palvan Ata*: Hive Hanlığının en önemli ve kendisinden kazılan küçük kanalların çokluğu dolayısıyla en büyük kanalı sayılmaktadır. Danilevskiy Palvan Ata kanalına bağlı 25 tane küçük kanalın isimlerini verir. Hive Hanı

⁴¹² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.15.

⁴¹³ İvanin'in 11 büyük kanal olarak verdiği listeyi aynı dönemde Hive Hanlığını ziyaret eden G. İ. Danilevskiy 10 büyük kanal olarak verir. bkz. G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşestva*, Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del, Sanktpeterburg, 1851, ss.79-87.

⁴¹⁴ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.8.

⁴¹⁵ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.8; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.80.

bu kanala özel önem verdiği gibi kanalın yıllık temizliğine de bizzat katılmaktadır. Kanalın onarımı her yıl mart ayında yapılmakta ve kanalın temizlenmesi için her aileden bir kişi işçi olarak mecburi katılmak zorundadır.⁴¹⁶

3. *Gazavat*: Hanki, Koş Kupir ve Gazavat şehirlerinden akmaktadır. 90 verst uzunluğunda olan kanalın beş küçük kolu vardır.⁴¹⁷
4. *Şah Abbat*: Hanlığın en uzun kanalı olan bu kanal Yeni Ürgenç, Ambar, Tamaus ve İlali şehirlerinden akmaktadır. 135 verst uzunluğunda olan kanalın sağ ve sol kanatlarında toplam 8 küçük kolu bulunmaktadır.⁴¹⁸
5. *Yarmış*: Şah Abbat kanalının 15 verst altından akan kanal 95 verst uzunluğundadır. İlali şehrinin yakınlarından geçen kanalın birçok küçük kolları vardır.⁴¹⁹
6. *Kılıç Niyaz Bay*: Yarmış kanalının altında ona paralel olarak akan kanal 96 verst uzunluğa ulaşmakta ve kendisinden altı küçük kanal ayrılmaktadır.⁴²⁰
7. *Karaguz*: Kılıç Niyaz Bay kanalının 32 verst altından akan kanal 80 verst kadar uzanmakta ve Boldumsaz şehrine ulaşmaktadır. Danilevskiy kendisinden ayrılan küçük kanalların yer aldığını fakat dikkate değer bulunmadığını yazmaktadır.⁴²¹
8. *Arna*: Mangıt şehrinin yakınlarından akan kanal altmış verst uzunluğa sahiptir. İvanin'ne göre üzerinde köprü bulunmaktadır. Kendisinden Yeni

⁴¹⁶ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.8; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.80.

⁴¹⁷ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.8; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.82.

⁴¹⁸ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.8; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.82.

⁴¹⁹ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.9; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.83.

⁴²⁰ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.9; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.83.

⁴²¹ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.9; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.83.

Yap adında kanal ayrılmaktadır. 33 verst uzunluğa sahip kanal muhtemelen Han'ın Çerbek mevkiinde bulunan kalesi için kazılmıştır.⁴²²

9. *Basu*: Amuderya'nın 5 verst altında akan Basu kanalı 40 verst uzunluğa sahiptir. Bu kanaldan İvanin bahsetmektedir. Fakat aynı dönemde bölgeyi ziyaret eden G. İ. Danilevskiy bu kanalı listesine almamıştır.⁴²³

10. *Suvvoli*: Hocaeli şehrinden akan kanal kuzey batıya doğru uzanarak Amuderya'ya dökülmektedir. Uzunluğu 24 verst kadar olan kanalın üç önemli küçük kolu vardır.⁴²⁴

11. *Han (Hanskiy)*: Kongrad şehrinin 5 verst yukarısından akan kanal 20 verst uzunluğa sahiptir ve birçok küçük kanallara ayrılmaktadır.⁴²⁵

Kuyulara gelince, Muravyov Hive Hanlığının şehirlerinde kuyuların çok nadiren kullanıldığı bilgisini aktarmaktadır. Kuyular daha çok kervan yollarında hayvanların su ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla kullanılmaktadır. Muravyov Gümüştepe'den Hive'ye kadar yol güzergâhında *Sucu Kabil*⁴²⁶, *Sülmen*,⁴²⁷ *Süylü*,⁴²⁸ *Demir Cem*⁴²⁹, *Yassak Cem*,⁴³⁰ *Geroydan*,⁴³¹ *Tuyer*⁴³², *Dirin*⁴³³ *Beş Deşik*⁴³⁴ ve *Sarı Kamış*⁴³⁵ adlı kuyulardan bahsetmektedir. Bunlardan *Beş Deşik* ve *Sarı Kamış* adlı kuyulardan

⁴²² M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.9; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.84.

⁴²³ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.10; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", ss.79-87.

⁴²⁴ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.10; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.84.

⁴²⁵ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.10; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.84.

⁴²⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.56.

⁴²⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.61.

⁴²⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.63.

⁴²⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.64.

⁴³⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.64.

⁴³¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.65.

⁴³² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.69.

⁴³³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.71.

⁴³⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.73.

⁴³⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, ss.74-75.

Muravyov seyahati sırasında su ihtiyacını gidermiştir.⁴³⁶ Muravyov bölgede bulunan su kuyularının sularının kötü olduğunu söylemesine karşın⁴³⁷ özellikle *Sarı Kamış* kuyusunun etrafının yeşil ve ağaçlık bölge olduğunu, suyunun ise duru, temiz ve taze olduğunu söyler.⁴³⁸ Ruslar bölgedeki su kuyularına özel önem vermektedirler. Bölgede barınabilmeleri için özellikle de Karakum Çölü'nde ve Hazar kenarında kuracakları kalede konuşlanacak askerlerin su ihtiyaçlarını giderebilmeleri için temiz kuyu suyuna ihtiyaçları vardır. General Yermolov yazdığı mektuplarında bu hususu özellikle vurgulamakta ve Muravyov'dan temiz su kuyularının tespit edilmesini istemektedir.⁴³⁹ Muravyov her ne kadar Hive Hanlığında kuyu sularının kötü olduğunu ve az kullanıldığını yazsa da bölgedeki kuyuları incelemiş ve ölçümlerini çıkartmıştır.⁴⁴⁰

1.3. Çöller, Dağlar ve Ormanlar

Çöller: Muravyov'un seyahati esnasında Hive Hanlığına ulaşmak için içinden geçtiği Karakum Çölü, Hive Hanlığının sınırları dâhilde olan tek çöldür. 350.000 km² alana sahip çölde ağırlıklı olarak Türkmenlerin Teke boyu yaşamlarını sürdürmektedirler.⁴⁴¹ Teke boyu Hive Hanı'na bağlı olmamakla birlikte Hive Hanlığı ile ticari ilişkileri bulunmakta ve savaş dönemlerinde askeri hizmetlerini sunmaktadırlar.⁴⁴²

⁴³⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, ss.73-75.

⁴³⁷ Muravyov Hive yolunda *Kazaglı* adlı kuyunun suyunun aşırı tuzlu olduğunu yazar. bkz. N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.73.

⁴³⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.76.

⁴³⁹ Russkiy Arhiv, 1886, c.12, s.449; bkz. Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:137, s.203; AKAK, c.6.2, no:1054, s.699.

⁴⁴⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, ss.89-90.

⁴⁴¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.17-18; Halil Kurt, "Türkmenistan", *DİA*, c.41, ss.605-607;

⁴⁴² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.40.

Dağlar: Muravyov Hive Hanlığında bulunduğu sırada bölgenin dağlarını incelemiş ve bazı notlar almıştır. Bu konusundaki notları fazla geniş olmamakla birlikte bölgenin dağlarıyla ilgili fikir vermesi açısından önemlidir. Buna göre, hanlığın kuzeyi Kazak stepleriyle, güneybatı sınırı ise Karakum Çölü'nün kumları tarafından çevrilmiştir. Kazak stepleri yönünde büyük olmayan *Sarı Baba* sıradağları vardır.⁴⁴³ Amuderya'nın doğu tarafında ise *Şih Ceri* sıradağları vardır ki Hive'nin kuzeyinden Aral Gölü'ne kadar uzanır.⁴⁴⁴ Bunun dışında Amuderya'nın doğu tarafından kuzeye doğru ve *Şih Ceri* dağına karşısına alarak uzanan, diğer dağlardan bağımsız olarak gözüken *Guba* dağ silsilesi vardır. Burada Muravyov, *Guba* Dağı'nın Mangışlak dağ silsilesinin devamı olarak görülebileceğini söyler.⁴⁴⁵

Ormanlar: Muravyov Hive Hanlığında hiç ormanlık alan görmediğini ve olmadığını belirtir. Eserinde yerli halktan aktardığına göre Balkan dağlarında kereste ormanlarının bulunduğunu yazar. Fakat kendisi bu ormanı görmemiştir.⁴⁴⁶ Muravyov ilaveten Hive'nin kuzeyinde Kırgız steplerine doğru ormanlık bölgenin bulunabileceğini tahmin eder. Çünkü, ona göre Amuderya üzerinden Buhara'ya giden sallar o bölgeden gelmektedir. Muravyov'un bu tahminini kendisinden 20 yıl sonra Hive'ye gelen İvanin doğrulamaktadır. İvanin, Hive'nin farklı yerlerinde, özellikle hanlığın kuzeyinde Kazak Kırgız boylarının göçebe olarak yaşadıkları Aral'ın etrafında ve Yeni Ürgenç şehrinin civarında büyük olmayan ormanlık alanlarını keşfetmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.67.

⁴⁴⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.19; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.69.

⁴⁴⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.18-19; G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.70.

⁴⁴⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.47.

⁴⁴⁷ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.26.

Madenler: Muravyov Hive Hanlığında bulunan madenler konusunda halkın yabancılara karşı bu konuda ketum olmalarından dolayı fazla bilgi edinememiştir. Hiveliler özellikle Ruslara karşı, Çerkasskiy olayından dolayı temkinlilerdir. Muravyov yine de bazı bilgiler edinmeyi başarmıştır. Buna göre Hive'nin *Şih Ceri* dağ silsilesinin bulunduğu bölgede altın, gümüş, bakır ve kurşun bulunmaktadır.⁴⁴⁸ Ayrıca bölgede fazla miktarda kükürt madenleri vardır. Muravyov'a göre Hiveliler sadece az miktarda bakır ve kurşunu çıkartıp işleyebilmektedirler. Altın ve gümüş madenine gelince bu madenlerden hanlık sınırları dâhilinde bulunmamaktadır. Büyük Petro Dönemi'nden itibaren yaygın olarak dile getirilen Amuderya'da altın bulunduğu dair söylentiye Muravyov inanmamaktadır. Muravyov'un tespitlerine göre altın Rusya'dan ticari yollarla gelmektedir.⁴⁴⁹

1.4. Hayvanlar, Kuşlar ve Balıklar

Hayvancılık: Muravyov Hive halkının savaş ve yağma için besledikleri atlar, yolculuk esnasında kullandığı develer ve göçebe Türkmenlerin besledikleri küçükbaş hayvanlar dışında Hive Hanlığındaki hayvancılık konusunda pek bilgi aktarmamıştır.⁴⁵⁰ Dolayısıyla Muravyov'un Hive Hanlığında beslenen hayvanlar hakkında bahsettiği bilgiler çok sınırlı kalmıştır. Muravyov Hivelilerin besledikleri atlardan özellikle “*bütün Doğu'da ün salmış*” Türkmenlerin Ahal Teke atlarından övgü ile bahseder.⁴⁵¹ Mısır ve arpa ile kolay beslenen atlar dört gün susuz kalabilmekte ve binlerce verstlik çölü kolay geçebilmektelerdir. Muravyov'a göre Hivelilerin askeri başarısı güçlü ve hızlı, çöl iklimine dayanıklı bu atlardan gelmektedir. Fakat Muravyov bu atların Hiveliler

⁴⁴⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.19.

⁴⁴⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.19-20; M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.28.

⁴⁵⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.117.

⁴⁵¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.117.

tarafından ahırlarda yetiştirildiği dönemlerde bile yiyeceğin en kötüsü verilerek hor beslendiğini de belirtmektedir.⁴⁵²

Her ne kadar Muravyov Hivelilerin atlarını hor beslediğini yazmış olsa da Türkmenlerin atlarına olan düşkünlüğünü dönemin farklı kaynakları onaylamaktadır.⁴⁵³ Bununla birlikte Türkmen atları dışında Muravyov Kırgız ve Gürgen atlarından da bahsetmektedir. Steplerden Hive'ye göçebe Kırgızlar tarafından getirilen atlar Türkmen atına nazaran yarı vahşi atlardır. Kırgız atları boylarının kısılgı ve kafalarının büyüklüğüyle diğer atlardan farklılardır. Bu atlar açlığa dayanıklı oldukları gibi çöl sıcağına ve susuzluğa da dayanıklıdır.⁴⁵⁴ Muravyov'un bahsetmediği fakat Hive'de yaygın olarak kullanılan birkaç at türünden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki savaş ve yağmadan ziyade yolculuk için daha elverişli olan Özbek atlarıdır. Ayrıca Hive'de ağır işlerde çalıştırılmak üzere kullanılan at türleri de vardır. Özbek ve Kırgız atı karışımı olan *Hokand* atı Türkistan'ın en güçlü ve dayanıklı atı sayılmaktadır. Türkistan'da *Hokand* atı bütün bölgelerde özellikle yük taşımacılığında kullanılmaktadır.⁴⁵⁵ Hive'de yetiştirilen bir başka melez at türü ise *Karabayır* atıdır. *Karabayır* atı Türkmen ve Kırgız atı karışımı olup farklı amaçlar için kullanılmaktadır.⁴⁵⁶

Muravyov'un eserinde kendisinin yolculuk yaptığı esnada kiraladığı develer dışında Hive Hanlığında deve kullanımı ile ilgili bilgi verilmemektedir.⁴⁵⁷ Oysa develer Hive Hanlığında gerek göçebe halk tarafından gerek tüccarlar tarafından yaygın olarak

⁴⁵² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.117.

⁴⁵³ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya İ Vodvoreniye V Ney Russkoy Grajdanstvennosti*, St. Peterburg, İzdaniya A. O. Bazunova, 1870, s.189; *Naşi Sosedi V Sredney Azii Hiva İ Turkmeniya*, St. Peterburg, Tipografiya Tovarişestva "Obşestvennaya Polza", 1873, s.33.

⁴⁵⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.99.

⁴⁵⁵ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya*, s.190.

⁴⁵⁶ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya*, s.190.

⁴⁵⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.49.

kullanılan diğ er binek hayvanlardan biridir. Develerin Hive Hanlığında genellikle tek h rg    l  türü çok yaygın olmakla birlikte iki h rg    l  develer de kullanılmaktadır. Hive’de tek h rg    l  ve kıızıl derili develer me  hurdur. Bölge halkının bu tür develere *Kızıl Nar* dedikleri bölgeyi ziyaret edenler tarafından kayıt altına alınmıştır.⁴⁵⁸ Hive’de develer daha çok çölde yaşayan g   ebe Türkmenler arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkmenler hayatlarının vazgeçilmez bir parçası olan develeri genellikle g   ebe hayatlarında taşınmak için kullanırlardı. Bunun dışında develer  ehirli tacirler tarafından ticaret amaçlı kervanlarda kullanılmaktadır. Buhara ve Orenburg ile olan ticaret deve kervanlarıyla yapılmaktadır. Bu ise develerin önemini daha da arttırdığı gibi deve sahibi olmak zenginlik alameti sayılmaktadır.⁴⁵⁹

At ve deve dışında Hive Hanlığında k    ba  ve b y   ba  hayvancılığı da çok yaygındır. Hayvancılık Hive’de daha çok g   ebe halklar tarafından yapılmaktadır. Muravyov Hive Hanlığının askerî ve stratejik alanına yo unla mı tır. Dolayısıyla Hive’de askerî alanda kullanılan atlar ve taşımacılıkta kullanılan develer dışında hayvan yeti tircili i konusunda bilgi aktarmayı gerekli görmemiştir. O sadece g   ebe Türkmenlerin   lde yeti tirdikleri koyun ve keçilerini Hive’ye satmak için getirdiklerini belirtir.⁴⁶⁰ G   ebe Türkmenlerin ana geçim kaynağı hayvancılık olmakla birlikte hayvan yeti tircileri toplumun zenginleri sayılmaktadır. Bölgede bulunan Kostenko Türkistan’daki hayvancılıkla u ra an halkın çiftçilerden daha zengin ve varlıklı olduğunu belirtir. Türkistan’ı Avrupa ile kıyaslayan Kostenko Avrupa’da hayvancılıkla u ra an çobanların çiftçilere nazaran daha sefil hayat sürdüklerini kaydetmektedir.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya*, s.191.

⁴⁵⁹ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya*, s.191.

⁴⁶⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.21.

⁴⁶¹ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya*, s.186.

Kuş Türleri: Nikolay Muravyov eserinde Hive Hanlığındaki kuş türlerine de dikkat çekmiştir. Muravyov'un belirttiğine göre Hiveliler kartal ve şahin gibi vahşi kuşlara önem verir ve onları besler. Vahşi kuşların eğitimi Hive halkı için özel öneme sahiptir. Daha yavru iken yuvalarından alınan kartallar eğitildikten sonra avcılıkta kullanılmaktadır. Muravyov kartalların yabani koçları bile avlayabilme gücüne sahip olduğunu belirtir. Kartal ve şahin gibi kuşlar hanlığa Orenburg sınırında yaşayan Kırgızlar tarafından getirilmektedir. Göçebe Kırgızlar kartal yavrularını yuvalarından almakta ve eğitmektedirler.⁴⁶² Nikolay Muravyov kartalla koç avlanışına şahit olmuş ve şaşkınlığını gizleyememiştir.⁴⁶³

Av kuşlarından başka Muravyov'un ilgisini çeken kuş çeşidi kargalardır. Muravyov Hive'de kargaların çok bulunduğunu ve onların kervanları izlediklerini söylemektedir. Ayrıca iki tane karga kendisini Hive yolunda takip etmiştir.⁴⁶⁴ Muravyov Hive'de küçük göl kıyılarında suçluluklarından çok bulunduğunu gözlemlemiştir. Muravyov bu kuşların etinin çok lezzetli olduğunu ve Han'ın yakınları ile birlikte eğlence amaçlı avlandıklarını kaydetmektedir.⁴⁶⁵ Hive Hanlığının sınırları dahilinde Muravyov'un eserine almadığı kuş türleri bulunmaktadır. Örneğin İvanin Hivelilerin evlerinde tavuk ve güvercin beslediğini kaydetmektedir.⁴⁶⁶ Ördek ve kazlar bölgeyi gezen seyyahlara göre o kadar çoktur ki yerli halk onları beslemeye bile gerek duymazlar ve onları avlamayı tercih ederler. Kostenko'ya göre Hiveliler eğlence amacıyla avlanmayı sever. Geçim derdiyle avlanan sadece fakir kesimdir.⁴⁶⁷ Bunlar dışında Hive'de Muravyov'un dikkate değer görmediği yabani kuşlardan turna, kuğu

⁴⁶² Richard Karuts, *Sredi Kirgizov İ Turkmenov Na Mangışlake*, çev. Y. Petri, Sank Peterburg, İzdaniya A. F. Devriyen, 1910, s.41.

⁴⁶³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.21.

⁴⁶⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.21.

⁴⁶⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, s.21.

⁴⁶⁶ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.27.

⁴⁶⁷ L. Kostenko, *Srednyaya Aziya*, s.196.

kuşu, kayın tavuğu, keklik, sülün, saksağan, tarlakuşu ve çok sayıda bülbül bulunmaktadır.⁴⁶⁸

Balık Türleri ve Balıkçılık: Muravyov eserinde Hive Hanlığındaki balık türlerinden bahsederken sadece sazan balığını gördüğünü söylemektedir. Sazanla birlikte Amuderya'dan Hive'ye su kanalları aracılığıyla farklı balık türlerinin de gelebileceğini tahmin etmektedir.⁴⁶⁹ Muravyov'un gezi notlarından anlaşıldığına göre Hive'de sazandan başka balık görmemiştir. Fakat bölgeyi ziyaret etmiş olan seyyahlar Hive'de Özbeklerin ve Karakalpakların avladıkları balık çeşitlerinden bahsetmektedirler.⁴⁷⁰ Örneğin Hive Hanlığının farklı yerlerini ve Amuderya'yı gezerek incelemelerde bulunan İvanin bölgede balık türlerinin çok fazla olduğunu ve yerli halkın bunlardan yararlandığını yazmaktadır. O Amuderya havzasında avlanan balıkların bazılarının isimlerini not etmiştir. İvanin notlarında mersin balığı, yayın balığı, sülün balığı, turna balığı, levrek, çapak balığının Amuderya'da bolca bulunduğunu ve Hive halkının bunları avlayarak geçimlerini sağladıklarını yazmaktadır.⁴⁷¹

Muravyov eserinde Hive Hanlığındaki ve etrafında yaşayan göçebe halkların geçim kaynaklarından biri olan balık ve balıkçılık hakkında çok az bilgi aktarmıştır. Hive Hanlığında balık, Hazar Denizi'nin kenarında ve Aral Gölü'nün etrafında yaşayan yoksul halkın tek geçim kaynağını oluşturmaktadır. Muravyov'un Hive'ye geldiği dönemde balık kültürüne dair kayıt bulmak zor olsa da sonraki dönemlere ait farklı kayıtlara ve raporlara ulaşmak mümkündür. Bunlardan 1865 yılında bölgeyi ziyaret eden Rus General Meyer'in aktardığı bilgiler Hive Hanlığında balık ve balıkçılık

⁴⁶⁸ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.27.

⁴⁶⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.22.

⁴⁷⁰ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.27.

⁴⁷¹ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.27.

hakkında önem arzeder.⁴⁷² Meyer'in yerel yönetimden elde ettiği bilgilere göre, bölgenin doğu kısmında yaşayan Kırgızlar yıllık 2000 pud⁴⁷³, güneyinde yaşayan Kırgızlar 1000 pud ve kuzeyde yaşayan Kırgızlar 3500 pud balık avlamaktadırlar. Meyer bu rakamların daha fazla olabileceği kanaatindedir.⁴⁷⁴ Avlanan balıkların çoğunluğu balıkçının aile içi tüketimine ayrılmakta belli bir kısmı ise satılarak gelir elde edilmektedir.⁴⁷⁵ Balık avlama genel anlamda basit aletlerle yapılmaktadır. Hazar Denizi ve Aral Gölü kenarlarında yaşayan yoksul halkın elinde balık avlamak için basit aletler mevcuttur. Örneğin Hazar'ın Mangışlak bölgesinde yaşayan Türkmenler balık avlamak için kemikten yapılmış olta kancaları kullanmışlar, daha sonraları ise el yapımı demir kanca kullanmaya başlamışlardır.⁴⁷⁶ Bunun dışında Aral Gölü yakınında yaşayan Kırgız ve Kazaklar gölün bir tarafını bulandırmak suretiyle balık avlamışlardır.⁴⁷⁷ Sonuç olarak Hive Hanlığında balık türü fazla olmakla birlikte fakir halkın tek geçim kaynağını oluşturmaktadır. Bölgeye Rusların gelmesiyle birlikte balık avcılığında artışın gözlemlendiği kaydedilmiştir.⁴⁷⁸

Vahşi Hayvanlar: Hive seyahati boyunca bölgeyi her açıdan gözlemleyen Muravyov Hive'de bulunan vahşi hayvanların bazılarını notlarına eklemiştir. Muravyov'un tespitlerine göre kurt, tilki, çakal ve fareler Hive çölünde sık rastlanan vahşi hayvanlardır. Ceylan ve geyik türlerini Türkistan çölünde Muravyov

⁴⁷² L. Meyer, *Kirgizskaya Step Orenburgskogo Vedomstva*, Sank Peterburg, Tipografiya E. Veymar i F. Person, 1865, s.156.

⁴⁷³ Pud – Rus ölçü birimi. 1 pud = 16.3 kg.

⁴⁷⁴ L. Meyer, *Kirgizskaya Step*, s.156; Salık Zimanov, *Obşestvennyy Stroy Kazahov Pervoy Polovini XIX. Veka İ Bukeyevskoye Hanstvo*, Almatı, ARIS, 2009, s.56.

⁴⁷⁵ S. Zimanov, *Obşestvennyy Stroy Kazahov*, s.90.

⁴⁷⁶ R. Karuts, *Sredi Kirgizov i Turkmenov Na Mangışlake*, s.4.

⁴⁷⁷ S. Zimanov, *Obşestvennyy Stroy Kazahov*, s.56.

⁴⁷⁸ R. Karuts, *Sredi Kirgizov İ Turkmenov Na Mangışlake*, s.4.

gözlemlemiştir. O çölde bu hayvanların nasıl susuz yaşadıklarını merak etmekte ve çöle düşen çiyin bunlara yettiğini düşünmektedir.⁴⁷⁹

Muravyov Rusya'da yaşayan ayı gibi vahşi hayvanları Hive'de görmediğini belirtmektedir. Çakal sürülerinin kendisi gibi acemi seyyahları korkutabileceğini söyleyen Muravyov Hive Hanlığının sınırları içerisinde hayatında hiç karşılaşmadığı yabani hayvanlardan da eserinde söz etmektedir. Bunlardan Hivelilerin *Yelingirc* dedikleri sarı çizgili alaca ve kedi büyüklüğündeki yabani hayvanı ilk defa görmüştür. Muravyov burada çöl gelinciğinden söz etmektedir fakat telaffuzunu hatalı olarak aktarmaktadır. Bunun dışında Amuderya'da kunduz ve su samurunun bulunabileceğini varsaymaktadır.⁴⁸⁰ Muravyov'un bahsetmediği fakat Hive'de bulunan vahşi hayvan türleri daha vardır. Bunlardan pars, çakal, kamışlıklarda yaşayan yaban domuzları ve yaban eşek türleri bölgeyi seyahat edenler tarafından kaydedilmiştir.⁴⁸¹

2. Siyasi ve Askeri Yapı

2.1. Muravyov'un Muhammed Rahim Han Üzerine Görüşleri

Muravyov Hive Hanlığının mutlak hükümdarı Muhammed Rahim Han ile görüşmüş ve eserinde onun hakkında kıymetli bilgiler kaydetmiştir. Muravyov'un bölgeyi ziyaret eden ilk Rus olması ve ziyaretine ilişkin notlarından oluşturduğu eseri Muhammed Rahim Han ve onun dönemi için ilk eser olma özelliği taşıması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Muravyov eserinde Muhammed Rahim Han'ı hem kendisiyle görüştüğü sırada kendisinde bıraktığı izlenimleri ile hem de onun hizmetinde bulunan Türkmen ve Özbeklerden onun hakkında anlatılanlara binaen tarif etmektedir.

⁴⁷⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.20.

⁴⁸⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.20.

⁴⁸¹ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.26; L. Meyer, *Kirgizskaya Step*, s.154; Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.75.

Muhammed Rahim Han'ın yönetim şekli, iktidara geldikten sonraki icraatları ve karakter özellikleri yanında onun giyiniş şekli ve yemekleri hakkında malumat vermektedir. Ayrıca Muravyov Muhammed Rahim Han'ın eşleri ve çocuklarına dair de önemli bilgiler aktarmaktadır.

Muravyov, Muhammed Rahim Han ile kısa da olsa yüz yüze görüşme fırsatı yakalamıştır. Dolayısıyla eserinde onun yüz hatlarıyla birlikte giyim kuşamı hakkında bilgiler vermektedir. Muravyov'a göre ellili yaşlarında olan Muhammed Rahim Han'ın halkına karşı işlemiş olduğu her türlü gaddarlığı yüzüne yansımamış bir kişidir. Sağlam vücuda ve düzgün yüz hatlarına sahip olan Han'ın sakalları kısa ve açık kahverengidir. Bu bakımdan Muravyov Muhammed Rahim Han'ı bir yandan Özbeklere benzetirken sakallarından dolayı daha çok onda Rus tipolojisi bulmaktadır.⁴⁸² Gençliğinde şehvet ve içki düşkünü olan Muhammed Rahim Han Muravyov'a göre artık bu emellerini bırakarak Hanlığında da bu işleri yasaklamıştır. Muhammed Rahim Han içki ve tütün kullananların ağızlarını yırttırarak cezalandırmaktadır.⁴⁸³ Sade bir görünüme sahip olan Hive Han'ı Buhara ipeğinden ve pamuktan olan elbise ve kıyafetleri tercih etmektedir.⁴⁸⁴

Muhammed Rahim Han selefi İltezer Han'ın Seyit ailesinden olan dul eşlerinden biriyle evlenmiştir. Ayrıca Seyit ailesinden iki kadınla da nikâhlanmıştır. Muravyov Muhammed Rahim Han'ın haremını yedi kadınla sınırlandırdığını yazmaktadır.⁴⁸⁵ Hive Han'ının üç çocuğu bulunmaktadır. Han'ın büyük oğlu Alla Kutur on yedi yaşındadır. Muravyov Han'ın büyük oğlu ve en küçük oğluyla ilgili bilgi vermemiştir. Han'ın

⁴⁸² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.53.

⁴⁸³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.54.

⁴⁸⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.55.

⁴⁸⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.54.

ikinci oğlu Roman Kul on beş yaşındadır. Roman Kul karakter olarak babasına benzetilmekte ve Hive Hanı'nın varisi olarak görülmektedir.⁴⁸⁶

Muravyov Muhammed Rahim Han'ı gaddar ve halkına karşı acımasızca zalim bir kişilik olarak tarif etmektedir. Halkına zulüm etmekten zevk alan Muhammed Rahim Han kendisine karşı çıkanları acımasızca cezalandırmaktadır.⁴⁸⁷ Muravyov'un eseri Muhammed Rahim Han'ın halkına karşı uyguladığı gaddarca cezalarla doludur. Bunun aksine Muravyov tiran olarak bahsettiği Muhammed Rahim Han'ın ilim erbabı ve ulemanın hamisi olduğunu yazmaktadır. Muhammed Rahim Han'ın ulemayı desteklediği gibi kendisi de Muravyov'a göre eğitilmiş bir kişiliğe sahiptir. Muhammed Rahim Han ana dili Özbek Türkçesi dışında Arapça ve Farsça'ya da hâkimdir. Bu dillerde iyi derecede yazmakta ve konuşmaktadır. Bunun dışında Muhammed Rahim Han Muravyov'a göre satranç oynayanları izlemeyi sevdiği gibi kendisi de iyi bir satranç ustasıdır.⁴⁸⁸ Çok az uyku uyuyan Han tıp ilminden ve astrolojiden anlamaktadır.⁴⁸⁹

2.2. Muhammed Rahim Han'ın İktidara Gelmesi ve İcraatları

Nikolay Muravyov'un eseri Hive Hanlığı ve Muhammed Rahim Han Dönemi açısından saray tarihçileri Munis ve Agehi'nin eserleri *Firdevsü'l İkbāl*'den sonra birincil kaynak konumundadır. Muravyov'un Rus askerinin bakış açısını yansıtmaları ve eserindeki bilgileri görgü tanıklarından derlemiş olması eserinin değerini önemli derecede arttırmaktadır.⁴⁹⁰ Bu kısımda Muhammed Rahim Han'ın hükümlerini sadece Muravyov'un eseri dikkate alınarak anlatılmaktadır.

⁴⁸⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.56.

⁴⁸⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.55.

⁴⁸⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.56; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde*, s.52.

⁴⁸⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.54-55.

⁴⁹⁰ N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.264.

Muravyov'un anlattıklarına göre Muhammed Rahim Han iktidara kardeşi Muhammed Niyaz Bek ile mücadelesi sonrası gelmiştir. Hive Hanlığındaki kabile savaşlarını ve karışıklıkları bitiren İltez Han'ın ölümünden sonra Hive tahtına kardeşi Kutlu Murat İnak oturmuştur. Fakat Kutlu Murat'ın isteksizliği ve başarısızlığı sonucu Hive Hanlığı İltez Han'ın oluşturmuş olduğu birlikten tekrar kabile savaşlarına ve karışıklığa dönmüştür. Bu fırsattan yararlanan Kutlu Murat İnak'ın iki kardeşi Hive tahtı için savaşa tutuşmuşlardır. Kutlu Murat İnak'ın amca oğlu Muhammed Niyaz Bek ile öz kardeşi Muhammed Rahim Han'ın uzun süren iktidar savaşı sonuç vermemiştir. Muravyov Muhammed Rahim Han'ın kardeşiyle iktidar savaşının sonuçsuz kalması üzerine kardeşiyle barışmak amacıyla ziyafet tertip ettiğini yazmaktadır. Muhammed Rahim Han verdiği ziyafette kardeşini ailesiyle birlikte pusuya düşürerek öldürtmüştür. Muhammed Niyaz Bek'i ortadan kaldıran ve kardeşi Kutlu Murat İnak'ın muhalefeti ile karşılaşmayan Muhammed Rahim Han kendisini Hive Hanı ilan etmiştir. Muravyov, Muhammed Rahim Han'ın tahta çıkış yılı olarak 1802 yılını gösteriyor⁴⁹¹ olsa da farklı kaynaklar tahta çıkma yılının daha geç dönemlerde olabileceği kanaatindedirler.⁴⁹²

Hive Hanı olmasıyla katliamlara başlayan Muhammed Rahim Han ailesinden on bir kardeşini öldürtmüştür. Muhalefet etmeden Muhammed Rahim Han lehine Hive tahtını bırakan kardeşi Kutlu Murat İnak'a Ürgenç şehrinin yönetimi verilerek oraya yerleştirilmiştir. Katliamlar sonucu Han'ın kardeşleri Turri Murat ve Hacı Murat, Aral Gölü etrafında yaşayan Karakalpakları da safına çekerek isyan etmişlerdir. İsyanla halk kitlesini yanlarına alarak konumlarını güçlendiren iki kardeş Muhammed Rahim Han'ı mağlup etmeyi başarmışlardır. Muhammed Rahim Han'ın başarısız Aral Gölü Seferi kardeşler tarafından değerlendirilememiştir. Muhammed Rahim Han yenilgi sonucu Hive şehrine dönmüş olsa da kardeşler kendi aralarında antlaşmazlığa düşmüşlerdir.

⁴⁹¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.41.

⁴⁹² N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.264.

Ayrılığa düşen kardeşlerden Hacı Murat, Muhammed Rahim Han'dan aman dileyerek Hive'ye sığınmış, şehre gelişinde Han onun gönlünü alarak iyi karşılamış olsa da bir ay sonrasında idam etmiştir. Diğer kardeşi olan Turru Murat ise Muhammed Rahim Han'ın gönderdiği suikastçı tarafından öldürülmüştür.⁴⁹³

Hive Hanlığında iktidar savaşını kazanan ve tahtını tehdit eden kardeşlerini ortadan kaldıran Muhammed Rahim Han'ın ilk işi Aral Gölü ve Sır Derya çevresindeki Kırgız boylarını boyunduruğu altına almak olmuştur. Hive'deki kabile savaşları dönemlerinde kendilerini tehdit eden Kırgız boylarını haraca bağlamıştır. Muravyov Hive'de Kırgız boylarının elçileri ile Han'ın sarayında karşılaştığını belirtmektedir. Kırgız tehdidinden kurtulan Han yüzünü Buhara Emirliğine çevirmiştir. Buhara Emirliği ile yıllardır süren savaş, Hivelileri Emirliğe tabi hale getirmiştir. Muhammed Rahim Han Buhara Emirliğinden bağımsızlığını kazanmak istemektedir. Muravyov Muhammed Rahim Han'ın Buhara Emirliğine saldırdığını fakat savaşın mağlubiyetle sonuçlandığını yazmaktadır. Muhammed Rahim Han her ne kadar savaşı kaybetmiş olsa da Buhara Emirliğinin boyunduruğundan Hive Hanlığını kurtarmayı başarmıştır. Muravyov bunu dönemin Buhara Emiri Mir Haydar'ın savaş yanlısı olmamasına, barışçıl siyasetine ve Hive'ye karşı dostane tutumuna bağlamaktadır. Muravyov'un kanaatine göre Mir Haydar'ın ordusu Hive ordusuna nazaran daha güçlü olmakla birlikte Emir istese Hive Hanlığını kendi topraklarına bağlayabilecek güçtedir.⁴⁹⁴ Buhara Emiri'nden bağımsızlığını kazanan Muhammed Rahim Han ilk icraatı olarak kendi adına para bastırmaya başlamıştır.⁴⁹⁵

⁴⁹³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.43.

⁴⁹⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.46-48.

⁴⁹⁵ V. V. Velyaminov Zernov, Moneti Buharskiya i Hivinskiya, *Zapiski İmperatorskogo Arheologičeskogo Obşestva*, Tipografiya İmperatorskogo Akademii Nauk, S. Petersburg, 1859, c.13, s.435.

Buhara Emirliği ile olan savaşı kaybeden Muhammed Rahim Han yönünü İran Kaçarlarının Horasan eyaletine çevirmiştir. Yol güzergâhında bulunan Türkmenlerin Teke ve Göklen boylarıyla karşılaşan Muhammed Rahim Han bu iki boyu Horasan üzerine yapacağı seferde kendisine katılmaları konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Türkmenlerin Teke ve Göklen boyu Han'ın talebine olumsuz cevap vererek sefere katılmamışlardır. Bunun üzerine Muhammed Rahim Han Astarabat şehri yakınlarında bulunan Türkmenlerin Yomut kabilesini kendi saflarında İran'a karşı savaşmaya davet etmiştir. İran ile savaşlarını yeni bitirmiş olan Yomutlar, Muhammed Rahim Han'a ret cevabı vermemiş olsalar da orduya katılmayı geciktirmişlerdir. Türkmen kabilelerin desteğini alamayan Muhammed Rahim Han İran sınırında Kaçar ordusu ile karşılaşmış fakat savaş uzaktan atılan top atışlarından ileriye taşınmamıştır. Birkaç gün süren uzaktan taciz ateşleri sonucu iki ordu savaşmadan geri dönmüşlerdir.⁴⁹⁶

Muhammed Rahim Han Hive'ye dönüş yolunda ordusuna katılmayı ret eden Türkmen boylarına saldırı düzenlemiştir. İlk olarak Göklen boyuna sonrasında ise Türkmenlerin Teke boyuna saldırarak onları itaati altına almıştır. Teke boyu savaş sonrası kabile üyelerinin pek çoğunu esir vermiştir. Murat Serdar liderliğinde kurtulan küçük bir grup ise kaçarak dağlara sığınmıştır. Teke boyu ile yapılan savaştan sonra Muhammed Rahim Han onları kendi Hanlığına tabi kılarak ve kanal boylarındaki yerleşim yerlerini vererek gönüllerini almaya çalışmıştır. Muravyov Tekelerin savaştan sonra Hive Hanı'na sadık askerler olarak hizmet ettiklerini belirtmektedir. Bunun karşılığında ise Tekelere hanlıkta serbest köle ticareti, hayvan ticareti ve ekmek alımlarında kolaylıklar gibi imtiyazlar tanınmaktadır.⁴⁹⁷

Muravyov, Muhammed Rahim Han'ın ülkesindeki iç ve dış mücadeleleri kazandıktan sonra ilk icraatının devleti yeni baştan kurmak olduğunu belirtmektedir.

⁴⁹⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.49.

⁴⁹⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.50-52.

Ülkesindeki düzeni tesis eden ve ilk darphaneyi kuran Muhammed Rahim Han kendi adına altın ve gümüş paralar bastırmıştır. Hanlıktaki keyfi yönetime, hırsızlığa ve yağmacılığa son vermiştir. Hive Hanlığında yasavul teşkilatını kurarak iç asayışı sağladığı gibi dışarıdan gelen göçebe halkların çapul ve yağmalarını engellemiştir. Vergi sistemini yeniden oluşturan Muhammed Rahim Han gümrük giriş çıkışlarında kontrolü sıkılaştırarak keyfiliği ortadan kaldırmıştır.⁴⁹⁸

2.3. Hive’de Siyasi Hiyerarşi

Han: Hive Hanlığının mutlak sahibi ve yöneticisidir. Hive Hanı’na “*Taksir*”, “*Hezret*”, “*Han Hezret*” ve “*Han Hoca*” gibi sözlerle hitap edilmektedir.⁴⁹⁹

Baş Vezir: Hive Hanlığında iki vezir görev yapmaktadır. Vezirlerden ilkinde birinci vezir veya baş vezir denilmektedir. Muravyov’un Hive’ye geldiği sırada Hanlığın baş veziri makamında Sartlardan Yusuf Mehter Ağa adlı biri bulunmaktadır. Yusuf Mehter Ağa Hive Hanlığında Han’dan sonra ikinci kişi sayılmaktadır. Han’ın başkentte bulunmadığı dönemlerde Hanlığı yönetmekte ve elçileri kabul etmektedir. Muravyov’u Hive’de -Muhammed Rahim Han şehir dışında Ak Saray kalesinde Özbek asıllı gümrük memurunun idam edilmesi ile meşgul olduğundan- Birinci vezir Yusuf Mehter Ağa kabul etmiştir.⁵⁰⁰ Bunun dışında birinci vezir Hive Hanlığının gelir giderleriyle ilgilenmektedir ve hazineden sorumlu kişidir.⁵⁰¹

İkinci Vezir: Hive Hanlığında ikinci vezir Özbek milletinden Medra Kuş Beği’dir. Baş vezirden sonra ikinci vezir olmasından dolayı bütün yetkileri hemen hemen aynıdır. Medra Kuş Beği Muhammed Rahim Han’la aynı boya mensup olmakla birlikte Han’ın nezdinde Özbeklerin temsilcisi konumundadır. Muravyov Medra Kuş

⁴⁹⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.44.

⁴⁹⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.57.

⁵⁰⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.89.

⁵⁰¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.59.

Beği ile hiç görüşmemiştir. Onun hakkında aktardıkları sadece duyduklarından ibarettir. Muravyov ikinci vezirden övgüyle bahsetmektedir. Onun akıllı, sağlam karakterli, kararlı ve yardımsever olduğunu belirtmektedir. Özbekler tarafından sevilen ve Hanlığa sadakatiyle bilinen Medra Kuş Beği, Han'ı sevmemekte ve uygun fırsatını bulduğu anda isyan etmeye hazırlanmaktadır. Bundan dolayıdır ki Muravyov'a göre Hive yönetimi Han'ın şehirde bulunmadığı dönemlerde ona hiç emanet edilmemektedir.⁵⁰²

Gümrük Bakanı: Muravyov'a göre Hive Hanlığında ilk gümrük bakanlığı Muhammed Rahim Han tarafından kurulmuştur.⁵⁰³ Hive Hanlığında Hocaş Megrem adında İran asıllı gümrük bakanı bulunmaktadır. Hocaş Megrem Buhara savaşında bulunarak savaş esnasında Han'ın sevgisini kazanmayı başarmış bir köledir. Muhammed Rahim Han ona hürriyetini bahşederek kanallar ve geniş topraklar vermiştir. Hocaş Megrem Han'ın sevgisinden yararlanarak mecliste yerinin olmamasına rağmen oraya katılmakta ve kolayca müdahale edebilmektedir. Gümrük Bakanı olan Hocaş Megrem açgözlülüğüyle Hanlığın en zengin adamlarından biri olmayı başarmıştır. Etrafına kendisi gibi İran asıllı kişileri toplayan Hocaş Megrem Özbekler tarafından sevilmemektedir. Muravyov'a göre "Megrem" sevgili anlamına gelmektedir. Han'ın kendisine olan sevgisinden sınırsız bir şekilde yararlanan ve zenginliğine zenginlik katan Hocaş Megrem Hive Hanlığında iki vezirden sonra en önemli üçüncü kişi konumundadır.⁵⁰⁴

Kazi: Hive Hanlığının her şehrinde bir kazi veya kadı bulunmaktadır. Kaziler, dinî şer'i hukukun korunmasından sorumludurlar. Muravyov Hive kadılarının büyük

⁵⁰² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.60.

⁵⁰³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.44.

⁵⁰⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.61.

olayları Han'a bildirmekle yükümlü olduklarını yazmaktadır. Ona göre kaziler ancak önemsiz davalara bakmaktadırlar.⁵⁰⁵

Divan Beği: Divan Beği Hive Hanlığında vezirlere bağlı memurlardır. Muravyov bu memurlardan birkaç kişinin bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁶

Mirza: Vezirlerin emrinde bulunan kâtiplere denmektedir. Muravyov'a göre her vezirin emrinde bir kâtip bulunmaktadır.⁵⁰⁷

Serdar: Muravyov'a göre Hive Hanlığında ordu komutanlarına serdar denilmektedir. Serdar küçük çaplı grupların başı olabildiği gibi büyük seferleri de yönetmektedir.⁵⁰⁸

Yüzbaşı: Hive Hanlığında Muravyov'a göre yüz kişilik askeri birlikler bulunmadığından bu unvan Hive'de küçük gruplara atanan komutanlara verilmektedir. Muravyov Hive Hanlığında bu unvanı taşıyan 30 yaşlarında Yaş Nazar adlı biriyle karşılaşmıştır. Muravyov Yüzbaşı Yaş Nazar'ı vakarlı duruşu ve sağlam karakterinden dolayı eserinde methetmektedir.⁵⁰⁹

Yasavul: Hive Hanlığında emniyet ve asayişten sorumlu polis teşkilatıdır.⁵¹⁰

Nasakçıbaşı: Hive'de cellâtların başı bulunmaktadır. Muravyov, Han'ın kendi sarayında cellât bulundurduğunu belirtmektedir.⁵¹¹

2.4. Hive Hanlığında İşlenen Suçlara Karşı Verilen Cezalar

Muravyov eserinde Hive Hanlığında suçlulara karşı uygulanan ceza yöntemlerine dair bilgiler aktarmaktadır. Ona göre Hive Hanlığında yaygın olarak bazı

⁵⁰⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.65.

⁵⁰⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.63.

⁵⁰⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.63.

⁵⁰⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.107.

⁵⁰⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.95.

⁵¹⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.68.

⁵¹¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.66.

ceza uygulamaları bulunmaktadır. Bunlardan ilki suçlunun asılarak idam edilmesidir. Muravyov asma işleminin Han'ın sarayının önünde, çarşı ve pazar yerlerinde ve halkın toplandığı meydanlarda gerçekleştirildiğini kaydetmektedir. Asarak idam etme cezası birkaç şekilde gerçekleştirilmektedir. Bunlar yaygın olan mahkûmun ipte sallandırılma cezası ve suçlunun ayağından asılarak ölüme terk edilme cezasıdır. Ayağından asılan kişi birkaç gün içinde işkence çekerek ölmektedir.⁵¹² Muravyov'un eserinde bahsettiği bir diğer caza türü de kazığa oturtma cezasıdır. Kazığa oturtarak ceza verme yöntemi de Hive'de yaygın olarak kullanılmaktadır. Suçlu kazığa oturtulmakta ve kazığın mahkûmun iç organlarını yarıp sırtından çıkana kadar orada ölüme terk edilmektedir.⁵¹³

Bu cezalar genellikle Hive Hanı'na ihanet, dinden dönme veya ibadetleri reddetme, başkasının malını çalma veya el koyma, adam öldürme ve zina gibi suçlara karşılık uygulanmaktadır. Muravyov yağmanın Muhammed Rahim Han tarafından kendi hakkı olarak görüldüğünü iddia etmektedir. Dolayısıyla yağma ve çapul Muhammed Rahim Han'ın bilgisi ve onayı dışında gerçekleşirse yakalanan kişiler kazığa oturtularak idam edilmektedir.⁵¹⁴ Muravyov Hive Hanlığında cezaların keyfi olarak uygulandığı kanaatindedir. Mahkûmun canı Han'ın iki dudağı arasındadır. Han bazen suçluyu acımasızca ölümle cezalandırırken bazen de sadece mallarını müsadere ederek canını bağışlamaktadır. Hive'de toplu cezalar da uygulanmaktadır. Muhammed Rahim Han bazen suçlu kişinin ailesini çoluk çocuk, yaşlı kadın demeden idam etmektedir.⁵¹⁵

Muravyov'un bahsettiği bir diğer ceza türü de mahkûmun ağzının kulaklarına kadar yırtılması cezasıdır. Bu uygulama Muhammed Rahim Han tarafından geliştirilmiş olup bütün içenlere uygulanmaktadır. Hive Hanlığında suçlunun bayılana kadar

⁵¹² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.70.

⁵¹³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.70.

⁵¹⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.43.

⁵¹⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.71.

dövülmesi cezası da uygulanan cezalar arasındadır. Bu cezalar dışında Muravyov Hive’de kelle kesme cezasının da bulunduğunu belirtmektedir. Fakat Muhammed Rahim Han iktidarını pekiştirmek için çok kelle kesmiş olsa da 1819 yılından sonra bu cezayı uygulamamaktadır. Hive’de elçiler ve gayrimüslimlere uygulanan cezalar da bulunmaktadır. Muravyov’a göre gayrimüslim mahkûmlar Hive’de diri diri toprağa gömülerek idam edilmektedir. Muravyov bu cezayı Hive halkının kâfir milletin kanının Müslüman topraklarını kirletmemesi için icat ettiklerini söylemektedir. Muravyov garip bir şekilde kendisinin de bu cezaya mahkûm edildiğini iddia etmektedir. Ayrıca Muravyov 1717 yılında Hive’ye elçi olarak gönderilen Bekoviç Çerkasskiy’nin diri diri topuğundan başlayarak derisinin yüzüldüğünü ve derisinden def yapıldığını belirtmektedir.⁵¹⁶

2.5. Kaleler

Han’ın Özel Kaleleri: Muravyov’a göre Hive Hanı zamanının büyük kısmını Hive şehrinin dışında avlanmakla geçirmektedir. Han’ın avlanmak için şehir dışına çıktığı dönemlerde dinlendiği özel kaleleri bulunmaktadır. Muravyov, Han’ın şehir dışındaki kalelerinin Hive’de bulunan kalelerin özellikleriyle benzerlik taşıdığını belirtmektedir. Han’ın kaleleri özel kalelerden sadece büyüklükleriyle ayrılmaktadır. Han zamanının çoğunu bu kalelerde dinlenmekle geçirmektedir. Ak Saray, May Cengil ve Han Kalesi gibi kaleler Han’ın kalelerinden bazılarıdır. Han bu kalelerde avlanma dışında Hive yöneticileri ve arkadaşlarıyla sohbet ve eğlence meclisleri düzenlemektedir. Bunun dışında Han’ın özel kaleleri komşu ülkelerden ve göçebe kabilelerden gelen elçilerin ağırlandığında hizmet görmektedir. 1842 yılında Hive’ye gelen Rus heyetinde bulunan İvanin, Han’ın özel kalelerinden *Angrik* kalesinin Rus

⁵¹⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.72.

heyetinin barınmaları için kendilerine verildiğini yazmaktadır. Ayrıca İvanın Hive Hanı'nın Muravyov'un eserinde belirtmediği *Gildengan*, *Rapsaik* ve *Çirceli* gibi özel kalelerinden bahsetmektedir.⁵¹⁷

Halkın Özel Kaleleri: Hive Hanlığında uzun yıllardır hüküm süren kabile savaşları ve istikrarsızlık halkı kendi kalelerini inşa ederek yağmalara karşı önlem almaya itmiştir. Muhammed Rahim Han'ın Hive halkını birleştirerek Hanlıkta istikrarı ve asayiş sağlamasına kadar Hive halkı kendi boy ve kabilelerini özel kaleler inşa ederek korumaya almışlardır. Muravyov, ani baskınlar, yağma ve çapuldan korunma amacıyla yapılmış kalelerin Hive Hanlığında çokluğundan bahsetmektedir.⁵¹⁸ Hive'de farklı boylara mensup gruplar kendi kalelerini inşa etmektedirler. Genellikle dörtgen şeklinde ve Muravyov'un gözlemlerine göre balçık ve taş kullanılarak yapılmaktadır. Kale duvarının genişliği dört arşın, boyu ise genellikle üç kulaç uzunluğunu geçmemektedir. Muravyov bu kalelerin çok kötü bir şekilde inşa edildiğini ve ancak küçük gruplardan oluşan çapulculardan koruduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla sağlam olmayan bu kaleler elli kişilik Rus askerî birliği tarafından iki saat içinde alınabilecektir.⁵¹⁹

Kaleler ani baskınlarda korunmak amacıyla inşa edilmektedir. Bu amaçla yapılan özel kaleler, savaşlarda ve korunmaya gerek duyulan hâllerde, halkın kaleye çekilerek kendilerini korumaya almaları durumunda ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri tüm erzak ve eşyalar göz önünde bulundurularak inşa edilmektedir. Muravyov bu kalelerin ihtiyaç durumunda yüz kişilik insan grubunu kısa süreliğine barındırabilme olanaklarına sahip olacak şekilde inşa edildiğini belirtmektedir. Kalelerin içinde kale

⁵¹⁷ M. İ. İvanın, *Hiva i Reka Amuderya*, s.36

⁵¹⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.104.

⁵¹⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.104.

sahibinin bahçelerle çevrili evi ve hizmetlilerin barındıkları kulübeler dışında su depoları, ahır ve hayvanların yem deposu, değirmen ve mezbaha bulunmaktadır.⁵²⁰

Muravyov, Hive Hanlığına seyahati sırasında özel kalelerden birinde ikamet etmiştir. Hive şehrine yakın İlgeldi köyünde bulunan kale eski İran asıllı kölelerden At Çapar Alla Verdi'nin oğlu Han'ın arkadaşlarından Hocaş Megrem'e aittir.⁵²¹ Muravyov eserinde bu kalenin planını ve net çizgilerini aktarmaktadır. Buna göre balçık ve yer yer taş kullanılarak yapılan kale duvarı dörtgen şeklinde inşa edilmiştir. Kalenin her bir ucunda kuleler bulunmaktadır. Kuleler düz olmakla top atışları için boşlukları bulunmamaktadır. Muravyov İlgeldi Kalesi'nin yüksekliğini beş veya altı buçuk metre (üç veya iki buçuk kulaç), uzunluğunu ise kırk altı metre (yirmi beş kulaç) olarak hesaplamaktadır. Kale bahçeyle bitişik bir şekilde yapılmıştır. Kalenin içinde kale sahibinin barınma odaları, köle ve hizmetlilerin odaları, su deposu, ahır, hayvanların yem deposu, buğday ve tahıl ambarı, değirmen odası, küçük mescit –cami kalenin dışında yer almakta– ve güvercin kümesi bulunmaktadır. Bunlardan başka kalenin belli yerlerinde boş alanlar mevcut olup oraya çadırlar yerleştirilmiştir. Muravyov kalenin hemen dışında ona bitişik olan bahçe, develer için ahır ve su kuyusunun bulunduğunu belirtmektedir. Kalenin tek bir girişi büyük asma kapı (darvaza) ile kapatılmaktadır. Kalenin etrafında ağaçlar ve üzüm bahçeleri bulunmaktadır. Bahçenin etrafı ise yine aynı şekilde balçık ve taş karışımı malzemeden yapılmış duvarla çevrilidir. Muravyov İlgeldi Kalesi'nde daimî olarak elli–altmış kişi kendi aileleriyle birlikte ikamet ettiklerini söylemektedir.⁵²² (Resim: 20)

⁵²⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.104.

⁵²¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.95.

⁵²² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.95.

Şehrin Surları ve Korunması: Hive Hanlığında bulunan bütün yerleşim alanları surlarla çevrilmiştir. Muravyov Hive Hanlığının surlarının herhangi bir inşaat tekniğine uyulmadan rastgele inşa edildiğini belirtmektedir. Onun tespitlerine göre Hive Hanlığının beş büyük şehri Hive, Ürgenç, Şevat, Kıyat ve Gürlen şehirleri rastgele ucuz malzemeden inşa edilmiş surlarla çevrilidir. Çamurdan yapılmış, üç metre eni, dört metre boyu olan surların sanatsal ve estetik değeri de yoktur. Ayrıca surlar herhangi bir askeri birlik tarafından korunmamaktadır. Kalelerin etrafında kazılmış hendeklerin olmadığı gibi kale üzerinde top gibi ağır silahlar da bulunmamaktadır.⁵²³

2.6. Askerlik

Hive Ordusu: Muravyov, Hive Hanlığının daimi ordusunun mevcut olmadığını belirtmektedir. Fakat Hive Hanı hızlı bir şekilde ordu toplayabilmektedir. Bu ordu genellikle Türkmen ve Özbek kabilelerinin askerlerinden oluşmaktadır. Türkmen ve Özbek boyları Han'ın çapul, yağma veya komşu hanlıklara yapılan sefere çağırması durumunda mutlak itaatle askeri birliklerini oluşturarak emredilen yere gitmek zorundadırlar. Asker çıkartmaları halinde Han bu boyları yıllık vergiden muaf tutmaktadır. Ayrıca askerler bulundukları konumlarına göre Han'dan beş ile yirmi tilla almaktadırlar. Hiçbir nizam ve tertibin olmadığı bu ordu Muravyov'a göre elde edecekleri ganimet uğruna savaşılmaktadır. Hive'de Han'ın emrinde özel bir görev veya yağma için görevlendirilen askeri gruplar da bulunmaktadır. Bu grubun başını Serdar veya yüzbaşı dedikleri komutanları yönetmektedir.⁵²⁴

Muravyov Hive Hanlığında savaşabilme gücüne sahip ordunun asker sayısını tahmin etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Hive'de on iki bin civarında asker

⁵²³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.106.

⁵²⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.107.

bulunmaktadır.⁵²⁵ Muravyov'un kendisinin Hanlıktaki asker sayısını resmî makamlardan öğrenmesi imkânsız görünmektedir. Dolayısıyla onun verdiği rakamlar konuştuğu Rus asıllı kölelerden edindiği bilgilerden ibarettir. Bu rakamlar sadece Türkmen ve Özbek boylarının oluşturduğu askerlerin sayısıdır. Hanlığın tehdit altında olduğu dönemlerde Han, Sart ve Karakalpakların silahlanmasını ve orduya katılmasını isteyerek ordunun asker sayısını arttırabilmektedir. Ticaretle uğraşan Sartlar ve çiftçilik yapan Karakalpakların orduya katılmasıyla sayı Muravyov'a göre iki katına çıkmaktadır. Her ne kadar Sart ve Karakalpaklar Hive ordusunun asker sayısını arttırıyor olsa da Muravyov bunların savaşmayı ve kılıç tutmayı dahi bilmeyen kuru kalabalıktan ibaret olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, bunlar orduya yarardan çok zarar vermektedirler.⁵²⁶

Muravyov, Hive Hanlığının düzensiz ordusunun manevra gücünü incelemiştir. Ona göre atlı birliklere sahip Hive Hanlığında piyade birliği bulunmamaktadır. Bu ise onların Rusya'da ve Avrupa'da olduğu gibi yüz yüze savaşmayı bilmediklerini göstermektedir. Dolayısıyla küçük birlikleri bile taarruzla ele geçirmektedirler. Muravyov Hive ordusunun, komşuları İran ordusundan dahi kötü durumda olduğunu vurgulamaktadır. Fakar her şeye rağmen Muravyov Türkmenlerin atları kullanmadaki becerilerine ve atlarının çevikliğine övgüyle dikkat çekmektedir. Ona göre atlı bir Türkmen'in çevikliği ve hızlı manevra gücü hiçbir Rus veya Avrupa atlısı ile kıyaslanamaz. Tabii ki Muravyov'a göre Rus askeri süvari birliği doğru bir saldırı ile Hanlığın atlı ordusunu kolayca dağıtacak ve ezip geçecektir fakat onları takip etme gücünde değildir. Rus atlısını Muravyov özel elbiseleri olan şımarık biri olarak tanımlamaktadır.⁵²⁷

⁵²⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.108.

⁵²⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.108.

⁵²⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.110.

Muravyov'a göre askerler sefer esnasında yanlarında günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri erzak ve kap çanaklarını almak zorundadırlar. Durumu iyi olanlar sefer ihtiyaçlarını karşılayacak bir deve durumu iyi olmayanlar ise birkaç kişiye bir deve almaktadırlar. Bu ise onların sırtına büyük yük yklediğı gibi askerlere hareket etme güçlüğü doğurmaktadır. Aynı şekilde eşyaları taşıyacak özel birliklerin bulunmayışı ve her askerin kendi eşyasını kendisinin taşımak zorunda bırakılması ordunun hareket etme ve yol alma hızını düşürmektedir. Muravyov Hive ordusunun bu sebeplerden dolayı günlük 30 verst'ten fazla yol alamadığını belirtmektedir.⁵²⁸

Askeri Taktikler: Muravyov, Hive Hanlığının tek askeri taktiklerinin avazlarının yettiğı kadar bağıarak düşmana saldırmak olduğunu yazmaktadır. Hive ordusunda bağıarak ilk saldırıyı gerçekleştiren bir grup asker bulunmaktadır. Ordunun geri kalanı bu askerlerin peşinden giderek aynı şekilde bağışmalarla saldırıyı gerçekleştirmektedir. Böylece gruplar halinde hareket eden Hive askerleri ellerindeki kılıçlarını sallayarak garip sesler çıkararak karşılarındaki orduya saldırmaktadırlar. Bu şekilde bağıarak karşılarındaki düşmanı korkutmaya çalışmaktadırlar.⁵²⁹ Muravyov, Hive ordusunun herhangi bir saldırı stratejisinden yoksun olduğunu belirtmektedir. Rus ordusunun tertip ve nizam içinde hareketi, soğukkanlılığı ve sessiz hareket etme kabiliyeti Hive ordusunda bulunmamaktadır. Saldırıları genellikle vur kaç şeklinde gerçekleşmektedir. Hive ordusu saldırıları neticesinde dağılan düşman ordusunu takip ederek acımasızca ldrmektedirler. Teslim olan veya diri yakaladıkları kişileri esir olarak alıp köle pazarlarında satmakta veya ailelerine haber göndererek yüksek meblağda fidiye talep

⁵²⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.109.

⁵²⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.107.

etmektedirler. Savaşın bitmesinden sonra ise ganimetler toplanmakta ve paylaşılmaktadır.⁵³⁰

2.7. Hive Hanlığının Askerî Teknolojisi ve Silahları

Silah Çeşitleri: Muravyov, Hive Hanlığında askerlerin kullandığı silah çeşitlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Gerek Türkmen boylarının gerekse Hive şehrindeki Özbeklerin kullandıkları silahları yakından incelemiştir. Bu bağlamda Muravyov'a göre Hiveliler hâlâ Orta Çağ'dan kalma silahları kullanmaktadırlar. Muravyov'un tespit edebildiğine göre Hiveliler savaşta silah olarak kılıç, mızrak, ok yay, balta ve savaş çekici kullanmaktadırlar. Binek olarak ise at kullanılmaktadır⁵³¹. Savaşta üzerlerine kılıç ve oklardan kendilerini koruyacak el yapımı zırh giymektedirler. Kafalarına miğfer takmaktadırlar.⁵³² Bunun dışında az da olsa ateşli silahları da bulunmaktadır. Fakat ateşli silahları çok ağır olduğu için taşınması ve kaldırması zor ve iyi ateş etmemektedir. Özellikle tüfeklerin kullanımı konusunda Hiveliler mahir olmakla birlikte bu tüfekler at üzerinden ağırlığı ve kabalığından dolayı ateş etme olanağı vermemektedir.⁵³³ Ayrıca Muravyov Hive'de tabanca türü silahların hiç olmadığını da belirtmektedir.⁵³⁴

Muravyov, Hive'de otuza yakın ağır topların bulunduğunu bazı yetkililerden aktarsa da kendisinin sadece yedi tanesini gördüğünü söylemektedir. Muravyov bahsettiği ateşli silahları Hive Hanı'nın sarayında görmüştür.⁵³⁵ O topların Rus dökümüne benzediğini fakat kırık dökük ve kullanılamaz vaziyette bulunduklarını

⁵³⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.108.

⁵³¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.117.

⁵³² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.115.

⁵³³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.111.

⁵³⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.116.

⁵³⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.111.

eklemektedir. Muravyov Özbeklerin bilerek kendi zayıflıklarını örtbas etmek için kendisine abartılı rakamlar söyledikleri kanaatindedir. “*Otuz tane top olsaydı bunların Han’ın sarayında bir yerlerde bulunması gerekirdi ve ben onları mutlaka görürdüm*” diyen Muravyov yine kendisine Özbeklerin söylediği Han’ın hiç kimsede bulunmayan büyük ağır silahlarına dair bilgilere de inanmamaktadır.⁵³⁶ Toplar savaş esnasında Han’ın atlarıyla taşınmakta ve Rus köleler tarafından kullanılmaktadır.⁵³⁷ Muravyov, Hive Hanlığında kullanılan silah çeşitleri hakkında bilgileri muhtemelen Rus asıllı kölelerden edinmiştir.

Silah ve Barut İmalatı: Hive Hanlığında Muravyov’un bulunduğu dönemde silah yapımı ve top dökme işlemi yapılmaktadır. Muravyov, Muhammed Rahim Han Dönemi’ne kadar fazla ağır top silahlarının dökümünün yapılmadığını belirtmektedir. Muhammed Rahim Han Muravyov’a göre Hive’de top dökmeyi birkaç kere denese de bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Muravyov, Han’ın toplarının namlu deliklerinin fazla geniş olduğunu bundan dolayı başarısız olduklarını kaydetmektedir. Bu başarısız girişimden sonra, Muhammed Rahim Han, Rus esirlerden silah dökümü için tavsiyeler alıp tekrar top yapımına başlamıştır. Fakat Rus esirlerin girişimleri de sonuç vermemiştir. Bunun üzerine Muhammed Rahim Han İstanbul’dan silahların yapımı için top döküm ustası getirtmiştir. Muravyov, İstanbul’dan getirilen top ustasının Han için başarılı bir şekilde top yaptığını söylemektedir. Fakat Hanlıktaki bakır eksikliğinden dolayı fazla top dökümü yapılmamaktadır.⁵³⁸

Muravyov, Hivelilerin kendi barutlarını kendilerinin imal ettiklerini belirtmektedir. Ona göre Hive’de barut imalatı tamamen Sartların elindedir. Barut

⁵³⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.111.

⁵³⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.111.

⁵³⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.111.

Hanlıkta çok ucuza satılmakla birlikte düşük kalitededir. Çünkü Muravyov’a göre Hiveliler barut yapımında kullanılan malzemenin miktarını ayarlamayı bilmemekte ve dolayısıyla kalitesiz barut üretmektedirler.⁵³⁹

3. Şehirler ve Sosyal Yapı

3.1. Hive Hanlığının Şehirleri

Hive: Hive şehri Hive Hanlığının en önemli şehirlerinden biri ve Hanlığın başkentidir. Muravyov’un yerli halktan edindiği bilgiye göre bu şehre eskiden *Hivak* denilmektedir. Hivak, Amuderya’nın yatağını Hazar Denizi’nden Aral’a değiştirmeden önce kurulmuş bir şehirdir.⁵⁴⁰ Doğusunda Amuderya batısında ise Karakum Çölü ile kaplı olan şehir içinden geçen su kanalları ve verimli topraklarıyla vahayı andırmaktadır.⁵⁴¹

Muravyov’un gözlemlerine göre Hive Hanlığındaki şehirler tamamen kerpiç ve çamurdan inşa edilmiştir. Muravyov şehrin sokaklarının çok dar olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, şehirde büyük camiler hariç sağlam bina yoktur. Şehri kuşatan surlar bile çamurdan yapılmıştır. Surlar çamurdan yapılmış olmasına rağmen Muravyov’a göre dayanıklı yapılardır. O, surların ve çamurdan yapılmış diğer yapıların sağlamlığını bölgede yağmurun az yağmasına bağlamaktadır. Şehrin içinde bahçeli evler çoğunluktadır. Şehirde küçük dükkânlar olduğu gibi haftada iki kere büyük pazar açılmaktadır.⁵⁴²

⁵³⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.112.

⁵⁴⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31; Ya. G. Gulyamov, *Pamyatniki Gorada Hivi, Trudi Uzbekistanskogo Filiala Akademii Nauk SSSR*, UzFan, Taşkent, 1941, s.3.

⁵⁴¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

⁵⁴² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31; G. İ. Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstvo”, s.65.

Hive şehrinin nüfusunun çoğunluğu yerli Sart ve Özbeklerden oluşmaktadır. Ayrıca Hive’de Türkmenler, Tacikler, Yahudiler ve Karakalpaklar da yaşamaktadırlar. Köle nüfusu olarak ise İranlılar, Kürtler ve Ruslar bulunmaktadır. Muravyov Hive şehrinin üç bin haneden oluştuğunu tahmin etmektedir. Dolayısıyla ona göre Hive şehrinin nüfusu on bin civarındadır.⁵⁴³

Yeni Ürgenç: Muravyov’a göre Yeni Ürgenç şehri Hanlığın asıl başkentidir. Bu şehirde Muhammed Rahim Han’ın naibi ve kardeşi Kutlu Murat İnak Han ikamet etmektedir. Muravyov coğrafyacı Malte Brun’dan aktardığı bilgiler ışığında Yeni Ürgenç şehrinin bin beş yüz civarında ev ve beş binden fazla nüfusu bulunduğunu belirtmektedir. Muravyov ayrıca şehir nüfusunun Malte Brun’un verdiği rakamların aksine daha fazla olabileceğini tahmin etmektedir.⁵⁴⁴ Ona göre bu şehir başkent Hive’den daha büyük kapasiteye sahip ve çok milletli bir şehirdir. Dolayısıyla şehirde daha fazla sayıda kişi yaşamaktadır. Şehir ahalisinin çoğunluğu Sartlardan oluşmaktadır. Hive’den daha büyük olmakla birlikte ticaret burada yapılmaktadır. Haftada birkaç kere kurulan büyük pazarları bulunan Yeni Ürgenç şehrinin etrafı surlarla çevrilidir. Buhara ve Rusya’dan getirilen mallar burada depolandıktan sonra bölgedeki diğer şehirlere dağıtılmaktadır. Yeni Ürgenç şehri Hanlığın ticaret merkezi olması dolayısıyla diğer şehirlerden daha zengin konumdadır. Dolayısıyla şehrin zenginliği Muravyov’a göre kentte bulunan mimari yapılara da yansımıştır ve Yeni Ürgenç doğunun en güzel mimari örneklerini barındırmaktadır.⁵⁴⁵

⁵⁴³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

⁵⁴⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

⁵⁴⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

Diğer Şehirler ve Köyler: Şavat ve Kıyat Hanlığın çok büyük olmayan şehirlerindendir. Muravyov Şavat'ta iki bin kişinin Kıyat şehrinde ise bin beş yüz kişinin ikamet ettiğini yazmaktadır. Muravyov'un aktardığı bilgilere göre bu şehirlerde ticaret yaygın değildir. Bunlardan Kıyat şehri surlarla çevrili olup göçebe Kırgız boylarının ticareti açısından önem taşımaktadır. Muravyov son olarak Gürlen şehriden bahsetmektedir. Bu şehir çok büyük olmamakla birlikte ticari hayat açısından canlıdır.⁵⁴⁶

Hive Hanlığındaki şehirlerin il ve ilçe gibi yaşam alanlarına bölünmediğini söyleyen Muravyov bu şehirler dışında önemli sayıda halkın yaşadığı bazı yerleşim yerlerinin isimlerini aktarmaktadır. Buhara yolundaki Hizarist ve şehirde bulunan *Ak Saray*, *Han Kalasi* ve *May Cengil* gibi Hanın özel kaleleri halkın daimî yaşam alanlarındandır.⁵⁴⁷ Danilevskiy ise Muravyov'un aktardığı şehir isimlerinden daha fazlasını aktarmaktadır. Ona göre hanlık sınırları dâhilinde yirmi beş büyük şehir bulunmaktadır.⁵⁴⁸ Danilevskiy'nin oluşturmuş olduğu listede Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler de bulunmaktadır. Danilevskiy Merv, Yolöten, Pencı ve Serahs gibi yerleşim alanlarının Hanlığın mutlak sınırlarının içine girmediğini fakat bölgenin Hive Han'ın atadığı yönetici tarafından yönetildiğini yazmaktadır.⁵⁴⁹

Hive Hanlığında nüfusun çoğunluğu köylerde yaşamaktadırlar. Muravyov eserinde Hive Hanlığındaki köylerden bahsetmemektedir. Fakat Danilevskiy Hive'deki köylerin çokluğuna dikkat çekerek uzun bir liste oluşturmuştur. Danilevskiy 1842-1843 yıllarında Hive Hanlığında bulunan altmış köyün ismini ve bulundukları güzergâhları kaydetmektedir.⁵⁵⁰ Danilevskiy'e göre Hive şehrine en yakın köy Galdelgan köyüdür.

⁵⁴⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

⁵⁴⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

⁵⁴⁸ G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", ss.103-115.

⁵⁴⁹ G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.114.

⁵⁵⁰ G. İ. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstvo", s.115.

Galdelgan köyü şehre 2 verst uzaklıkta ve Hazarasp yolunda bulunmaktadır. Danilevskiy'nin kaydına göre köyde Hive Hanı'nın bahçeli bir köşkü yer almaktadır.⁵⁵¹ Hive şehrine en uzak köy ise Danilevskiy'nin kayıtlarında Sarı Tunkul köyü olarak geçmektedir. Sarı Tunkul köyü Hive'den 139 verst uzaklıktadır.⁵⁵²

3.2. Hive Hanlığında Büyük Yapılar

Hive Hanı'nın Sarayı: Muhammed Rahim Han'ın sarayı Hive şehrinde yer almaktadır. Muravyov'un Muhammed Rahim Han tarafından kabulü Hive şehrinde bulunan Han'ın sarayında gerçekleşmiştir. Muravyov Han'ın sarayını ayrıntılı olmasa da bazı yönleriyle tarif etmektedir. Muravyov ayrıca Hive Hanı'nın sarayının şemasını çizmiştir.⁵⁵³ Buna göre Han'ın sarayı sağlam tuğlalarla istiflenmiş kale ile çevrilmiştir.⁵⁵⁴ Muravyov kalenin tuğlalarının insanın göz zevkine hitap ettiğini belirtmektedir. Fakat kalenin içi Rus elçisini memnun etmiş görünmemektedir. Muravyov'a göre kalenin içinde birkaç avlu bulunmaktadır. Buna göre ilk avlunun iç duvarları sade kerpiçler dizilerek balçıkla sıvanmış vaziyettedir. Kalenin ikinci avlusunda ise Han'ın topları bulunmaktadır. Muravyov ikinci avluda 7 tane topu kırık top arabalarıyla birlikte görmüştür. Muravyov, Han'ın adamlarının topları kendisine fark ettirmek istediklerini düşünmektedir.⁵⁵⁵ Kalenin üçüncü avlusunda Muhammed Rahim Han'ın toplantı odası bulunmaktadır. Muravyov sarayın içerisinin ayrıntısını vermemekle sadece sarayın duvarlarının ve zeminin eğri ve temiz olmadığını yazmaktadır. Hiveliler bu yere yani Han'ın toplantı odasına “*Kurınış Hana*” demektedirler. Kurınış Hana'dan Muravyov kamışlarla dizilmiş koridoru kullanarak kalenin dördüncü avlusuna geçmiştir. Ona göre kale

⁵⁵¹ G. İ. Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstvo”, s.115.

⁵⁵² G. İ. Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstvo”, s.117.

⁵⁵³ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, c.2. s.15.

⁵⁵⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.130.

⁵⁵⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, ss.130-131.

içindeki dördüncü avlu temizlenmemiş otlarla dolu vaziyettedir. Ayrıca avlunun içinde Muhammed Rahim Han'ın çadırı bulunmaktadır. Muravyov'un Hive Hanı ile görüşmesi bu çadırda gerçekleşmiştir.⁵⁵⁶

Muravyov'un tarif ettiği saray Hive şehrinde 17-19. yüzyıllarda kullanılan *Kunya Ark Sarayı*'dir.⁵⁵⁷ Kunya Ark Sarayı Hive şehrinin iç surları İçan Kale'nin batı yönünde bulunmaktadır. Muravyov'un aktardığı bilgiler büyük ölçüde sarayı doğru tarif etmektedir.⁵⁵⁸ Buna göre Kunya Ark Sarayı'nın etrafı tuğla duvarla çevrilmiştir. Sarayın içerisinde bazı yapılar mevcuttur. Sarayın girişinde at ahır, tamirhane ve depo bulunmaktadır. Sarayın avlularında ise Kurınış Hana, silah deposu, darphane ve camii ile birlikte bir türbe yer almaktadır.⁵⁵⁹ Muravyov'un da bahsettiği Kurınış Hana yapı olarak 1686-1688 yıllarında inşa edilmiş ve 18. yüzyılın ortalarında İranlı askerler tarafından tahrip edilmiştir. 1804-1806 yıllarında Hive Hanı İltazar tarafından tamir edilerek tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Kurınış Hana Allah Kuli Han Dönemi'nde bir daha onarılmıştır. Muravyov'un bahsettiği eğri ve temiz olmayan duvarlarla zemin Allah Kuli Han tarafından düzleştirilmiştir. Duvara geometrik desenlerle birlikte bitki resimleri çizilerek eğrilikler büyük ölçüde giderilmiştir.⁵⁶⁰

Sarayın içerisinde Muhammed Rahim Han tarafından inşa edilen darphane bulunmaktadır.⁵⁶¹ Muravyov bu darphaneden eserinde bahsetmektedir. Fakat darphanenin sarayın içerisinde yapı olarak bulunduğundan söz etmemektedir.⁵⁶² Muhammed Rahim Han Buhara Emirliği ile savaşından sonra altın sikkelerini kendi

⁵⁵⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.131.

⁵⁵⁷ Ya. G. Gulyamov, *Pamyatniki Gorada Hivi*, s.11.

⁵⁵⁸ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, İzdatelstvo Literaturı i İskusstva İmeni Gafura Gulyama, Taşkent, 1978, s.86.

⁵⁵⁹ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.86.

⁵⁶⁰ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.88.

⁵⁶¹ Ya. G. Gulyamov, *Pamyatniki Gorada Hivi*, s.16.

⁵⁶² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.75.

adına bastırmaya başlamıştır. Muravyov eserinde sarayın içindeki ana kubbesi turkuaz çini ile kaplı bir camiden bahsetmektedir. Muravyov'un bahsetmiş olduğu çinili cami saray kompleksinde bulunan yaz camiidir.⁵⁶³ Sarayın güney batı kısmında Han'ın kullandığı kışlık bir camii daha vardır. Kışlık camii herhangi bir dekoratif özelliği bulunmayan sade bir yapıdır. Muhammed Rahim Han darphanesini Kunya Ark Sarayı'nın içerisinde bulunan bu iki camii arasında sarayın güney kalelerine yakın bir yerde kurmuştur.⁵⁶⁴

Muravyov Hive Hanı'nın sarayında büyük yapılar arasında camilerden de bahsetmektedir. Muravyov caminin Hive Hanı'nın sarayından daha görkemli ve ihtişamlı olduğunu vurgulamaktadır. O şehirde Turkuaz renkli büyük kubbeli bir caminin bulunduğunu yazmaktadır. Ona göre Hiveliler turkuaz rengine kutsallık atfederek hürmet göstermektedirler.⁵⁶⁵ Fakat kanaatimizce Muravyov hatalı bilgi aktarmaktadır. Çünkü Muravyov sarayın içinde bulunan türbe ile yaz mescidini karıştırmıştır. Muravyov yaz mescidinin ihtişamlı yapısı ve saray kompleksinde bulunan tek çinili yapı olan camii kubbesinden dolayı halkın bu camiye ve turkuaz rengine hürmet ettiklerini düşünmektedir. Ancak hürmet gösterilen yapı turkuaz kubbeli cami değil sarayın içinde bulunan Ak Şih Bobo (Ak Şeyh Baba) türbesidir.⁵⁶⁶ Efsaneleşmiş bir kişilik olan Ak Şih Bobo rivayetlere göre 14. yüzyılda yaşamış ünlü mutasavvıf Şeyh Muhtar Vali'nin hocalığını yapmıştır.⁵⁶⁷ Türbenin yapımı 17-18. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Bu yapılar dışında sarayın içinde harem dairesi de bulunmaktadır. Fakat harem dairesi Muravyov'un Hive Hanlığını ziyareti sonrasında yani 1865-1910

⁵⁶³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31; L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.91.

⁵⁶⁴ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.91.

⁵⁶⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

⁵⁶⁶ L. Rtveladze, E. Rtveladze, *Musulmanskiye Svyatini Uzbekistana*, Şark, Taşkent, 1996, s.61.

⁵⁶⁷ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.88.

yılları arasında hüküm süren II. Muhammed Rahim Han Dönemi'nde sarayın batı kısmında inşa edilmiştir.⁵⁶⁸

Camiler: Hive Hanlığı Türkistan bölgesinde camilerinin çokluğuyla meşhur olmuştur. Buhara Emirliği'nden sonra en çok camisi bulunan hanlık şüphesiz Hive Hanlığıdır. Muravyov Hive camilerinin Hanlıkta bulunan mimari yapılar arasında tek kayda değer binalar olduğunu belirtmektedir. Buna rağmen Muravyov eserinde hiçbir caminin ismini aktarmamaktadır. İvanin, Hanlığın sadece başkenti Hive şehrinde 1840 yılı itibarıyla on yedi büyük caminin bulunduğunu kaydetmektedir.⁵⁶⁹ Bu camilerden pek çoğu 1819 yılından önce kurulmuştur. Buna göre Hive Hanlığında Muravyov'un bölgeyi ziyareti esnasında Hanlıkta bulunan birkaç önemli camiden bahsetmek mümkündür.

Seyit Ata Camii olarak bilinen yapı Hive şehrinde İçan Kala'nın güney batısında yer almaktadır. 18. yüzyılın ortalarında Yar (Er) Muhammed Divan tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla cami kurucusunun adı ile de anılmaktadır. Hive'de Seyid Allauddin Türbesi'nin hemen yanında camiinin doğu yönünde Abdurasul Bay Medresesi bulunmaktadır.⁵⁷⁰

Cuma Mescidi Hive şehrinde İçan Kala'nın ortasında yer almaktadır. Ahşap camii 1789 yılında inşa edilmiştir. Avlusuz ahşap sütunlarla kadim Arap usulüne göre inşa edilen camii mimarlık tarihçilerine göre tipik Harezm özelliklerini taşıyan orijinal bir yapıya sahiptir.⁵⁷¹ Camiinin isminden de anlaşılacağı gibi Cuma namazları burada

⁵⁶⁸ Ya. G. Gulyamov, *Pamyatniki Gorada Hivi*, s.11; L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodchestva Horezma*, s.90.

⁵⁶⁹ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.34.

⁵⁷⁰ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodchestva Horezma*, s.139.

⁵⁷¹ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodchestva Horezma*, s.135.

kılınmaktadır. Yapı sahip olduğu sütunlarla dikkat çekmektedir.⁵⁷² İki yüz on iki sütunun yirmi beşi 10. ve 16. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Bunlardan dört sütun 10. yüzyıla ait olup üzerinde kufi harfleriyle yazılarla birlikte bitki desenleri bulunmaktadır. Sütunlardan on yedisi 11. ve 12. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir. Halk arasında “*el Kufi el Muvarrak*” usulünce yazılar bulunan sütunların eski baş şehir Kıyat’tan getirilmiş olduğuna dair inanç bulunmaktadır.⁵⁷³ Camide üç sütun üzerinde bulunan geometrik desenlerden dolayı 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Sütunların geri kalanı ise 19. yüzyıl sonrasına aittir. Hiveliler camiinin onarımı sırasında sütunları yenilemişlerdir.⁵⁷⁴ L. Mankovskaya Cuma Mescidi’nin 10. yüzyılda inşa edilmiş bir camiinin kalıntıları üzerine yapı malzemelerinin ve sütunlarının farklı bölgelerden getirilerek 18. yüzyılda Hive yöneticilerinden Abdurrahman Mihtar tarafından inşa edildiğini kaydetmektedir. Yazar aynı şekilde eski caminin Arap coğrafyacısı Mukaddesî tarafından Hive şehrinde kaydedildiğini⁵⁷⁵ ve yeni caminin tarif edilen caminin üzerine yapıldığını belirtmektedir.⁵⁷⁶

Hive şehrinde İçan Kale’de bir diğer camii Bogbonlı Camii’dir.⁵⁷⁷ Geniş avlusu ve şadırvanı bulunan camii taş kitabesindeki yazıdan anlaşıldığına göre 1809 yılında Adin Muhammed oğlu Ruz Muhammed tarafından inşa edilmiştir. Camideki sütunlar caminin kendisinden eski olması dolayısıyla farklı yapıtlardan toplanarak getirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁷⁸

⁵⁷² N.V. Çerkasova, “Pamyatniki Rezbi Po Derevu v Hive”, *KSİİMK*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1949, c.28, s.115.

⁵⁷³ N. V. Çerkasova, “Pamyatniki Rezbi Po Derevu v Hive”, s.116.

⁵⁷⁴ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.135.

⁵⁷⁵ Mukaddesî, *Ahsenü’t Takâsîm*, s.295.

⁵⁷⁶ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.135.

⁵⁷⁷ N. V. Baranov, *Vseobşaya İstoriya Arhitekturi*, İzdatelstvo Literaturı po Stroitelstvu, Moskva, 1969, c.8, s.337.

⁵⁷⁸ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.141.

Hive şehrinde bulunan büyük cami komplekslerden biri Pahlavan Ata Mescidi'dir.⁵⁷⁹ Kompleks bir yapıya sahip olan camii Hive'nin koruyucusu, şair ve pehlivan Pehlivan Mahmud'un (1247-1325) mezarı üzerine inşa edilmiştir. Türbenin ilk yapımı 14. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Türbe zamanla genişleyerek yanına yazlık cami yapılmak suretiyle külliye şeklini almıştır. Caminin son hali Hive Hanı Muhammed Rahim Han tarafından Kongrad seferi sonrasında Pehlivan Ata'nın hürmetine yaptırılmıştır. İvanin bu yapının 1811 yılında yaptırıldığını ve üzerinde büyük yeşil kubbesinin bulunduğunu aktarmaktadır. Pehlivan Ata Camii son haliyle iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısmında Muhammed Rahim Han, Şirgazi Han ve 1842 yılında vefat eden Alla Kuli Han'ın mezarları bulunmaktadır. Camiinin ikinci kısmında ise Pehlivan Ata'nın mezarı bulunmaktadır.⁵⁸⁰ Pehlivan Ata Camii kompleksine sonradan iki katlı karihana, mutfak ve darvazahana eklenmiştir.⁵⁸¹

Hive Hanlığında 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yani Muravyov'un Hive Hanlığına gelişine kadar inşa edilmiş birkaç tane önemli camii daha bulunmaktadır. Bunlardan Hive şehrinde İçan Kala'da bulunan Ata Murat Kuşbegi Camii⁵⁸², Hasan Murat Kuşbegi Camii⁵⁸³ ve Ak Mescid Camii⁵⁸⁴, Hazarasp şehrinde ise Dev Kurgan Kalesi'nde bulunan Cuma Mescidi⁵⁸⁵ gibi camiiler Hive Hanlığının önemli camileri sayılmaktadır.

⁵⁷⁹ Ya. G. Gulyamov, *Pamyatniki Gorada Hivi*, s.24.

⁵⁸⁰ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.35.

⁵⁸¹ V. Bulatova, İ.İ. Notkin, *Arhitekturniye Pamyatniki Hivi*, Uzbekitan, Taşkent, 1965, ss.33-40; L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.166.

⁵⁸² L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.142.

⁵⁸³ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.144.

⁵⁸⁴ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.145.

⁵⁸⁵ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.138.

Medreseler: Rus seyyah İvanin 1842 yılında Hive Hanlığında yirmi iki medresenin bulunduğuna dair bilgi aktarmaktadır. Fakat buna rağmen Muravyov kendi eserinde Hive medreselerinden hiç bahsetmemektedir.⁵⁸⁶ Hive Hanlığında Türkistan’da ün salmış önemli medreseler bulunmakta ve komşu hanlıklardan ilim talebelerini kendisine çekmektedir. Göçebe Türkmen ve Kırgız boyları da Hive medreselerinde eğitim almaktadırlar.⁵⁸⁷ Türkistan’da eğitim iki kurum tarafından verilmektedir. Çocukların eğitimi her mahallede bulunan camilerdeki “mekteplerde” verilmektedir. Çocuklar mekteplere Kur’an-ı Kerim’i okumayı öğrenme ve başlangıç aşamasındaki din eğitimi almak için gitmektedirler. Yüksek eğitim ise medreseler tarafından verilmektedir. Medreselerde eğitim, ağırlıklı olarak fıkıh eğitimi üzerine olmakla diğer dini derslerde okutulmaktadır. Hive Hanlığında medrese müderrislerine “*ohun*” denilmektedir.⁵⁸⁸

Hive Hanlığında bulunan medreselerin en tanınmış 1718-1720 yılları arasında inşa edilen Şirgazi Han Medresesi’dir. Hive saray tarihçisi Mûnis’in aktardığına göre Hive Hanı Şirgazi Han tarafından Horasan seferi sonrası Meşhed’den getirdiği esirlere ve kölelere yaptırılmıştır.⁵⁸⁹ Tarihçi Munis’in Firdevs’ül İkbâl’inde medresenin yapımına başlanmasına şöyle tarih düşülmüştür: “*Maskan-i Fazilân*”. Fakat Şirgazi Han medresenin tamamlanışını görmeden kendi köleleri tarafından öldürülmüştür. Medresenin yapımı tamamlandıktan sonra şöyle tarih düşülmüştür: “*Dâd az Gulâmân*”.⁵⁹⁰ Medrese Pehlivan Ata Türbesi’nin güney kısmında yer almaktadır. Medresenin batı kısmında Şirgazi Han’ın öldürülmesinden sonra türbesi yapılmıştır.

⁵⁸⁶ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.35.

⁵⁸⁷ Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, s.53.

⁵⁸⁸ “Ohun”, *Uzbekiston Milliy Ensiklopediyası*, s.288.

⁵⁸⁹ Mûnis&Âgehî, *Firdaws al-İqbâl*, s.61;

⁵⁹⁰ Mûnis&Âgehî, *Firdaws al-İqbâl*, s.61; L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.112.

Zengin vakıf gelirleriyle desteklenen Şirgazi Han Medresesi farklı bölgelerden gelen öğrencilere ev sahipliği yapmıştır. Örneğin Türkmen mutasavvıfı ve şairi Mahtumkulu Firaki bu medresede eğitim almıştır.⁵⁹¹

Hive Hanlığında bulunan medreselerin en büyüklerinden biri seksen bir hücreli Kutluğ Murad İnak Medresesi'dir. Alla Kuli Han'ın amcası Kutluğ Murad İnak tarafından 1804-1812 yılları arasında Hive şehrinde İčan Kala'nın doğu kısmında inşa edilmiştir.⁵⁹² Hive şehrinde kurulan ilk iki katlı medrese olma özelliğini taşımaktadır. Yapım aşaması ile ilgili ilginç hikâyeler anlatılmaktadır. Buna göre Kutluğ Murad İnak ölümünden sonra kendi yaptırdığı medreseye defnedilmek istemiştir. Fakat Kutluğ Murad İnak medresenin bulunduğu İčan Kala'nın dışında vefat etmiştir. Hive'de İčan Kala'ya vefat edenin naaşının dışarıdan kalenin içine sokulması yasağı bulunmaktadır. Bu sorun İčan Kala sınırları medresenin giriş kısmına kadar çekilerek giderilmiştir. Kutluğ Murat İnak kalenin sınırlarının küçültülmesiyle yaptırdığı medresenin girişine defnedilmiştir.⁵⁹³ Cami, derslikler, avlusu ve şehir halkının kullandığı su kuyusu (kuduk hana) bulunan Medrese Hive'de kabartmaları olan tek yapıt özelliği taşımaktadır.⁵⁹⁴

3.3. Hive Hanlığında Sosyal Yapı

Türkmen: Nikolay Muravyov Hive Hanlığının sınırları içerisinde ve Hanlığa tabi olmadan bağımsız göçebe halinde yaşayan Türkmen boyları hakkında eserinde geniş malumat vermiştir. Muravyov'un Türkmenler hakkında aktardığı bilgiler Hive seyahati sırasında yol güzergâhında karşılaştığı boylar ve kabileler hakkında topladığı bilgilerden ibarettir. Bu bilgilerin çoğunu Hive Özbeklerinden edindiği gibi kendisine eşlik eden

⁵⁹¹ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.113; Mahtumkulu, *Bütün Eserleri*, haz. Annagurban Aşırov, TBAMEE, Ankara, 2014, c.2, s.385.

⁵⁹² L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.114.

⁵⁹³ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.114.

⁵⁹⁴ L. Mankovskaya, V. Bulatova, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, s.115.

Türkmenlerden öğrenmiştir. Diğer yandan Türkmenlerin genel karakteristik özelliklerine, kültürlerine, mizaçlarına ve kadınlarına dair verdiği bilgiler kendi gözlemlerine ve kanaatlerine dayanmaktadır. Bu bölümde sadece Muravyov'un eseri dikkate alınarak onun Türkmenler hakkında aktardığı bilgiler ele alınacaktır.

Hazar Denizi'nden Hive Hanlığına kadar olan yolculuğu esnasında Türkmen boylarının yurt kurdukları bölgelerden geçen Muravyov, Türkmenleri yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Dolayısıyla Muravyov eserinde Hive Hanlığındaki diğer milletlere nazaran Türkmenler hakkında daha ayrıntılı bilgi aktarmaktadır. Eserinde Türkmen boylarının ve boylardan ayrılan kabile kollarının isimlerini ve tahmini olarak kaç çadır ve kaç kişiden oluştuklarına dair bilgiler vermektedir. Bu açıdan Muravyov'un eseri 19. yüzyıl Türkmen boyları ve kabileleri konusunda kaynak niteliği taşımaktadır. Fakat Muravyov'un aktardığı bilgiler önemli olmakla birlikte Türkmen boylarının tamamını kapsamamaktadır. Onun oluşturmuş olduğu şema incelendiği zaman boy ve kabile isimlerinin Türkmenlerin Yomut boyu etrafında yoğunlaştığını görmek mümkündür. Türkmenlerin büyük boylarından Teke, Ârsarı ve Salır boyları hakkında ise isimleri ve aksakalları dışında malumat bulunmamaktadır. Bu da göstermektedir ki Muravyov eserinde sadece temasta bulunduğu boyların isimlerini ayrıntılı olarak aktarmaktadır. Muravyov Hive'ye giderken Türkmenlerin Yomut boyunun yurt alanından geçmiştir. Ayrıca Muravyov'un yol kılavuzlarını Yomut Türkmenlerinden tutmuştur. Dolayısıyla Türkmen boyları hakkında edindiği ve aktardığı bilgileri onlardan dinlediğini söylemek mümkündür.

Muravyov Türkmenleri, göçebe hayat sürmeleri ve daimî yerleşim alanlarının bulunmadığından olsa gerek Hive Hanlığının misafirleri olarak görmektedir. Ayrıca Türkmenler göçebe hayatlarından memnundurlar. Kimseye tabi olarak yaşamak

istemezler.⁵⁹⁵ Dolayısıyla sürekli göç halindedir. Türkmenler Muravyov'un gözlemlerine göre mizaç ve görünüşleri itibariyle Sartlardan çok Özbeklere benzemektedirler.⁵⁹⁶ Muravyov Türkmenleri geniş omuzlu, kısa sakallı ve kalmık yüzlü olarak tarif etmektedir.⁵⁹⁷ Muravyov İran sınırında Gümüštepe'de yaşayan Türkmenlerle de karşılaşmıştır. Muravyov bunların İran geleneklerini kabul ederek onlara benzediklerini söylemektedir.⁵⁹⁸

Göçebe Türkmen boyları Hive Hanı'na askerî hizmetlerini sunmaktadır. Muravyov Türkmenlerin Özbeklere nazaran askerî konumlarının daha iyi olduğu kanaatindedir. Paraya pula düşkün olan Türkmenler mallarını yağmayla elde etmektedirler. İran sınırından yakaladıkları köleleri Hive şehirlerinde satarak para kazanmaktadırlar.⁵⁹⁹ Göçebe Türkmenler dışında yerleşik hayata geçmiş olanlar da bulunmaktadır. Türkmenler Amuderya'nın etrafında *Arna* su kanalının yanına yerleşmişlerdir. Arna'nın etrafında elli bin kişilik köyleri bulunmaktadır. Bunlar yerleşik hayata geçmişlerdir ve çiftçilik yapmaktadırlar.⁶⁰⁰

Nikolay Muravyov'un 1819 Yılında Oluşturduğu Türkmen Boylarının Listesi:⁶⁰¹ (Resim no: 21)

1. Çovdur Esen İli: Mangışlak ve Hive'de sekiz bin çadır
2. Ata: Balkan ile Hive arasındaki yol üzerinde bin çadır
3. Teke: Arkaş karargâhlarıdır. Başbuğları Murad Serdar'dır. Elli bin çadır.
4. Salur: Serahs'da kırk bin çadır.
5. Er Sarı Baba: Buhara civarında yüz bin çadır.

⁵⁹⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.28.

⁵⁹⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.28.

⁵⁹⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.35.

⁵⁹⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.35.

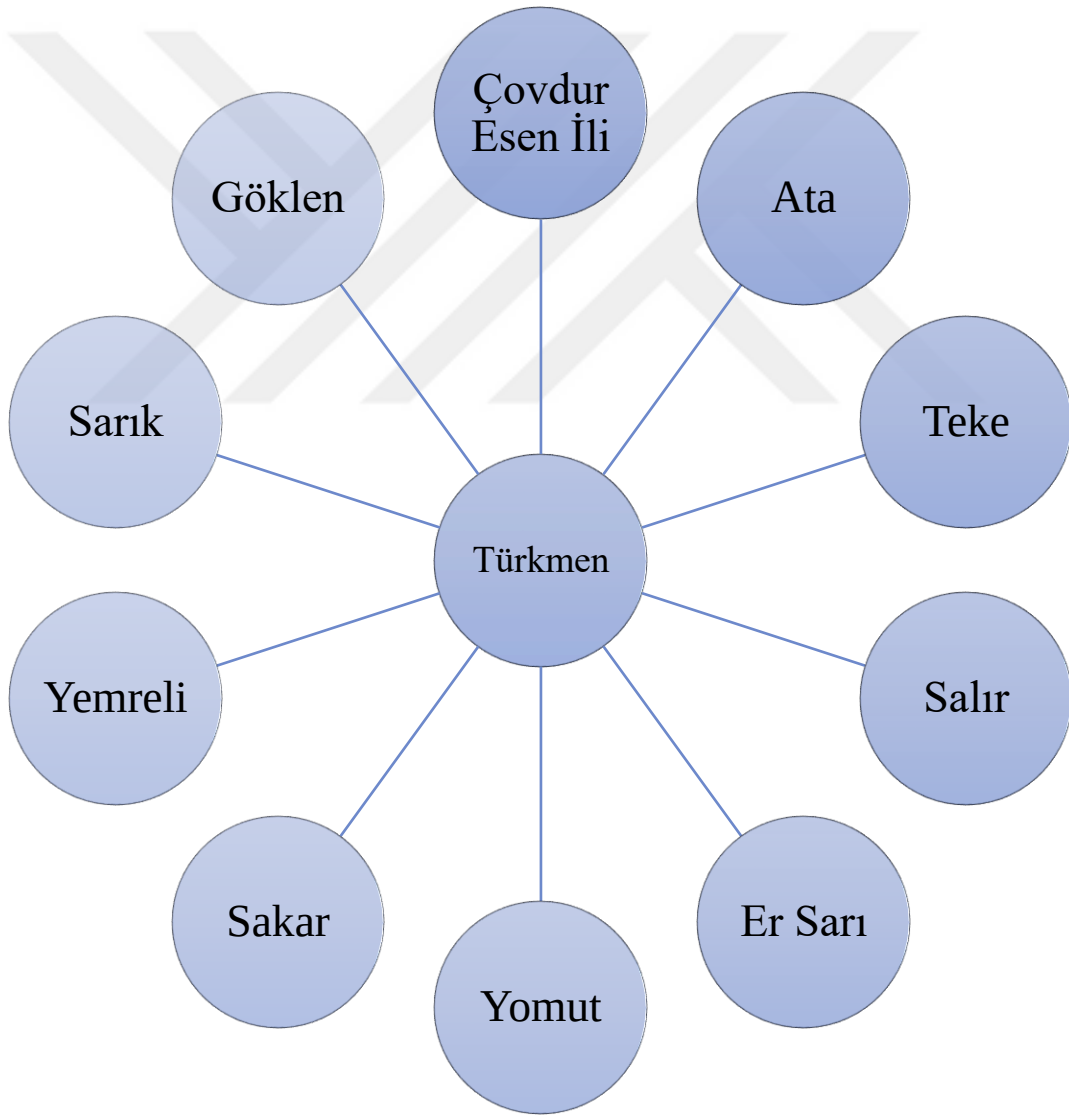
⁵⁹⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.28.

⁶⁰⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.28.

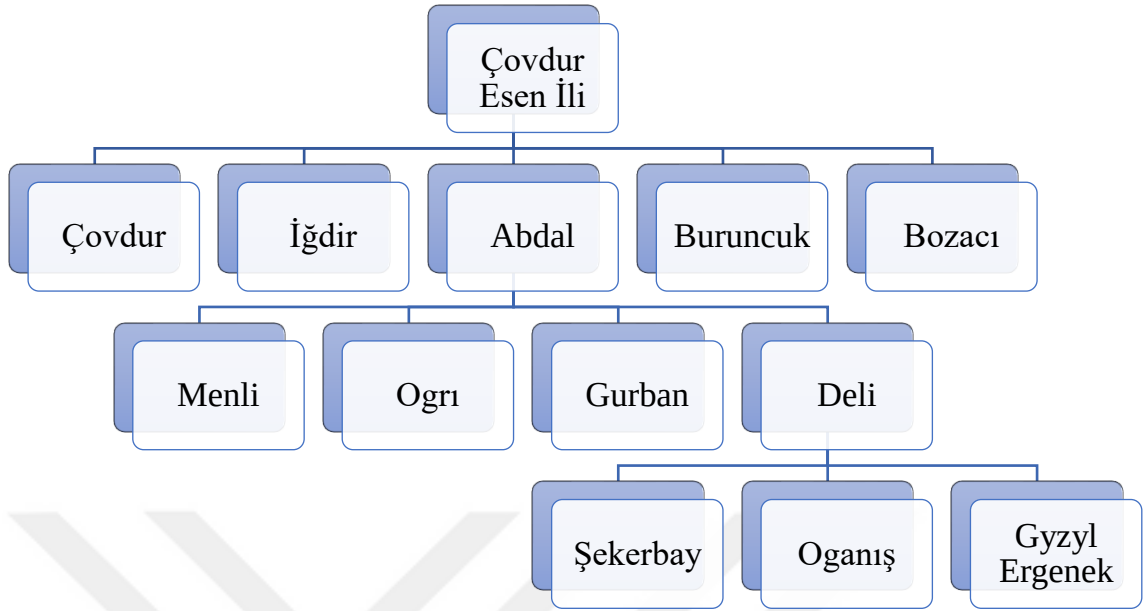
⁶⁰¹ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.16.

6. Yomut: Etrek ve Gürgen boylarında Başbuğları Kazım Kulu Beğ ve Muhammed Togan. Kırk bin çadır.
7. Sakar: Buhara yakınında yirmi bin çadır.
8. Yemreli: Salur yurdunun doğu yönünde üç bin çadır.
9. Sarık: Yirmi bin çadır.
10. Göklen – Etrek ve Gürgen’in yukarı boylarında kırk bin çadır.

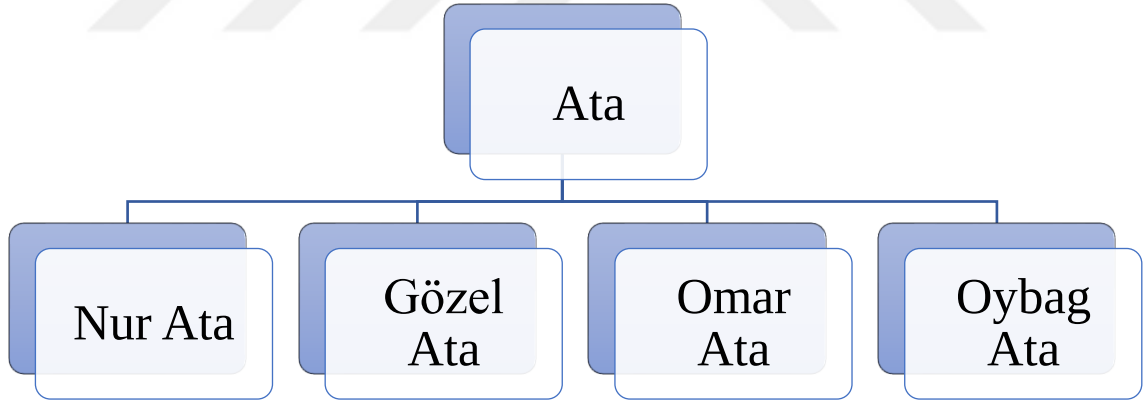
Şablon No: 1. Türkmen Boyları

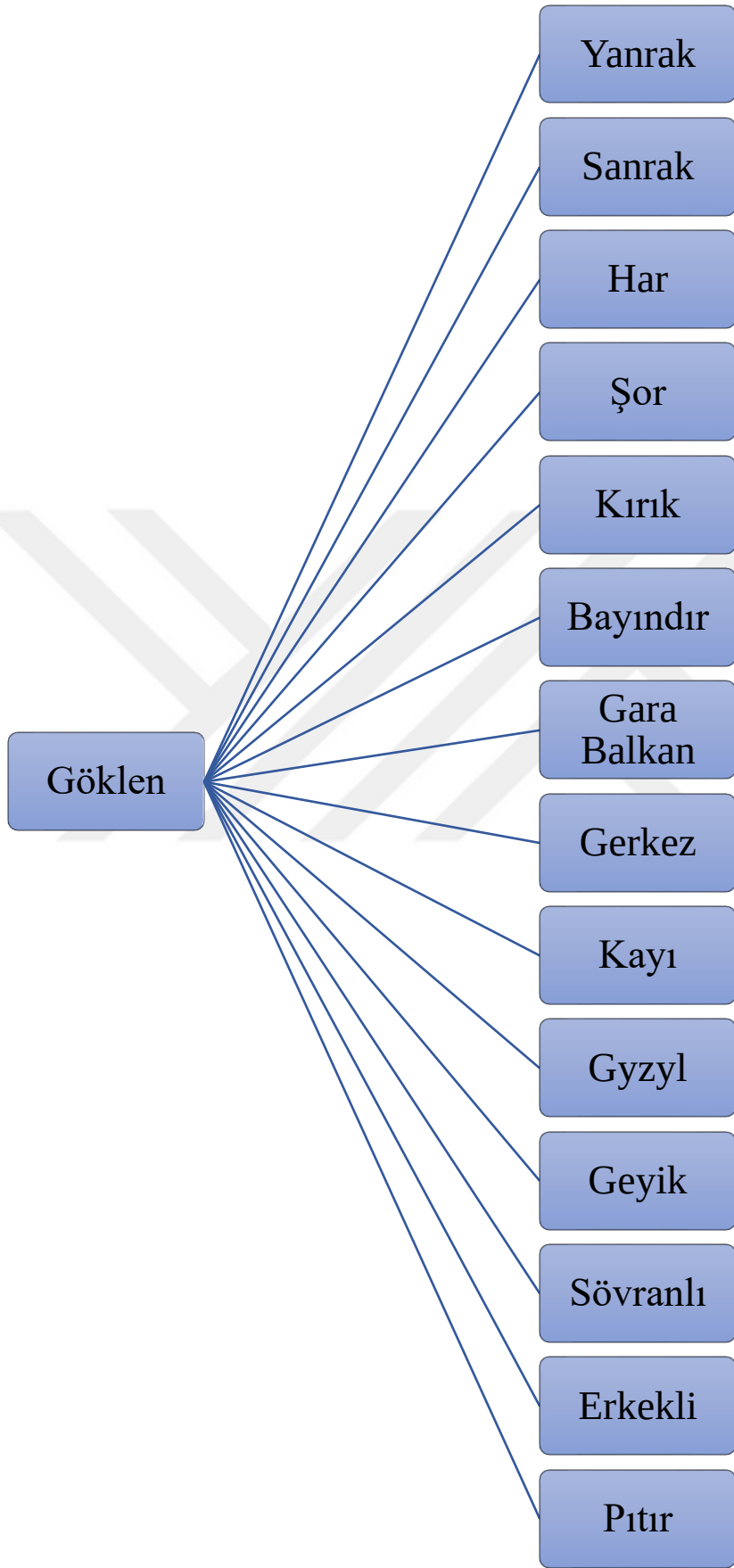
Şablon No: 2. Çovdur Esen İli Boyu ve Kolları

Şablon No: 3. Ata Boyu ve Kolları

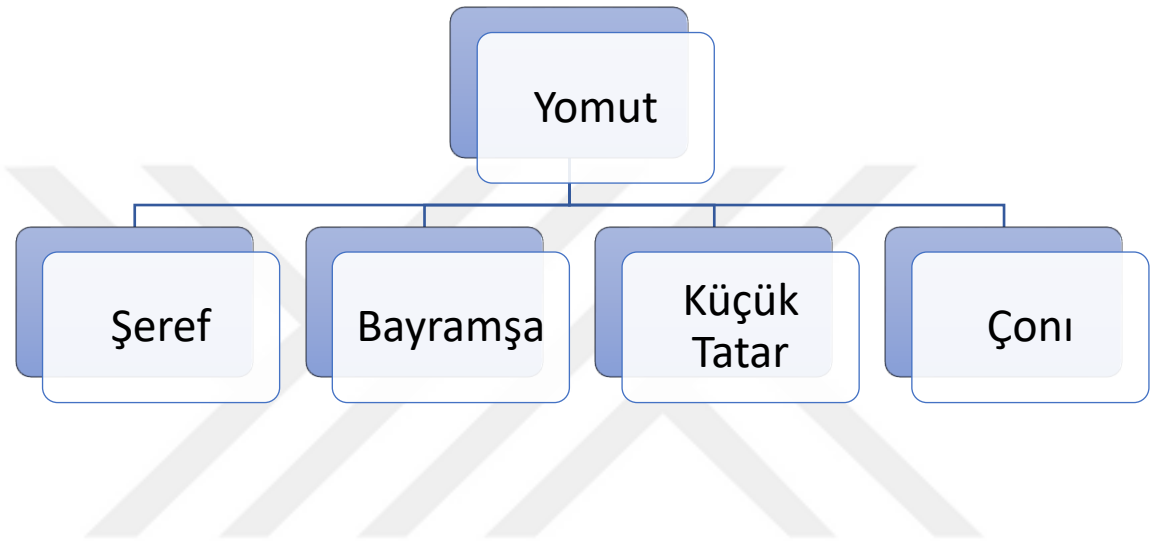

Şablon No: 4. Göklen Boyu ve Kolları

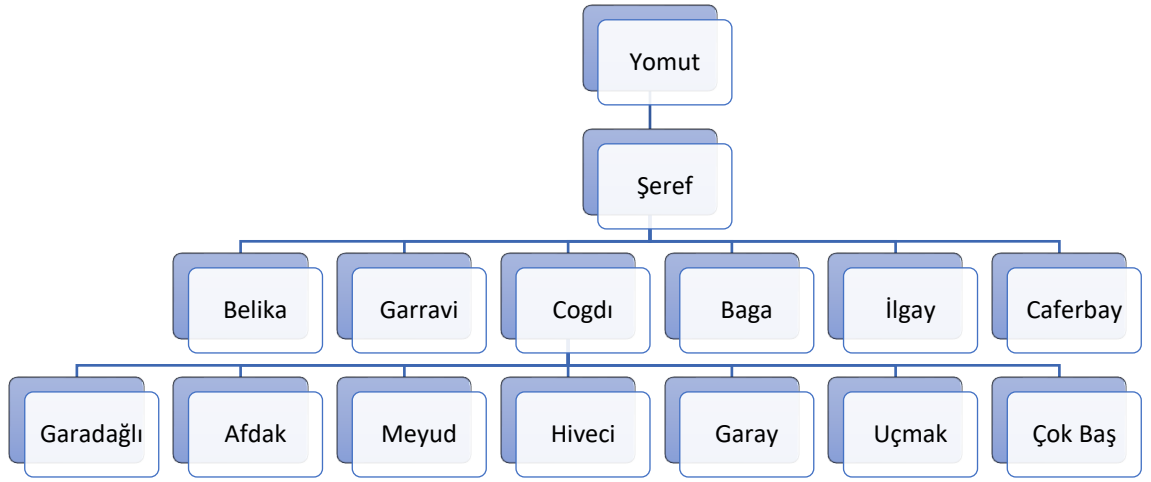
Şablon No: 5. Yomut Boyu ve Kolları

1. Şeref – Aksakalları Kocan Kulu Beğ ve Togan Kılıç Han’dır.
2. Bayramşa – Gürgen’de Bu Obanın Büyük Kısmı Hive’de Yaşamaktadırlar.
3. Küçük Tatar – Aksakalları Yahşi Muhammed Han’dır.
4. Çonı – Etrek ve Gürgen Boylarında Yaşamaktadırlar.

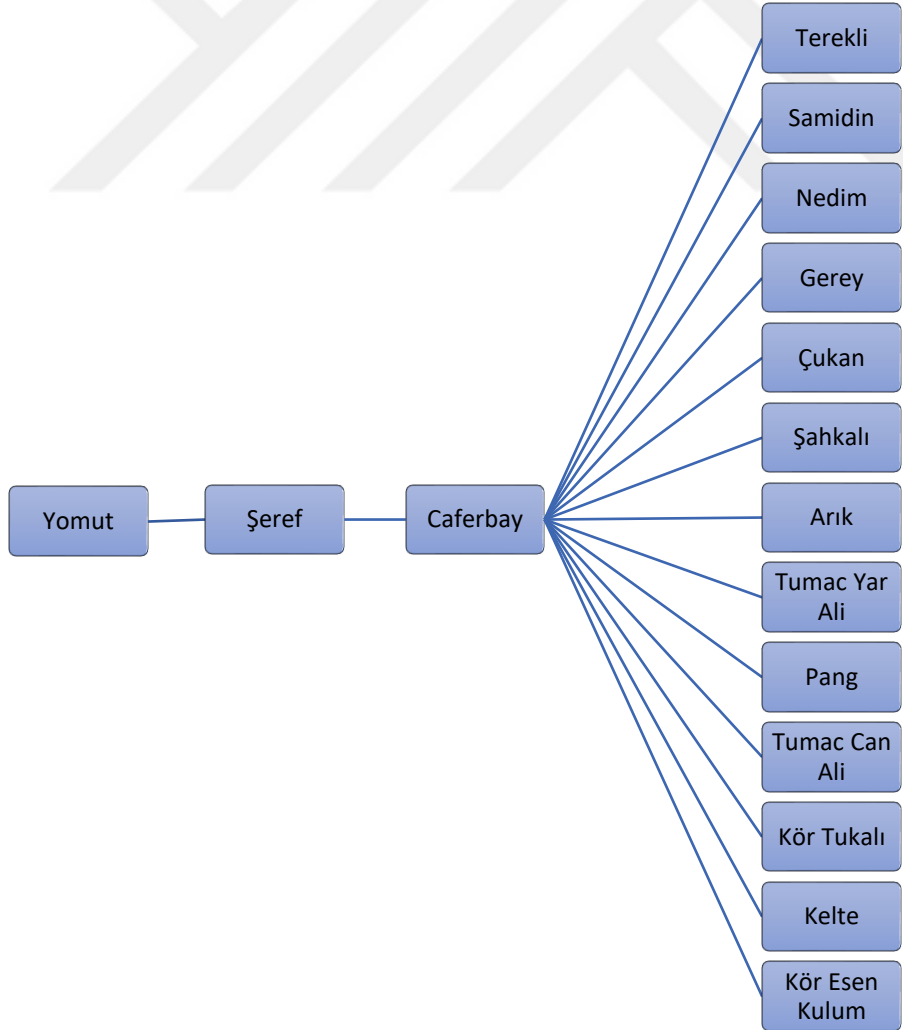

Şablon No: 6. Yomut Boyunun Şeref Kolu

- a. Belika – Aksakalı Şinak 600 Çadır
- b. Coğdı – Aksakalı Vel Kefir Han 2.200 Çadır
- c. Garravi – Aksakalları Sırb Beğ ve Murad Beğ 800 Çadır
- ç. Bağa – Aksakalı Niyaz Kulu Serdar 400 Çadır
- d. İlgay – Aksakalı Yahşi Muhammed Han 700 Çadır
- e. Cafer – Aksakalı Kocam Kulu Beğ 200 Çadır

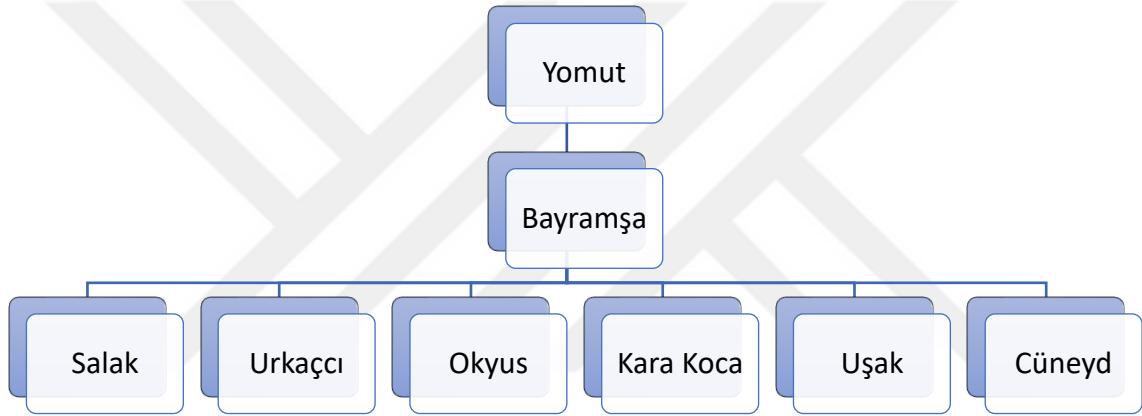

Şablon No: 7. Yomut Boyunun Şeref Koluna Bağlı Caferbay Boyu ve Kolları

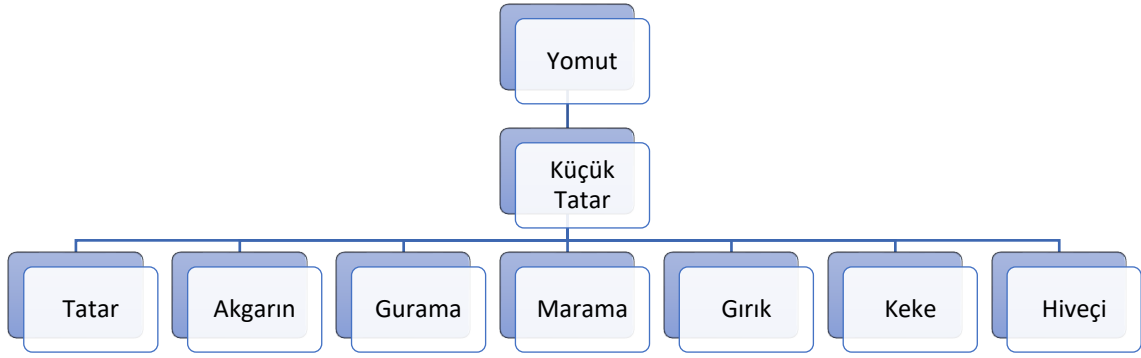
Şablon No: 8. Yomut Boyunun Bayramşa Kolu

- a. Salak – Aksakalı Batır Sufi 2 bin Çadır
- b. Urkaççı – Aksakalı Muhammed Niyaz 2 bin Çadır
- c. Okyus – Aksakalı Anna Esen Molla bin Çadır
- ç. Kara Koca – Aksakalı Hallice 600 Çadır
- d. Uşak – Aksakalı Keke Serdar bin Çadır
- e. Cüneyd – Aksakalı Dodurga 550 Çadır

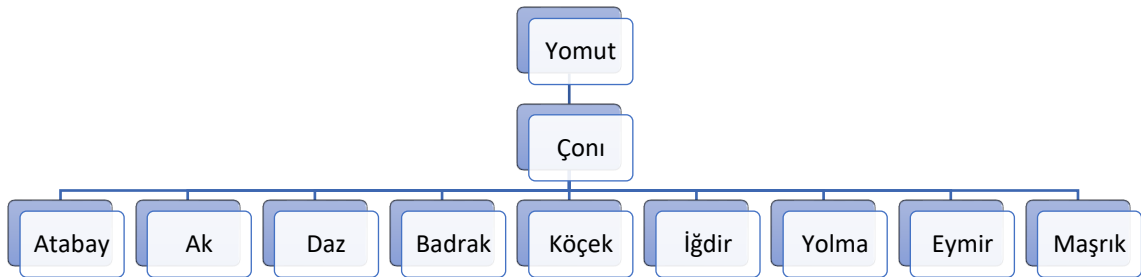
Şablon No: 9. Yomut Boyunun Küçük Tatar Kolu

- a. Tatar – Aksakalları Hive’de Berdiniyaz Han, Gürgen’de Amanlak 400 Çadır
- b. Gurama – Aksakalı Veli 200 Çadır
- c. Marama – 200 Çadır
- ç. Gırık – Aksakalı Hive’de Aman Niyaz Mergen 400 Çadır
- d. Keke – Aksakalı Arap Sufi 400 Çadır
- e. Hiveci – Aksakalı Yahşi Muhammed Han 400 Çadır
- f. Akgarın – 200 Çadır

Şablon No: 10. Yomut Boyunun Çonı Kolu

- a. Atabay – Aksakalları Nadir Han ve Guvañ Beğ ve Garaca Ali bin Çadır
- b. Ak – Aksakalı Ata Niyaz Bay 900 Çadır
- c. Daz – Aksakalı Kazak Serdar 700 Çadır
- ç. Badrak – 600 Çadır
- d. Küçük – Aksakalı Kelb Ali Han 600 Çadır
- e. İğdir – Aksakalları Durdı Serdar ve Sefer Molla 550 Çadır
- f. Yolma – Aksakalı Kulu Niyaz Bay 200 Çadır
- g. Eymir – Aksakalı Murad Han 700 Çadır
- h. Maşrık – Aksakalı Siyurga 900 Çadır

Özbek: Muravyov Hive Hanlığının asıl sahibi olarak Özbekleri görmektedir. Ona göre Hive Hanlığının çekirdek nüfusunu Özbekler oluşturmaktadır. Özbekler Hive topraklarını Buhara'dan gelerek Sartların elinden almışlardır. Muravyov Özbek kelimesinin “*Öz*” ve “*Bek*” kelimelerinden türetildiğini düşünmektedir. Anlamı “*kendine bek*” yani kimsenin kölesi değil anlamındadır.⁶⁰² Fakat Muravyov Özbeklerin “*Bek*”lik dönemlerinin Muhammed Rahim Han’ın tahta çıkmasıyla birlikte sona erdiği kanaatindedir. Ona göre Muhammed Rahim Han akli, sinsiliği ve gaddarlığıyla Hive Hanlığındaki Özbek egemenliğine son vererek onları dize getirmiştir. Dolayısıyla Özbekler artık kendilerini “*bek*” değil “*hizmetkâr*” olarak tanımlamaktadırlar.⁶⁰³

Muravyov Hive Özbeklerinin mizaç ve karakterlerini tarif etmektedir. Muravyov notlarında Özbek milletini zaman zaman hakaret ederek yeriye olsa da onların Hanlıkta yaşayan diğer milletlere göre iyi karakterlerinin bulunduğunu ve övgüye layık olduklarını belirtmektedir.⁶⁰⁴ Ona göre Sartları itaat altına alan Özbekler savaşçı bir millet olmakla birlikte artık atalarının icraatlarıyla övünmekten başka bir şey yapmamaktadırlar. Atalarının yaptıklarıyla övünen Özbekler işsiz ve atalet içinde yaşamaktadırlar. Muravyov Özbek milletinin iyi ahlakına örnek olarak onların dürüstlük ve yiğitlik karşısında sergiledikleri duruşlarını göstermektedir. Dolayısıyla Özbekler yalanı sevmedikleri gibi yalanla para ve mal mülk edinen kişileri de sevmemektedirler. Bu açıdan Muravyov’a göre servetlerini yalan dolan ile edinen Sartlar Özbeklerin nazarında en sevimsiz halktır.⁶⁰⁵ Muravyov hanlıkta yaşayan diğer halklara nazaran Özbekleri güvenilir bir millet olarak görmektedir. Onlar savaşçı ruhlu oldukları gibi

⁶⁰² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.26.

⁶⁰³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.26.

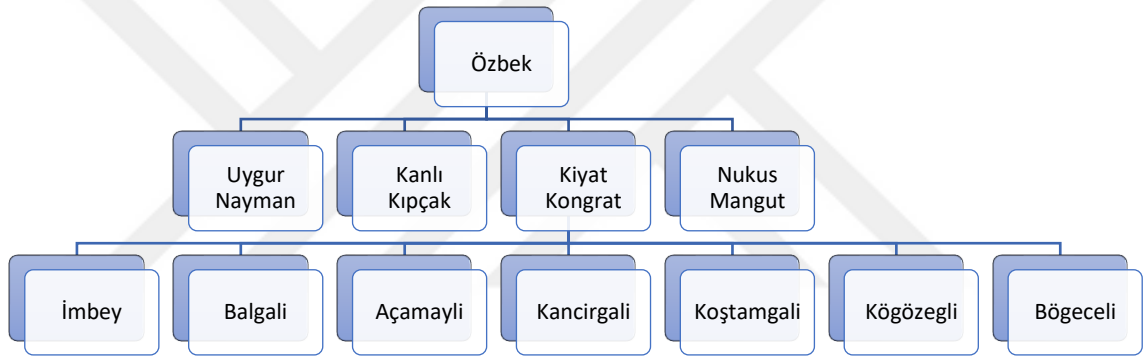
⁶⁰⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.26.

⁶⁰⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.26.

askerlere ve cesur adamlara saygı duymaktadırlar. Bu yüzden ticaret ve çiftçilik ile uğraşan Sartları ve Karakalpakları hakir görür ve sevmezler.⁶⁰⁶

Muravyov Özbeklerin dört büyük kola ayrıldıklarını belirtmektedir. Eserinde bu boyların şemasını veren Muravyov boyların en büyüğü olarak Muhammed Rahim Han'ın boyu olan Kiat Konrat boyunu göstermektedir. Özbek nüfusunun toplamı Muravyov'un tahminlerine göre üç yüz bini geçmektedir.⁶⁰⁷

Şablon No: 11. Nikolay Muravyov'un 1819 Yılında Oluşturduğu Özbek Boyları Listesi:⁶⁰⁸

Sart: Sartlar Hive Hanlığının, Özbek boylarının Hive şehrini zapt etmeden önce yerleşmiş yerli halkı sayılmaktadır.⁶⁰⁹ Muravyov Sartlardan aynı zamanda “Tata” olarak da bahsetmektedir. Muravyov’a göre Sartlar Hive Hanlığının şehirlerinde oturmakta ve ticaretle uğraşmaktadırlar. Hive Hanlığı’nın tüccar kesimi Sart nüfusundan oluşmaktadır. Muravyov’un tahminlerine göre 1819 yılı itibariyle Hive

⁶⁰⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.26-27.

⁶⁰⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.26.

⁶⁰⁸ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviyu*, s.17.

⁶⁰⁹ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.38

Hanlığında Sartların nüfusunu 100 bin civarındadır.⁶¹⁰ Sart nüfusunun çoğunluğu Yeni Ürgenç şehrinde ikamet etmektedir.⁶¹¹

Nikolay Muravyov eserinde Hanlıkta yaşayan halkları tarif ederken onlar için aşağılayıcı bir dil kullanmaktadır. Bu hakaret içerikli ve küçümseyici dil Muravyov'un eserinde Sart toplumu için daha da belirgindir. Dolayısıyla Muravyov eserinde Sartlardan her zaman alaycı bir üslupla bahsetmektedir. Muravyov'a göre Sartlar ticaretlerine yalan karıştırmadan yapamazlar. Hanlığın diğer halklarına göre çok zengin ve bolluk içinde yaşamaktadırlar. Muravyov Sartların kurnaz olduklarını ve zenginliklerini kurnazlıklarıyla elde ettiklerini belirtmektedir.⁶¹² Muravyov Sartların komşu ülkelere giderek iskambil gibi kâğıt oyunlarını oynamayı öğrendiklerini ve sarhoş olana kadar içerek sefih hayat sürdürdüklerini yazmaktadır. Hive Hanlığında yoksul hayat süren Sartlar da bulunmaktadır. Sartların yoksulları çiftçilik yaptıkları gibi Muravyov bunların ticareti hiç bırakmadıklarını da vurgulamaktadır. Sart toplumu savaşa ve orduya alınmadıkları gibi silahtan ve ata binmekten hiç anlamamaktadırlar. Muravyov'a göre silah kullanmayı bilmeyen Sartlar Özbekler tarafından aşağılanmaktadır.⁶¹³

Karakalpak: Muravyov Hive Hanlığında toplumun dört katmandan oluştuğunu belirtmektedir. Hive toplumunu yönetici, tüccar, asker ve çiftçi olarak bölen⁶¹⁴ Muravyov toplumun çiftçi kısmına Karakalpakları yerleştirmektedir.⁶¹⁵ Karakalpaklar Amuderya boyunda yaşamakta ve geçimlerini buğday ekerek kazanan yarı göçebe

⁶¹⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.25.

⁶¹¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.31.

⁶¹² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.25.

⁶¹³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.25.

⁶¹⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.24.

⁶¹⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.25.

boylardan oluşmaktadır. Aral Gölü'nün etrafında Han'ın çiftliklerinde çalışarak geçimlerini sağlamaktadırlar. Muravyov Karakalpak ve Sartların Özbeklerin baskısı altında ezildiklerini belirtmektedir. Çok yoksul hayat süren Karakalpakların sayıları Muravyov'un tahminlerine göre yüz bini geçmektedir.⁶¹⁶

Yahudi: Nikolay Muravyov eserinde Hive Hanlığında Yahudi nüfusunun bulunduğu da bahsetmektedir. Muravyov Hive Yahudilerinin kendi dinî geleneklerini kaybettiklerini ve tamamen Sünnileştiklerini yazmaktadır. Muravyov Sünnileşen birkaç Yahudi asıllı ile görüşerek Hive Hanlığı hakkında bazı bilgiler edinmiştir. Kendisini Yakup olarak tanıtan biri Muravyov'a Hive Hanlığının komşularıyla olan ticarî ilişkileri hakkında bilgi aktarmıştır. Yakup kendisini İslam dinini kabul etmiş Yahudi asıllı tüccar olarak tanıtmıştır.⁶¹⁷

Köleler ve Esirler: Muravyov Hive Hanlığında önemli sayıda köle bulunduğunu belirtmektedir. Hive Hanlığında köle nüfusunu Rus, İranlı Fars ve Kürt kökenli köleler oluşturmaktadır. Rus köleler Hive Hanlığına Orenburg sınırından Kırgızlar tarafından yakalanarak getirilmektedir.⁶¹⁸ İranlı Fars ve Kürt asıllı köleleri ise Türkmenler yakalamaktadırlar. Muravyov'un eseri Türkistan hanlıklarında Rus kölelerinin varlığını belgelemesi açısından önemli bir kaynak konumundadır. Buna göre Hive Hanlığında Rus köle ve esirlerin sayısı yazarın tahminlerine göre üç bin civarındadır.⁶¹⁹ Muravyov Rus asıllı kölelerden bazılarıyla Hive Hanlığında görüşmüştür. Eserinde Hive şehrinde yıllardır köle olarak bulunan Davıdov isminde Rus bir köleden bahsetmektedir. Davıdov Orenburg şehrinde Troitsk kalesinden daha 14 yaşında iken kaçırılarak Hive

⁶¹⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.26.

⁶¹⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.97.

⁶¹⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

⁶¹⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

şehrinde köle olarak satılmıştır. Muravyov Rus köle Davıdov ile gece gizli bir şekilde görüşmüştür. Davıdov, Muravyov'a Hive'deki Rus kölelerin durumlarına dair önemli bilgiler vermiştir.⁶²⁰

Hive'ye getirilen köleler yirmi ile otuz tilla aralığında satılmaktadır. Bunlar ağır işlerde çalıştırılmakta ve ücret olarak aylık belli bir miktar un ve bazen de kumaş parçası almaktadırlar. Muravyov kölelerin artan unlarını satarak ve hırsızlık yaparak para biriktirdiklerini yazmaktadır.⁶²¹ Köleler kendileri için ödenen parayı bulabilirlerse hürriyetlerini satın alabilmektedirler. Fakat bu süreç yirmi yıl sürmekle birlikte hürriyetine kavuşan kölelerin memleketlerine dönmelerine izin verilmemektedir. Köleler arasında kaçma girişiminde bulunanlar da vardır.⁶²² Muravyov'un Hive'ye geldiğini duyan iki Rus köle Hazar'da bulunan Rus gemilerine yetişebilme umuduyla kaçmışlardır. Evli ve çocuk sahibi olduğu anlaşılan köleler ailelerini bırakarak kaçma girişiminde bulunmuşlar fakat gemiye daha ulaşmadan yakalanmışlardır. Kaçma girişiminde bulunan köleler ilk girişimlerinde cezalandırılarak öldürülmekten kurtulsalar da ikinci girişimlerinde idam edilmektedirler. Muravyov kölelere farklı şekillerde cezaların uygulandığını aktarmaktadır.⁶²³ Örneğin Davıdov kendisinin İranlı bir köle ile tartışarak onu bıçakla yaralaması sonrasında sahibinin kendisinin kulağını kesmeye çalıştığını anlatmıştır.⁶²⁴

Muravyov'a göre 25 yaşında bir Rus köle altmış ile seksen tilla aralığında satılmaktadır. Rus kölelerin bu kadar pahalı olmasını Muravyov onların becerikliliğine ve İranlı kölelerin aksine az bulunmalarıyla açıklamaktadır.⁶²⁵ Öte yandan Muravyov

⁶²⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.108.

⁶²¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

⁶²² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

⁶²³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

⁶²⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

⁶²⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

Hive Hanlığında dinlerini değiştirerek Müslüman olan Rus kölelerin varlığından bahsetmektedir. Hatta bunlardan bazıları dört eşli ve Muhammed Rahim Han'ın sarayında yaşamaktadırlar. Muravyov din değiştiren Rus kölelerin varlığından bahsetse de o Hive'de Rus kölelerinin din değiştirmeye zorlanmadıklarını ve özel günlerde ve dinî bayramlarda rahat ibadet etmeleri için olanak tanıdıklarını da yazmaktadır. Rus köle Davıdov gece ibadet ettikleri ikonalarının yer aldığı odalarının bulunduğunu söylemektedir.⁶²⁶

Hive Hanlığında köle nüfusunun çoğunluğunu İranlı Fars ve Kürt köleler oluşturmakta ve Muravyov'un kanaatine göre bunların sayıları otuz bini bulmaktadır. Rusların aksine pek şanslı sayılmayan bu kişileri Türkmen kabileleri İran sınırında Astrabat şehri yakınlarında yakalamaktadırlar.⁶²⁷ Muravyov bunların Hive'ye çok sık getirildiğini yazmaktadır. Türkmenler beş, on kişilik hatta bazen otuz kişilik gruplardan oluşan köleleri Hive'ye getirerek satmaktadırlar. Fiyatları Rus kölelerinin yarısı etmektedir. Bunlar arasında Kürt köle ve cariyeler bulunmaktadır.⁶²⁸ Muravyov bunlardan Fatma isminde bir Kürt asıllı cariyeyle seyahat etmiştir.⁶²⁹ Bununla birlikte İran sınırında Türkmenler Azerbaycanlı Türk asıllı köleler de yakalamaktadırlar. Fakat bu köleler Türkmenler tarafından Fars ve Kürt asıllı kölelerin aksine iyi muamele görmektedirler.⁶³⁰ Hive Hanlığında kölelerin hayatı tamamen sahibinin elindedir. İranlı Fars kölelerden hürriyetine kavuşanlar devlet bazında önemli mevkiler elde etmektedirler.⁶³¹ Muravyov Hive'de Özbeklerin bunlara “*Kızıl Cılav*” dediklerini aktarmaktadır. “*Kızıl Cılav*” altın tasmalı anlamına gelmektedir.⁶³² Muravyov böyle

⁶²⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

⁶²⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

⁶²⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.29.

⁶²⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.59.

⁶³⁰ Arminius Vambéry, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s.244.

⁶³¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.29-30.

⁶³² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.30.

kölelerden 60 yaşında At Çapar Alla Verdi adında biriyle tanışmıştır. At Çapar Türkmenler tarafından İran sınırında Astrabat şehrinden çok genç yaşlarında kaçırılarak Hive’de köle olarak satılmıştır. Hürriyetine kavuşan At Çapar sünni mezhebini kabul ederek Muhammed Rahim Han’ın önemli adamlarından biri olmayı başarmıştır. At Çapar’ın oğlu Hocaş Megrem ise yukarıda bahsettiğimiz gibi Han’ın çok sevdiği arkadaşı olmakla birlikte Hive’deki bütün gümrük kontrolünü elinde bulundurmaktadır. Muravyov Hive şehri yakınlarında Hocaş Megrem’in sahibi olduğu İlgeldi kalesinde konaklamıştır.⁶³³ Hürriyetine kavuşan İranlı köleler Hanlığın Taşoğuz ve İlallı gibi yerleşim alanlarında yaşamaktadırlar.⁶³⁴

4. Ekonomik ve Kültürel Yapı

4.1. Hive Darphanesi

Hive’de Muhammed Rahim Han tarafından Hive Darphanesi kurulmuştur. Muravyov bu darphaneden söz eden ilk kaynak olmak ile birlikte darphane ile ilgili detaylı bilgi vermemektedir.⁶³⁵ Muravyov’un darphaneyi görmeden sadece duyduklarını aktarıyor olması muhtemeldir. Dolayısıyla darphanenin ne zaman kurulduğunu ve ilk paranın ne zaman sikkelendiği konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Muravyov’un Muhammed Rahim Han’ın tahta çıkma tarihi olarak verdiği 1802 yılını⁶³⁶ ve Rus tarihçisi N. Veselovskiy’nin seyyah Mir İzzetullah’a dayanarak verdiği 1810 yılını⁶³⁷ dikkate alırsak darphanenin ve ilk paranın o tarihler arasında basıldığını söylememiz mümkündür.

⁶³³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.94.

⁶³⁴ M. İ. İvanin, *Hiva i Reka Amu Darya*, s.39.

⁶³⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.75.

⁶³⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.41.

⁶³⁷ N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.266.

Muhammed Rahim Han tahta çıkmadan önce Hive Hanlığında paralar Buhara Emiri adına basılmaktadır. Muhammed Rahim'den önce Hive Hanlığında sadece bakır paralar basılmıştır.⁶³⁸ Muhammed Rahim Han Buhara Emirliğine karşı verdiği mücadeleyi kazanınca Hive'de kendi adına altın para basmaya başlayan ilk Hive Hanı olmuştur.⁶³⁹ Buhara Emirliğinden bağımsızlığını kazanan Muhammed Rahim Han bunu kendi darphanesinde bastırdığı paralara da yansıtmıştır. O dönemde Hive darphanesinde sikkelenen paraların yüzlerinde çok şaşalı ifadeler kullanılmıştır. 19. yüzyıl Kongrad Hanedanlığı Dönemi'nde dönemin sikkelerinde “*darü'l-mü'minin*”, “*darü'l-islam*”, “*kübbetü'l-islam*”, “*medinü'l-islam*”, “*medinü'l-ulema*” ve “*medinü'l-fudala*” gibi şaşalı sözler yazılmıştır.⁶⁴⁰ Bu sözlerin kullanılması Türkistan hanlıkları arasında süregelen çekişmeleri göstermesi bakımından önemlidir. Hive hanları da bu iktidar savaşında Müslümanların ve ulemanın hamisi olduğunu açıkça ilan etmekte ve bölgede siyasi konumlarını pekiştirmektedir.

4.2. Tedavüldeki Paralar

Tilla: Muravyov Hive Hanlığındaki para çeşitlerini inceleyerek not etmiştir. Bunlardan *Tilla* Hive'de kullanılan para çeşididir. Altın madeninden yapılır. Muravyov'un Hive'de bulunduğu sırada bir *Tilla* Rus rublesine karşılık 4 gümüş ruble değerindedir.⁶⁴¹ Muravyov'un gözlemlerine göre *Tilla* çok sağlam bir şekilde işlenmiş ve yazıları okunur şekildedir. *Tilla*'nın ön yüzünde Hive Hanı Muhammed Rahim Han'ın

⁶³⁸ N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.266.

⁶³⁹ N. Veselovskiy, *Oçerk*, s.265; V. V. Grigoryev, “Neizdannıya Buharskiya i Hivinskiya Moneti”, *İzvestiya İmperatorskogo Arheologičeskogo Obşestva*, 1860, s.164.

⁶⁴⁰ Vitaliy Gladkiy, “Musulmanskiy Çekan Sredney Azii”, *Slovar Numizmata*, Moskva, Sentropoligraf, 2006, ss.175-177.

⁶⁴¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.109.

ismi Türkçe olarak yazılmıştır. Paranın arka yüzünde ise Arap harfleriyle basıldığı yer, basıldığı yıl ve parayı bastıran han adına dua vardır.⁶⁴²

Tenge: Muravyov göre *Tenge* tamamen gümüşten yapılmaktadır. *Tenge*'nin basımı *Tilla*'nın basımı gibidir. Bir *Tenge* tam olarak 2 *Abaz* parasına eşittir. Bu ise 15 Rus gümüş köpeğine denk gelmektedir. Muravyov gümüş *Tenge*'yi Rus *Grivennik* parasına benzetir fakat ona göre *Tenge* daha büyük boydadır.⁶⁴³ Kostenko'ya göre de Hive *Tenge*'si bölgede diğer hanlıklarda kullanılan *Tenge*'ye göre daha büyüktür ve 15 *Tenge* 1 *Tilla*'ya eşittir.⁶⁴⁴ Bununla birlikte Muravyov, Hivelilerin tengelerin gramı konusunda ustalaştıklarını ve gramı düşük olan *Tenge*'yi hemen ilk bakışta anladıklarını, dışarıdan gelen yabancıyı kolayca kandırabildiklerini yazmaktadır.⁶⁴⁵ Türk-Moğol hâkimiyetinde bulunan Rusya siyasi, askerî ve sosyal alanda hâkim kültürün etkisi altında kalmıştır. Muravyov Rusya'nın ekonomi alanında da Türk-Moğol kültüründen etkilendiğini belirterek Rus parası “*dengi*”nin Türk “*tenge*”sinden türetildiğini yazmaktadır.⁶⁴⁶

Abaz ve Karapul: Hive'de hiçbir maddi değeri bulunmamakla birlikte kullanılan para çeşidi *Abaz*'dır. *Abaz* Hive Hanlığında genellikle değer belirtmek için kullanılan para çeşididir. *Abaz*, Safevi Şahı I. Abbas'ın (1587-1629) kendi adına bastırdığı gümüş para türüdür ve ismini oradan almaktadır.⁶⁴⁷ Bir *Tilla* 14 *Abaz*'a eşittir. Hive Hanlığında çok nadir bulunur ve az kullanılır. Ayrıca iki *Tenge*'yi ifade etmek için *Abaz*

⁶⁴² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.75.

⁶⁴³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.76.

⁶⁴⁴ Kostenko, *Srednyaya Aziya*, s.247.

⁶⁴⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.77.

⁶⁴⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.76.

⁶⁴⁷ Vitaliy Gladkiy, “Abaz”, *Slovar Numizmata*, s.7.

kullanılır.⁶⁴⁸ Muravyov'un notlarında halk arasında *Pul* veya *Karapul* olarak isimlendirilen değeri düşük para çeşidi daha vardır.⁶⁴⁹ Muravyov bu parayı Rus *Poluşka*'sı ile kıyaslamaktadır. *Poluşka Karapul* ile aynı değere sahip olmakla *Karapul* Rus *Poluşka* 'sına nazaran daha kalındır. *Karapul* Hive'de yaygın kullanılmakla birlikte fakir parası olarak da bilinir. *Tenge* 40 *Karapul*'a eşittir. Muravyov bu paraların bakırdan yapılarak çok ince ve kalitesiz basıldığını belirtmektedir.⁶⁵⁰

Yabancı Paralar: Muravyov yabancı paralardan bahsederken Hive Hanlığına dışarıdan yani komşu Türk hanlıkları, İran, Rusya ve Avrupa'dan gelen para çeşitlerini kastetmektedir. Muravyov'un tespitlerine göre Buhara paraları Hive'de çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Buhara altın paraları Hive pazarlarında "*Padişah Tillası*" olarak meşhur olmuştur. Buhara *Tilla*'ları Hive'nin yerli *Tilla*'larına kıyasla daha ucuz ve değeri düşük görülmektedir. Muravyov Buhara *Tillası* dışında Hive Hanlığında Hollanda altın paralarının da yaygın olarak kullanıldığını şahit olmuştur. Ona göre kırılmamış tam Hollanda altın parası 10 *Abaz* yapmaktadır. Hollanda altını Hive'ye Rusya üzerinden gelmektedir. Hive'de *Pers Riali*'de kullanılmaktadır. Muravyov beş buçuk *Pers Riali*'nin bir Hollanda altını değerinde olduğunu kaydetmektedir. Yabancı paralar Muravyov'un gözlemlerine göre piyasada pek uzun süre tedavülde kalmamaktadır. Hanlık sınırlarına giren yabancı paralar Hive Hanı tarafından toplatılarak yerli paralara dönüştürülmektedir.⁶⁵¹

Eski Sikkeler: Muravyov Hive'de eski devletlerden kalma altın veya gümüş paralara dair dedikodular ve söylentiler duymuştur. Halk arasında eski Harezm

⁶⁴⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.75.

⁶⁴⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.76.

⁶⁵⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.76.

⁶⁵¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.76-77.

kalıntılarında ve harabe halindeki kale diplerinde bazı kişilerin küplerle altın ve gümüş paraları bulduklarına dair haberler dolaşmaktadır. Amuderya boyunda eski yerleşim yerlerinde de aynı şekilde altın paralar bulunduğu dair söylentiler vardır.⁶⁵² Muravyov bu paralardan elde etmek ümidiyle Hive'ye giderken yol güzergâhında karşılaştığı eski kalıntıların altını kazarak madeni paralardan bulmaya çalışmıştır.⁶⁵³ Bu söylentilere Hive Hanlığını Muravyov'dan sonra ziyaret eden seyyahlarda şahitlik etmektedir. Örneğin sahte sûfi kılığına girerek Hive'de bulunan Arminius Vamberi Gümüştepe'de Kızıl Alan denilen yerde Türkmenlerin bazı kale diplerini kazdıklarını ve altın dolu küpler bulduklarına dair söylentileri duymuştur. Hatta Vamberi Gümüştepe'deki duvara Kızıl Alan isminin kalede bulunan altınlardan dolayı verilmiş olabileceğini düşünmektedir.⁶⁵⁴ Muravyov altın veya gümüş para bulanların Hive Hanı'na teslimi konusunda Hive'de sert yasaların bulunduğu bahseder ve Han'ın bu konuda katı tedbirlerinin olduğunu altını çizer. Dolayısıyla Hive'de bulunan kadim madeni paralar Han'a teslim edilmekte ve darphanede güncel paralara dönüştürülmektedir.⁶⁵⁵

4.3. Vergiler ve Gelirler

Genel Vergiler ve Hive Hanı'nın Gelirleri: Muravyov'un tespitlerine göre Hive halkı Han'a yıllık vergi öder. Muravyov devlete ödenen vergi ile Han'ın özel gelirlerinin aynı hesaplandığını ve iki gelir arasında ayırım gözetilmeden tek hazinede toplandığını belirtmektedir. Aynı şekilde devletin ve Han'ın özel giderleri tek kaleme toplanmaktadır. Hive Hanlığında halktan toplanan vergileri birkaç başlık altında not eden Muravyov genel hatları ile bir liste oluşturmuştur. Bu vergiler içinde ticaret

⁶⁵² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.76-77.

⁶⁵³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.29.

⁶⁵⁴ Arminius Vambery, *Puteşestviye Po Sredney Azii*, s.51.

⁶⁵⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.77-78.

yapanlar için gümrük vergisi, fırıncılar için fırın vergisi, baş vergisi ve savaş zamanlarına mahsus vergiler gibi vergiler vardır.⁶⁵⁶

Muravyov Hive Hanlığının en büyük gelirinin halktan toplanan kişi başı ödenen vergi olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁷ Halktan her bir ferdin ödemekle yükümlü olduğu yıllık vergi gelir düzeyine göre değişmekle birlikte yoksul, evsiz ve maddi durumu çok kötü olan aileler bu vergiden muaf tutulmaktadır. Vergiden muaf tutulan Özbek ve Türkmen kabileleri dışında Hive’de yaşayan Sart ve Karakalpak kabilelerine mensup aileler Han’a yılda bir kere kelle vergisi veya kazan vergisi ödemek zorundadır.⁶⁵⁸ Kabile büyükleri tarafından toplanan para zengin ve yoksul aileler arasında denge oluşturacak şekilde hesaplanarak hazineye kabile adına teslim edilmektedir.⁶⁵⁹ Hanlıkta 1819 yılı itibariyle geliri yüksek aileler 20 İran Reali orta gelirli aileler ise 5 İran Reali ödeme yapmaktadır. Muravyov Hive’de bu vergiyi devletin ve halkın eğitimsizliği ve ekonomik gelişmişliği ile değerlendirse de verginin halktan adil bir şekilde toplandığını not etmiştir. Ona göre Hive halkının bu vergiden şikâyeti bulunmamaktadır.⁶⁶⁰

Muravyov’un tespit ettiği bir diğer vergi türü ise Han’ın gelir kaynaklarından önemli bir kısmını oluşturan buğday ekiminden elde ettiği vergilerdir. Muravyov buğdaydan alınan verginin Han’ın gelirinin önemli kısmını oluşturduğunu belirtmektedir. Muhammed Rahim Han Hive Hanlığında bütün toprakların mutlak sahibi olmakla birlikte Muravyov’a göre ona dedeleri İnaklardan verimli araziler miras kalmıştır. Muhammed Rahim Han kendine isyan eden Özbeklerin topraklarına el koyarak şahsi mülkünü daha da genişletmiştir. Han bu verimli topraklara buğday ekerek

⁶⁵⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.78.

⁶⁵⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.78.

⁶⁵⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.80.

⁶⁵⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.79.

⁶⁶⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.79-80.

gelirinin önemli kısmını buradan elde etmektedir.⁶⁶¹ Han'ın toprakları yüzlerce köle ve hizmetleri karşılığında kelle vergisinden muaf tutulan Karakalpak ve Sart çiftçileri tarafından işlenmektedir. Muhammed Rahim Han Muravyov'a göre Hive Hanlığında bütün ekmek satımlarını da kontrol etmektedir. Han'ın izni olmadan unlu mamullerin satışı yasak olmakla birlikte Han buğday ürünlerini ekmek sıkıntısı yaşayan göçebe Türkmen kabilelerine yüksek fiyattan satmaktadır.⁶⁶² Bu uygulama sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1843 yılında Hive'de bulunan Danilevskiy ekmek ve buğday satımının Han'ın tekelinde bulunduğunu gözlemlemiştir.⁶⁶³

Han'ın bir diğer önemli geliri su kanallarıdır. Muravyov Hive'de bulunan *Gök Tam* kanalının Han'a ait olduğunu belirtmektedir. Han su kanallarını çiftçilikle uğraşan ailelere kiraya vermektedir. Çiftçiler kanaldan küçük kollar, arıklar açarak topraklarını sulamakta ve su kullanımı karşılığında Han'a para veya elde ettikleri ürünlerden ödeme yapmaktadır. Muravyov su karşılığı ödemelerden Han'ın önemli miktarda gelir elde ettiğini yazmaktadır.⁶⁶⁴

Han'ın gelirlerinin ciddi bir kısmı da Muravyov'a göre ona Hive halkı tarafından verilen hediyelerdir.⁶⁶⁵ Muravyov Hive seyahati sırasında kendisinin de Han'a hediyeler sunduğunu belirtmektedir. General Yermolov'un mektubu ile Han'a özel hediyeler takdim eden Muravyov hediyelerin neler olduğu konusunda bilgi vermemektedir.⁶⁶⁶ Öte yandan Hive Hanı'na Sart ve Türkmenlerin hediyeler getirdiğini belirten Muravyov, Sart'ların bu hediyeleri Han'a yaltaklık yapmak için sunduklarını söyleyerek onları küçümsemektedir.⁶⁶⁷ Hive Hanlığının ticaretini ellerinde bulunduran Sartlar Han'a

⁶⁶¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.80.

⁶⁶² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.81.

⁶⁶³ G. İ. Danilevskiy, "*Opisaniye Hivinskogo Hanstva*", s.156.

⁶⁶⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.81.

⁶⁶⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.82.

⁶⁶⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.131.

⁶⁶⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.83.

pahalı hediyeler takdim ederek onun gözüne girmeye çalışmaktadırlar. Türkmenler'de Han'ın avcılık için şehir dışına çıktığı dönemlerde kendi topraklarında konaklaması durumunda ona çeşitli hediyeler sunmaktadırlar. Muravyov göre Türkmenler bunu Sartlar gibi Han'a yaranmak için değil de Han'dan daha büyük hediyeler alabilmek için yapmaktadırlar. Türkmenlerin uyguladığı bu yöntemin bazen işe yaradığını söyleyen Muravyov Muhammed Rahim Han'ın kendi halkından hediyeler topladığı gibi bazı kabilelerin gönlünü almak için onlara hediyeler dağıttığını da belirtmektedir.⁶⁶⁸ Han'ın dağıttığı hediyelerden Muravyov'un kendisi de yararlanmıştır. Hive Hanı Muhammed Rahim Muravyov ile görüşmesi sonrası yanındaki adamlarına ve elçinin kendisine pahalı kaftan hediye etmiştir.⁶⁶⁹

Gümrük Vergisi: Hive Hanlığında, Han'ın gelirinin belirli bölümünü gümrük vergisinden gelen mallar oluşturmaktadır. Han, ticaret mallarının otuzda birini gümrük vergisi olarak almaktadır. Muravyov'un bölgede bulunduğu sıralarda 1819 yılında Mehmet Rahim Han tarafından Hive'ye ekmek almak için gelen Türkmen kervanlarına yeni bir vergi yükü yüklenmiştir. Buna göre Hive'ye ticaret için gelen Türkmenler kervanda bulunan her deve için yarım Tilla para ödemek zorundadır.⁶⁷⁰ Muravyov eserine almadığı fakat 17 Aralık 1819 tarihli General Ponomaryov'a yazdığı mektubunda belirttiğine göre Muhammed Rahim Han bu vergiyi kendisine direnen Yomut Türkmenlerini dize getirmek için koymuştur. Böylece Muhammed Rahim Han zaten açlık sorunu olan ve kıtlık ile mücadele eden Türkmenleri kendi hanlığına tabi olmayı zorlamak ve Hive Hanlığının sınırlarına yerleştirmek istemektedir.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.83.

⁶⁶⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.131.

⁶⁷⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.82.

⁶⁷¹ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:142, s.208.

Muravyov gümrük vergileri hakkında tafsilatlı bilgi vermemektedir. Hive’de uygulanan gümrük vergisi hakkında geniş malumatı bölgeyi Muravyov’dan sonra 1843 yılında ziyaret eden Danilevski’den öğreniyoruz. Danilevski’ye göre Hive’ye girip çıkan her maldan yerli Türklere yüzde iki (%2), Rus tüccarlara ise her maldan yüzde beş (%5) oranında gümrük vergisi uygulanmaktadır.⁶⁷²

Ganimet: Muravyov’un anlattıklarına göre Hive Hanı akınlar sonucu elde edilen ganimete ortak olmaktadır. Hanlıkta Türkmenler İran memleketine yaptıkları akınlar sonucu elde ettikleri ganimetin vergisini vermekle yükümlüdür. Han Türkmenlerin akınları neticesinde elde ettikleri ganimetin beşte birini almaktadır.⁶⁷³ Yağma sonucu elde edilen her şeyin beşte biri Han’ın payına ayrılmak zorundadır. Bunlar at, deve, köle, cariye veya pahalı eşyalar ve silahlar olabilmektedir.⁶⁷⁴

Vergilerden Muaf Olanlar: Muravyov Hive Hanlığında vergilerden muaf tutulan boylardan ve kişilerden de söz etmektedir. Özbekler ve Türkmenler bütün vergilerden azat edilmişlerdir. Muravyov’a göre Han bunlara sadece savaş veya yağmaya çıkacakları zaman orduya katılma zorunluluğu getirmiştir. Buna göre, Özbek ve Türkmen boyları Han’a asker yetiştirmek zorundadır. Han bunları vergiden muaf tutarak elde edilen ganimetten pay vermektedir.⁶⁷⁵ Fakat ticaretle uğraşan, zengin ve asker olmayan Özbekler vergi yükümlülüğünden muaf değildir.⁶⁷⁶ Hive Hanlığında Sart ve Aral kıyısında yaşayan Karakalpaklar bütün vergileri ödemek zorundadır.

⁶⁷² G. İ. Danilevskiy, “*Opisaniye Hivinskogo Hanstva*”, s.136.

⁶⁷³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.82.

⁶⁷⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.82.

⁶⁷⁵ M. İ. İvanin, *Hiva İ Reka Amu-Darya*, s.52.

⁶⁷⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.78.

Bunun dışında özel çadırı olmayan, fakir ve yiyecek bulmakta zorlanan kişiler vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁶⁷⁷

Hive’de vergilerden muaf tutulan bir grup daha vardır ki Muravyov bu gruptan kitabında bahsetmemiştir. “*Hocalar*” denilen grup hanlıkta bütün vergilerden muaf tutulmaktadır. Hocalar kendilerini Hz. Muhammed’in soyundan saymakta ve Hive’nin “İlmiye” diyebileceğimiz sınıfını oluşturmaktadırlar. Han için çalışmazlar, kanal kazmakla/açmakla yükümlü tutulmazlar ve aile fertlerini Han için asker olarak orduya göndermek gibi yükümlülükleri bulunmamaktadır. Hocaların toplamı 1.500 aileden oluşmaktadır. Hive’nin Hoca İli şehrinde yaşamaktadırlar.⁶⁷⁸

4.4.Ticaret

Hive Pazarı: Muravyov Hive Hanlığının iç ticaretiyle ve pazarlarıyla ilgili gözlemlerini eserinde aktarmıştır. Muravyov’un ne eserinde ne de raporlarında Hive şehrinin pazarlarını ve dükkânlarını gezerek gözlemlediğine dair bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla Muravyov’un Hive ticareti konusunda verdiği bilgilerin bölge halklarından aldığı verilerden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Hive Hanlığında ufak çaplı dükkânlar olmakla birlikte ticaretin asıl döndüğü yerler Hive şehir pazarlarıdır. Hive Hanlığında iç pazarın büyük çaplı olmadığını aktaran Muravyov gündelik alım satımları ekmek gibi unlu mamuller yanında süt ürünleri ve köle ticaretinden ibaret olarak görmektedir.⁶⁷⁹

Muravyov Hive’de büyük panayırların kurulduğundan da söz etmektedir. Ürgenç gibi büyük şehirlerden gelen tüccarlar Han’ın belirlediği yerlerde getirdikleri ürünlerini satmaktadırlar. Hive’de Pazar yerlerin büyük çoğunluğu Han’a ait olmakla

⁶⁷⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.78-84.

⁶⁷⁸ M. İ. İvanin, *Hiva İ Reka Amu-Darya*, s.53.

⁶⁷⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.91.

birlikte Han bu yerlerden kira ücreti almaktadır. Bir diğer panayır yerleri ise halkın yoğun olarak yaşadığı bölgeler olan büyük su kanallarının geçtiği bölgelerdir. Kanallarının geçtiği güzergâh Pazar yerlerinin su ihtiyaçlarını karşılaması açısından ve pazara getirilen hayvanların su ihtiyaçları için önemli konumlardır. Muravyov bu pazarların haftalık olarak kurulduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁰ Başkent Hive’de pazarlar Han’ın belirlediği günlerde yani pazartesi ve cuma günleri kurulmaktadır.⁶⁸¹

Muravyov, aktardığı bilgiler dışında Hive Hanlığındaki ticari durumla ilgili kendi kanaatlerini de belirtmektedir. Ona göre Hive ticareti tamamen Sartların elinde bulunmaktadır. Muravyov Sart ve ticaretle uğraşan kişilere karşı küçümseyici tavra sahiptir. Sart tüccarlarını eğitimsizlikle suçlayan Muravyov onların ticari ilişkilerini dalavere üzerine kurduklarını söylemektedir.⁶⁸² Bunlara ek olarak Muravyov Hive Hanlığının iç üretiminin yüksek olmadığını ve komşularına nazaran üretim konusunda geri planda kaldıkları kanaatindedir. Hive Hanlığı, Buhara ve Hokand hanlıklarından gelen malların Rusya Çarlığına aktarılması veya Rus mallarının hanlıklara taşınması konusunda önemli bir konuma sahiptir. Muravyov Hive Hanlığının Ürgenç gibi ticaret potansiyeli yüksek şehirlerin Muhammed Rahim Han tarafından göz ardı edildiğini ve hatta görülmek istemediğini düşünmektedir. Muhammed Rahim Han’ın ticaret konusunda olumsuz portresini çizen Muravyov bunu Han’ın halkına karşı olan gaddarlığına bağladığı gibi para konusundaki hırsına ve açgözlülüğüne dayandırmaktadır. Muhammed Rahim zengin tüccar Sartları sömürdüğü gibi hanlığın içerisinde ticaretin yaygınlaşmasına ve gelişmesine müsaade etmemektedir. Muravyov

⁶⁸⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.92.

⁶⁸¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.92.

⁶⁸² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.92.

Hive Hanlığının zenginliğe kavuşmasının tek çıkar yolu olarak hanlığın Rusya Çarlığı gibi büyük bir devlete tabi olmaktan geçtiğini düşünmektedir.⁶⁸³

Buhara Emirliği İle Ticaret: Muravyov'un verdiği bilgilere göre, Hiveliler ticari amaçlarla soydaşlarının memleketi olan komşu Buhara Emirliğine yolculuk yapmaktadır. Komşularıyla olan çekişmeleri ve anlaşmazlıklarına rağmen Hive Hanlığının Buhara Emirliği ile büyük ticari antlaşmaları vardır. Buhara Hive tüccarları için kendi mallarını satmak ve yeni mallar almak açısından çok cazip bir yer konumundadır. Buhara'dan yerli ve yabancı malları alma imkânı bulan Hiveliler yolculuklarını deve kervanlarıyla yapmaktadır.⁶⁸⁴ Muravyov bu yolculuğun Ürgenç yolu kullanıldığında altı yedi gün sürdüğünü belirtmektedir. Kara yolunu geçen develer Buhara şehrine ulaşmak için Amuderya'yı kullanmak zorundadırlar. Muravyov'un yerli halktan edindiği bilgilere göre kervanlar Amuderya'yı büyük ağaç sallar ile geçmektedirler. Bu yüzen sallar yeterince büyük olabilmektedir.⁶⁸⁵ Muravyov bunların bazen elli atı taşıyabilecek kadar yük aldığını yazmıştır.⁶⁸⁶

Hiveliler Buhara'da yabancı tacirlerle alışveriş olanağı da bulmaktadır. Ürgenç'ten gelen tüccarlar yerli Buharalılardan renkli kumaşlar, Buhara kâğıdı, iplikler ve yünden yapılmış eşyalar almaktadırlar. Buhara'ya Çinli tüccarlar da gelmekte ve çay, porselen ve ipek kumaşlar almaktadırlar. Tütün Muravyov'un notlarına göre Hiveli tüccarların en çok satın aldıkları mallar arasındadır.⁶⁸⁷ Hive tüccarları Buhara'da Çin malları dışında Avrupa mallarını da bulabiliyorlardı. Muravyov'dan sonra bölgeyi ziyaret eden Arminius Vambery Buhara pazarında üzerinde “*Manchester*” ve

⁶⁸³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.92-93.

⁶⁸⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.92.

⁶⁸⁵ Ali Suavi, *Hive Hanlığı*, s.46.

⁶⁸⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.94.

⁶⁸⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.92.

“*Birmingham*” yazılı Avrupalı mallarının satıldığını görmüştür.⁶⁸⁸ Bu malların çoğu para karşılığında satın alındığı gibi mallar Hive’den getirilen ürünlere karşılık takas yöntemiyle de değiştirilmektedir.⁶⁸⁹

İran İle Ticaret: Hive Hanları ile Kaçar Şahlarının arasındaki yıllardır süregelen düşmanlık iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Dolayısıyla iki komşu devlet arasında serbest ticari ilişkiler bulunmamaktadır. Muravyov’un tespitlerine göre Hive’de İran tüccarları yoktur. İranlılar Hive’ye ancak yakalanarak köle olarak satılan akrabalarını ve yakınlarını kölelikten kurtarmak için diyet ödemeye gelmektedirler. Bunun dışında nadiren İranlı tüccarların Hive’de yaşayan kendi yakınlarının himayesinden yararlanarak altın satmak için geldikleri de Muravyov’un edindiği bilgiler arasındadır.⁶⁹⁰

Muravyov’un genel kanaati Hive ile İran arasında ticari ilişkilerin bulunmadığı yönündedir. Fakat bu ticari ilişkiler doğrudan Hiveliler tarafından yapılmasa da iki devlet arasındaki üretilen malların dolaşımı bölgede yaşayan Türkmen boyları tarafından sağlanmaktadır. İran malları Türkistan pazarına Türkmenler aracılığı ile iki farklı güzergâh üzerinden taşınmaktadır. Merv ve Murgap nehrinin etrafında yaşayan Türkmenlerin Teke, Salır ve Sakar boyları İran’ın Meşhed ve Herat şehirlerinden gelen malları Hive ve Buhara şehirlerine ulaştırmaktadır.⁶⁹¹ Ayrıca Türkmenler Herat’ta at, deve ve Pende pirincini sattıkları gibi Hive’de üretilen malları da İran şehirlerine ulaştırmaktadırlar.⁶⁹² Bunlardan Hive’de üretilen kaftanlar, giysiler ve Ürgenç ipek

⁶⁸⁸ Arminius Vambery, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s.138.

⁶⁸⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.90-100.

⁶⁹⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.98.

⁶⁹¹ G. İ. Danilevskiy, “*Opisaniye Hivinskogo Hanstva*”, s.129.

⁶⁹² P. M. Lessar, *Yugo-Zapadnyaya Turkmeniya (Zemlya Sarıkov İ Salorov)*, St. Peterburg, Tipografiya A. S. Suvorina, ss.52-53.

kumaşları İran Kaçarları tarafından çokça rağbet gören ve tercih edilen mallardır.⁶⁹³ Türkmenlerin Yomut boyu ise İran'ın Esterabat şehrini Hive pazarına bağlamaktadır. Hive'den pirinç ve tahıl ürünlerini taşıyan kervanlar İran'dan petrol ve tarak yapımı için şimşir gibi mallarla geri dönmektedir.⁶⁹⁴

Ruslar İle Ticaret: Rusya ile ticaret Hive Hanlığında önemli yere sahiptir. Hanlığın Ürgenç şehri Hive'yi Rusya'ya bağlayan transit şehir konumundadır. Muravyov Buhara ve Hive Hanlığının diğer şehirlerinden getirilen malların Rusya'ya yakın Ürgenç şehrinde depolandıktan sonra kervanlar aracılığıyla dağıtıldığını belirtmektedir. Ürgenç şehrinde toplanan malların belli bir kısmı Hive pazarlarına belli bir kısmı ise Orenburg ve Astrahan üzerinden Rus pazarlarına ihraç edilmektedir.⁶⁹⁵ Muravyov Hive tüccarlarının malları karşılığında Ruslardan Avrupa'dan getirilen ürünleri aldıklarını not etmektedir. Özellikle İngiliz çuhası, şeker, iğne, tıraş bıçakları, bıçaklar, ince keten kumaşları, ayna, temiz kâğıt, bakır tabak çanaklar Hive tüccarlarının tercih ettikleri mallar arasındadır.⁶⁹⁶ Hive Hanlığından dışarıya özellikle Rusya'ya altın ve gümüş paraların çıkarılması yasak olup ticaret takas usulü yürütölmektedir.⁶⁹⁷

Muravyov'a göre Rusya ile ticaret iki yol üzerinden yapılmaktadır. İlki Türkmenlerin bulunduğu Mangışlak bölgesi üzerinden Astrahan'a giden kervan yoludur. Kervanlar bu güzergâhı kullanarak yirmi dokuz gün yol almaktadırlar.⁶⁹⁸ Astrahan bölgesine ulaşan kervanlar buradan da Moskova'ya kadar gitmektedirler.⁶⁹⁹

⁶⁹³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.254.

⁶⁹⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.254.

⁶⁹⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.90-100.

⁶⁹⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.95.

⁶⁹⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.97.

⁶⁹⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.96.

⁶⁹⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.95.

Muravyov Hive'ye gelme amacının Hive Hanı ile bu güzergâhı Hazar Denizi'nde Rusların kuracağı limana taşıyarak yolu yarı yarıya kısaltmak olduğunu belirtmektedir. İkinci yol ise Kırgız bölgesinden geçerek Orenburg ile yapılan ticarettir. Bu güzergâh otuz üç gün sürmektedir.⁷⁰⁰ Kırgızların Orenburg sınırlarına yaptıkları akınlara rağmen bu bölge ile olan ticaret canlı tutulmaktadır.⁷⁰¹

Rus tüccarlar Muravyov'a göre Hive Hanlığının sınırlarına ayak basmaya cesaret edememektedir. Ruslar Astrahan şehrinde gemilerle Hazar'ın batı kıyılarına Mangışlak'a geliyor olsalar da oradan ayrılmadan mallarını satarak geri dönmektedirler. Bazen de Hive tüccarları Rus ticaret gemileriyle Astrahan şehrine seyahat etmektedirler. Rus ticaret gemileriyle Mangışlak'tan Astrahana yolculuk bir gün sürmektedir.⁷⁰² Rusya ile olan ticaret genellikle Sartlar tarafından yürütülmektedir. Muravyov Hiveli Sartların Astrahan şehrinde Ermeni tüccarlar tarafından sıklıkla kandırılarak ve ellerindeki bütün malları kaybederek ülkelerine döndüklerini söylemektedir. Bunun önüne geçmek için Sartlar bölgede yaşayan Türkmen ve Nogay aileleriyle evlenerek kendilerini güvenceye almaktadırlar. Böylece Rusya'nın şehirlerine yerleşerek ticari faaliyetlerini oradan yürütmektedirler. Bunun dışında Ermeni tüccarlarla ortak iş yapan zengin Hiveliler de vardır. Muravyov Hive'de bulunduğu sırada Rusya'da on dört yıl yaşayan ve oradan evlenerek büyük ailesiyle muazzam servet kazanarak ülkesine dönen Sart'ı görmüştür.⁷⁰³

Göçebe Halklar İle Ticaret: Hiveliler çölde yaşayan göçebe Türkmen boyları, Karakalpak ve Aral'ın etrafında, bozkırda yaşayan Kırgız boylarıyla da ticari faaliyetler yürütmektedirler. Muravyov hanlığın göçebe halklarla ticari faaliyetlerinin hacminin

⁷⁰⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.96.

⁷⁰¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.96.

⁷⁰² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.95.

⁷⁰³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.96.

ciddi boyutlarda olduğu kanaatindedir. Türkmenler hanlığın pazarlarına halı, keçe gibi yünden el yapımı ürünler getirmektedir. Gürgen ve Etrek nehirleri kıyılarında yaşayan Türkmenler Hive’de meşhur atlarını, koyun ve deve gibi hayvanlarını satarak karşılığında ekmek ve buğday almaktadırlar. Göçebe Kırgızlar ise Muravyov’a göre genellikle Kiyat şehrine ticaret için gelmektedirler. Kırgızlar evcilleştirdikleri Hive halkının av için kullandıkları yabani kuşların yanında yakaladıkları köleleri ve yetiştirdikleri atları satmak için getirmektedir.⁷⁰⁴

4.5. Eğlence Kültürü

Eğlence ve Oyun: Muravyov Çeleken adasından Hive Hanlığına yolculuk yaparken Türkmenlerin eğlencelerine şahit olmuştur. Ponomaryov’un ödediğı paralara karşın köylüler kendi eğlencelerini General’e sergilemişlerdir. Hızlı koşma ve belirlenen hedefe karşı ok atma gibi oyunların yanında Türkmenlerin güreş gibi eğlenceleri de bulunmaktadır. Muravyov Türkmenlerin hayatlarının eğlenceli olduğunu söylemesine karşın Türkmenlerin eğlence kültürü hakkında aktardığı bilgiler bunlarla sınırlı kalmıştır.⁷⁰⁵

Muravyov’un aktardığı eğlence kültürüne dair sınırlı bilgilere karşın bölgede Türkmenlerin hayatlarını gözlemleyen seyyahlar ve farklı nedenlerle bölgede bulunan esirler onların eğlence kültürü ve oyunları hakkında zengin malumat kaydetmişlerdir. Bunlardan 1860-1861 yıllarında Türkmenlerin arasında esir olarak bulunan De Blocqueville Türkmenlerin eğlence kültürü hakkında kendi gözlemlerini aktarmıştır. Buna göre Türkmenlerin en çok sevdikleri ve zamanlarının çoğunu bununla geçirdikleri oyunlardan biri satrançtır. De Blocqueville’ye göre satranç Türkmenler arasında hararetli müsabakalara sahne olmakla birlikte savaş zamanlarında bile yanlarında

⁷⁰⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.98.

⁷⁰⁵ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.1, s.38.

götürdükleri ve hiç bırakmadıkları oyundur.⁷⁰⁶ Bunun dışında Türkmenlerin güreşlerine ve at yarışlarına tanıklık eden Fransız esir, iki kişi arasında yapılan güreşte güreşçilerin kilolarına göre ayrıldıklarını ve güreş sonucu galip gelene “*Pehlivan*” unvanının verildiğini kaydetmektedir. Pehlivan kazandığı unvanı ömür boyu taşımaktadır.⁷⁰⁷ At yarışlarına gelince Türkmenler bayramlarda, düğün ve doğum şenliklerinde at yarışı tertip etmektedirler. Her müsabaka altı yedi kişiyi geçmeyen gruplar arasında yapılmaktadır. De Blocqueville’ye göre bir kilometreyi geçmeyen koşu birincisine yarışmanın hakemi galibiyet işareti olarak kumaş hediye etmektedir.⁷⁰⁸

Hive halkının eğlencelerine gelince Muravyov Hivelilerin en büyük eğlencelerinin yırtıcı kuşları evcilleştirerek avlanmak olduğunu yazmaktadır. Ona göre Özbekler bu kuşlarla farklı türlerden küçük kuşları ve hatta ceylanları bile avlamaktadırlar. Özbekler Muravyov’a göre av köpekleriyle avlanmayı sevmezler ve bazıları onu lanetli olarak görmektedir.⁷⁰⁹ Bunun dışında Muravyov Hiveli Özbeklerin De Blocqueville’nin bahsettiği Türkmenler gibi neredeyse tamamının satranç oynadığını kaydetmektedir. Özbekler arasında satrancı ustaca bilen çok kişi bulunmaktadır. Özbekler dama türlerinden biri olan Rus “*şaşkası*”nı da bilmektedirler. Muravyov satranç türü olan “*Etelem*” adlı oyunun yaygın olarak oynandığını da belirtmektedir. Etelem Muravyov’a göre satrançtan farklı oynanmaktadır. Sayıları otuz iki olan ve aynı değere sahip taşlarla oynanmakta ve taşlar düz ve yana hareket edebilmektedir.⁷¹⁰

⁷⁰⁶ Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, s.65.

⁷⁰⁷ Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, s.67.

⁷⁰⁸ Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, s.70.

⁷⁰⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.130.

⁷¹⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.130.

Müzik: Muravyov eserinde Hivelilerin müzik kültürleri konusunda küçümseyici ve alaycı bir tavır takınmaktadır. Ona göre Hiveliler müzikten anlamadıkları gibi bağırıp çağırarak söylenmeyi müzik zannetmektedirler. Hivelilerde toplu halde müzik çalma ve şarkı söyleme olmadığı gibi zaten çalgı aletleri de kötüdür. Çalınan müzik ve şarkıcının sesinin güzelliği dinleyici kitle tarafından önemsenmemektedir. Onlara göre şarkının sözleri daha önemli olmakla birlikte anlamlı olmasına da dikkat etmektedirler. Meşhur şairlerin sözlerinden seçilen şarkılar müzik eşliğinde söylenerek halkı cezptmektedir. Muravyov Hivelilerin çalgı aletlerini Rus “*balalayka*”sına benzetmektedir. Özbekler Muravyov’a göre müziği ve bu işle uğraşanları küçümsemektedirler. Özbekler kendilerini savaşçı bir millet olarak gördüklerinden müzik onlar için anlamsız işlerle işgal etmek anlamına gelmektedir.⁷¹¹

Bu bölümde Muravyov’un eserinde değinmediği fakat sonraki seyyahlar tarafından sıkça bahsedilen ve genellikle yanlış anlaşılmalara sebep olan müzik eşliğinde oynanan oyundan bahsetmemiz gerekmektedir. “*Beçe Baz*” olarak meşhur olan bu gelenek Türkistan’da erkek çocuklarının toplum nezdinde eğlence amaçlı oynatılmasına denilmektedir.⁷¹² Oynayan çocuk, oğlan anlamına gelen “*Beçe Baz*”lık geleneği Hive, Buhara ve Hokand hanlıklarında yaygın olmakla beraber Rusların bölgeyi işgaliyle ortadan kalkmıştır. Özellikle Sartlar arasında yaygın olan bu eğlence türü dönemin uleması tarafından oğlancılıkla eş tutularak eleştirilmiştir. Sart ve Özbek zenginlerinin sosyal statülerini belirleyen ve onları toplum nezdinde değerli konuma yükselten şey yanlarında “*Beçe Baz*” dedikleri bu oğlanlardan himayelerinde bulundurmaları ve onların iaşelerini karşılamalarıdır.⁷¹³ “*Beçe Baz*” olan oğlan çocukları altı yedi yaşlarından itibaren ailesinden alınarak bıyıkları ve sakalları belirgin

⁷¹¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.131.

⁷¹² Eugene Schuyler, *Türkistan, Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, ter: Firdevs Çetin ve Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2007, s.130.

⁷¹³ Eugene Schuyler, *Türkistan*, s.131.

olana kadar zengin kişinin hizmetine girmekte ve eğlence mekânlarında erkekleri kendi danslarıyla ve erotik şiirleriyle eğlendirmektedirler.⁷¹⁴ Kadınların toplum içinde oynamaları ahlaka mugayir ve uygun olmadığından bu gelenek Türkistan’da ortaya çıkmıştır. Şer’i hile olarak ortaya çıkan “*Beçe Baz*”lık kadınları erkeklerin eğlencesine ortak olmaktan uzak tutmak için ortaya çıkmıştır. “*Beçe Baz*” oğlan çocuklarının saçları uzatılır ve uzun etekli elbiseler giydirilerek kadınlara benzetilmektir.⁷¹⁵ Günümüz Türkistan bölgesinde bu uygulama kalkmış olsa da Afganistan’da hala yaygın bir eğlence türüdür.

Muravyov, Hive Hanlığının sınırları içerisinde yaşayan Türkmenlerin müzik kültürü ve müzik aletlerine dair bilgilere eserinde hiç yer vermemiştir. Fakat Fransız De Blocqueville Türkmenlerin müzik kültürü konusunda bazı bilgiler aktarmıştır. Ona göre müzik, çalgılar ve şarkılar Türkmenlerin dinlenmek için en çok tercih ettikleri eğlence türüdür. Eğlenceler düğünlerde, yeni çocuğun doğumunda ve hatta yeni çadırın kurulmasında bile tertip edilmektedir.⁷¹⁶ Düğün ve şenliklerde saz ve müzik çalındığı gibi müzikle uğraşan ve müzik eşliğinde hikâye, masal ve destan anlatan “*bahşılar*” Türkmenler tarafından saygı duyularak hürmet edilen kişilerdir.⁷¹⁷

4.6. İnanç

Din: General Yermolov’un Muravyov’a verdiği talimatlardan biri de Hive Hanlığında yaşayan halkın dini inançları ve mezhepleri konusunda bilgi toplaması

⁷¹⁴ İslam dünyasının bu konudaki algısına ve edebiyata ve şiire yansımalarına dair kısa bir değerlendirme için bkz. Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss.257-299; Thomas Bauer, *Neden İslam’ın Orta Çağı Yoktu?* çev. Hülya Yavuz Akçay, Runik Kitap, İstanbul, 2021, ss.47-49.

⁷¹⁵ Eugene Schuyler, *Türkistan*, ss.130-132.

⁷¹⁶ Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, s.67.

⁷¹⁷ Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, s.63.

yönündedir.⁷¹⁸ Muravyov bu hususta eserinde birkaç bilgi aktarmaktadır. Hivelilerin tamamının İslam dinine inanan Müslümanlardan oluştuğunu söyleyen Muravyov İslam dini hakkında farklı kaynaklarda yeterince bilginin mevcut olduğunu vurgulayarak Hive Hanlığındaki mezhep farklılıklarına odaklanmaktadır. Ona göre Özbekler Sünni mezhebine sahip olmakla tutucu dindarlık sergilemektedirler. Hayatlarını beş vakit namazlarına göre ayarlayan Özbekler ibadetlerini hiç aksatmayan Müslümanlardır.⁷¹⁹ Muravyov Özbeklerin her ne kadar dini bütün Müslüman olsalar da kendi dinlerine mensup dindaşlarının mallarına ve canlarına kast etmekten geri durmadıklarını eklemektedir. Örneğin Türkmenler ile olan kavgalarında onları öldürerek mallarına el koymaktadırlar. Sonrasında ise bu işi yadırgamadan abdestlerini alarak ibadetlerine devam etmektedirler.⁷²⁰ Evlilik konusunda da Hiveliler sadece kendi dinine ve kendi mezhebine bağlı kadınlarla evlenmektedirler. Muravyov'a göre diğer Sünni halkların farklı dinden kişilerle evlenmesine rağmen Özbekler bu uygulamaya katıyen karşı çıkarak, farklı dinden kızlarla evlenenleri aşağılayarak dinden çıkmakla suçlamaktadırlar.⁷²¹

Muravyov Hive Hanlığındaki Sünni - Şii mezhep çatışmasından bahsetmektedir. Sünni Özbek ve Türkmen kabileleri İranlılara Şii mezheplerinden dolayı düşmanlık beslemektedirler. Hive'de Şii mezhebine bağlı olmak Muravyov'a göre Hristiyan dinine mensup olmaktan daha kötü karşılanmaktadır.⁷²² Dolayısıyla Şiilik konusunda Hive Hanlığında müsamaha gösterilmemektedir. Türkmenler tarafından yakalanan Şii mezhebine mensup İranlılar köle olarak satıldıktan sonra Sünni mezhebine geçerek Şiiliği reddetmeye zorlanmaktadır. Muravyov İranlı Şiilerin çektikleri zorlukları

⁷¹⁸ Agayev, Annanepesov, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya*, no:136, ss.198-202.

⁷¹⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.132.

⁷²⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.133.

⁷²¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.136.

⁷²² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.133.

hafifletmek adına Sünniliği kabul ettiklerini belirtmektedir.⁷²³ Sünniliği kabul eden Şii İranlılar arasında Hive’de yüksek makamlar elde edenlerde bulunmaktadır.⁷²⁴ Her ne kadar Muravyov Türkmen ve Özbeklerin İranlı Şiilere karşı kötü muamelesinden bahsetse de Vambery yazmış olduğu seyahatnamesinde Azerbaycanlı Türklerin Şii olmalarına rağmen Türkmenler tarafından kötü muamele görmediklerini aktarmaktadır. Türkmenler İran sınırlarında yakaladıkları Azerbaycan Türklerini kendi soydaşları olarak kabul ederek “*Kardeşimizdir O Kâfir*” diyerek onlara iyi muamele göstermektedirler.⁷²⁵

Muravyov Şiilerin namazları konusunda Sünni Özbeklerden dinlediği garip hikâyeler aktarmaktadır. Örneğin Sünniler namazlarında ellerini birleştirdikleri halde Şiiler namazlarını ellerini aşağıya doğru salarak eda etmektedirler. Muravyov Hivelilerin, Şiilerin ellerinin Müslümanların kanlarıyla kirlendiğini ve ellerindeki kanın elbiselerine bulaşmasını istemedikleri için bu şekilde namaz kıldıklarına inandıkları belirtmektedir.⁷²⁶

Muravyov Hive Hanlığında hanlığın resmi mezhebi Sünniliğin dışında hiçbir dine ve mezhebe kesinlikle müsamaha gösterilmediğini vurgulamaktadır. Fakat Muravyov İslam dininin Sünnilik mezhebi dışında din yasağına rağmen Hive Hanlığında Yahudi⁷²⁷ ve Hristiyan topluluklarının bulunduğu bahsetmektedir.⁷²⁸ Yahudiler Muravyov’a göre uzun yıllardır kendi dinlerini unutarak İslam dinini kabul etmişlerdir. Hive Hanlığında Hristiyanlar da bulunmaktadır. Bunlar Orenburg şehrinde yakalanarak Hive’de köle olarak satılan Rus uyruklu kölelerdir. Muravyov Rus

⁷²³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.133.

⁷²⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.30; Arminius Vambery, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s.257.

⁷²⁵ Arminius Vambery, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s.244.

⁷²⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.133.

⁷²⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.30.

⁷²⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.135.

kölelerden bahsederken onların kendi dinlerine sadık kalmalarından övgü ile bahsetmektedir. Ona göre Rusları ayakta tutan şey dinlerine sadakatleri, güçlü ve becerikli olmalarıdır. Dolayısıyla Muravyov’a göre Rusların azimlerine şahit olan Hiveliler onlara kendi kutsal günlerinde, yılda üç kere kutlanan bayramlarına ve pazar günleri ibadetlerine izin vermektedirler.⁷²⁹

Falcılık: Hive Hanlığında yaygın olan batıl inançlardan biri falcılıktır. Muravyov Hivelilerin fala aşırı fazla inandıklarını ve falcılara fallarına bakmaları için sıkça başvurduklarını eserinde belirtmektedir.⁷³⁰ Hive’de fal bakmak en yaygın şekliyle Kur’an-ı Kerim veyahut başka bir kitapla yapılmaktadır. Kur’an-ı Kerim ile fal bakmak konusunda Muravyov eserinde şöyle aktarmaktadır:

*“Falcı dua ettikten sonra Kur’an-ı Kerim’i kafasının üzerinde dolaştırır. Kitaptan rast gele bir sayfayı açan falcı denk gelen sayfanın ilk satırının ilk harfini not eder. Aynı sayfanın yedinci satırının ilk harfini de aynı şekilde not eder. Devamla rast gele açılan sayfadan yedi sayfa sonrasını açarak yedinci sayfanın yedinci satırının ilk harfini alır. Falcı bu harflerden geleceğe ilişkin çıkarımda bulunur. Her falcı kendi yeteneğine göre harfleri yorumlar.”*⁷³¹

Muravyov Kur’an dışında Hivelilerin fal oklarından yararlanarak fal baktıklarını da yazmaktadır. Ona göre her fal okunun üzerinde alfabenin harfleri yazılıdır. Gözlerini kapatarak atılan oklardan denk gelen çubuğun üzerinde yazılan harfin anlamına göre fal bakmaktadır.⁷³²

Türkmenlerin de falcılık geleneği bulunmaktadır. Muravyov eserinde Türkmenlerin falcılığından bahsetmemektedir. Türkmenlerin çoğunluğu fala inanmakla

⁷²⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.134-135.

⁷³⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.136.

⁷³¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.136.

⁷³² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.136.

birlikte fallarını çakıl taşlarının ve fal oklarının yardımıyla yapılmaktadır. Türkmenler arasında esir olarak bulunan De Blocqueville Türkmenlerin fal baktırmasını şöyle tarif etmektedir:

“Falcılık hemen bütün halkın uğraştığı bir sanat sayılır. Türkmen, bir avuç kum alıp yere saçar. Diz çöküp oturur, gömleğinin yenlerini dirseklerine kadar sıvar sonra eliyle tıpkı bir su sathına dokunuyormuşçasına kuma dokunur ve elleriyle başından başlayarak yüzünü, göğsünü sıvazlar. Sonra kum yığınının düz bir satıh teşkil edecek tarzda yayar. Eliyle kumun üzerine alfabenin harflerini andıran birçok çizgiler çizer. Bunu yaptıktan sonra falına bakılmasını isteyen şahsa üç saman çöpü vererek, niyetine göre bunları kuma çizilmiş çizgiler üzerinde muhtelif yerlere koymasını ister. Sonra çizgileri incelemeye ve saymaya başlar. Saman çöplerinin çizgilere veya harflere yakınlığına göre, kendisine sorulan soruya olumlu veya olumsuz bir cevap verir.”⁷³³

4.7. Bilim

Astronomi: Muravyov Hive’de astronomi bilimiyle uğraşan insanların bulunduğunu belirtmektedir. Fakat ona göre bu adamlar herhangi bir bilimsellikten ve bilimsel teorilerden yoksun ve habersizdirler. Muravyov Han’ın sarayında kendini astronomi bilgini ve bütün ilimlere vakıf biri olduğunu söyleyen bir adamın bulunduğunu belirtmektedir. İstanbul’dan getirdiği garip aletlerle güneş ve ay tutulmalarını tespit edebilen bu adam, halkı hurafelerle kandırmakta ve falcılık yaparak Han’ın sevgisini kazanmaktadır. Güneş tutulmasını garip hurafelere bağlayan bu kişi, şeytanın kendi pençesiyle ışığı zapt ettiğini ve garip sesler çıkararak, oklarla şeytanı korkutarak güneşin şeytanın elinden kurtarılabileceğini anlatmaktadır. Güneşi şeytanın

⁷³³ Henri De Couliboeuf De Blockqueville, *Türkmenler Arasında*, s.56.

elinden kurtaramazsak kıyamete kadar karanlığın hüküm süreceğine inanılmaktadır.⁷³⁴ Muravyov bu saray müneccimini yaydığı hurafelerden dolayı küçümsemektedir. Muravyov'un bahsettiği kişiye benzer biriyle Arminius Vambery'de Hive sokaklarında karşılaşmıştır. Hacı İsmail adlı bu kişi İstanbul'da yirmi beş yıl yaşadığını ve farklı ilimlere vakıf olduğunu iddia etmektedir. Hive Hanı'nın itimat gösterdiği bu adam Vambery'e göre halkı kandırarak cinsellik konusunda işe yaradığını söylediği iksirler satmaktadır.⁷³⁵

Tip: Muravyov Hive'de hanlığın tıbbi tedavi yöntemlerini gözlemlemiştir. Ona göre hanlığın tabipleri geleneksel tedavi yöntemlerini çok iyi bilmekte ve bunları gizli tutmaktadırlar. Uyguladıkları yöntemler kaba olmakla birlikte hastayı iyileştirmede işe yaramaktadır. Hanlıkta tabipler geleneksel yöntemlerle ve şifalı otlarla halkı tedavi etmektedirler. Hive Hanlığında tabiplerin tedavi yöntemlerinin en yaygını ise sıcağa karşı soğukla, soğuk alinganlığına karşı ise sıcakla tedavi yöntemidir. Bunun dışında Muravyov'a göre Hive tabipleri kan ve safraya çok fazla önem vermekte ve bu iki şeye çok dikkat etmek gerektiğine inanmaktadırlar. Tedavi yöntemlerinden biri olan hacamatı sık yapmakla birlikte kan alma işlemini en çok kafa bölgesine uygulamaktadırlar. Muravyov, Hive tabiplerinin Avrupa'da gelişmekte olan dönemin tıbbından bihaber olduklarını fakat oradan gelen ilaçlara ve Avrupalı doktorlara güvendiklerini de belirtmektedir.⁷³⁶

Muravyov Hive Hanlığında ve Türkistan halkları arasında çok meşhur bir bilge olan “*Lokman*”dan bahsetmektedir. Muravyov “*Lokman*”ın kim olduğunu ve gerçekten

⁷³⁴ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.138.

⁷³⁵ Arminius Vambery, *Puteşestviye po Sredney Azii*, s.100.

⁷³⁶ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, ss.138-139.

tabip olup olmadığını bilmediğini söylemektedir. Fakat eserinde “*Lokman*” konusunda Hivelilerin inanışlarına değinerek yaygın olan bir hikâyeyi aktarmaktadır:

“Lokman bir gün çırağına pazardan ruh almasını ister. Eğer ruh bulamazsa yarım ruh almasını eğer onu da bulamazsa zehir almasını söyler. Fakat çırak pazardan hiçbirini bulamamıştır. Bunun üzerine bilge Lokman bunun ne anlama geldiğini şöyle açıklamıştır. Ruh demek et demektir. Et olmadan sağlıklı olamayacağın gibi onun kadar güç veren başka gıda yoktur. Yarım ruh ise bazen zararlı olabilen yumurtadır. Zehir ise insan için zararlı olan peynirdir.”

Garip bir hikâye olduğunu söyleyen Muravyov’a göre bu hikâye Lokman’ı Türkistan’da meşhur etmiştir.⁷³⁷

Tarih: Muravyov Hivelilerin sadece kadim şark tarihiyle ilgilendiklerini yazmaktadır. Fakat ona göre, Hivelilerin bildikleri tarih fazla abartılı menkıbeler ve hikâyelerle süslenmiştir. Bu menkıbeler tarihin gerçeklik boyutunu örtmektedir.⁷³⁸

Matematik: Hivelilerin “*Matematik konusunda hiçbir fikirleri yok*” diyen Muravyov, onların bu konuda cahil olduklarını söylemektedir.⁷³⁹ Ona göre sadece bazı âlim kişiler Arap sayılarından anlamaktadır. Hiveliler ayrıca binli sayıları hiç bilmemektedirler. Hatta onlar aritmetiğin dört işlemini dahi bilmemektedirler. Aslında Muravyov Hivelilerin bu hususta yeteneklerinin de bulunmadığını düşünmektedir.⁷⁴⁰

⁷³⁷ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.139.

⁷³⁸ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.140.

⁷³⁹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.140.

⁷⁴⁰ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.141.

Coğrafya: Muravyov diğer konularda olduğu gibi Hivelilerin aynı şekilde coğrafya bilgileri konusunda da cahil oldukları kanaatindedir. Hive Hanlığını kuşatan Karakum Çölü’nden dolayı Hive halkı dünya ile irtibatını koparmış vaziyettedir. Muravyov, Hivelilerin komşuları olan Buhara Emirliğini dünyanın en geniş topraklarına ve en güçlü ordusuna sahip bir devlet olarak gördüklerini aktarmaktadır. Hiveliler Buhara Emirliğini kadim zamanların en büyük gücü olan Rumlarla kıyaslamaktadır. Hatta Buhara, dönemleri itibariyle Rum Devleti’nin büyüklüğünü aşmıştır. Hiveliler Yunanlılara “*Urum*” demektedirler.⁷⁴¹

Buhara Emirliği dışında Muravyov Hivelilerin İran ve Rusya’nın bazı şehirlerini bildiklerini gözlemlemiştir. Rusya’nın Astrahan şehrine “*Hacı Tarhan*”, Orenburg şehrine “*Yengi Kala*”, Guryev şehrine ise “*Saracık*” demektedirler. Hive’de Çin ve Hindistan da bilinmektedir. Çin’e “*Çinmaçin*” Hindistan’a “*Multan*” denilmektedir. Avrupa’ya “*Frenkistan*” Avrupalılara “*Frenk*” ya da deniz aşırı ülkedeki halklara “*İngliz*” demektedirler.⁷⁴²

Takvim: Muravyov Hive Hanlığında hicri takvimin kullanıldığını söyleyerek bu takvimin tarihiyle birlikte nasıl hesaplandığına dair bilgi aktarmakla yetinmiştir.⁷⁴³ Farklı kaynaklardan ve yazılı belgelerden Hive’de takvim kullanımına dair bilgiler edinmek mümkündür. Hive Hanlığında Muravyov’un bildirdiği hicri takvimin yanında eski Türk hayvan takviminin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Hive tarihçileri Munis ve Agehi Türk hayvan takvimini eserlerinde sık kullandıkları gibi Alla Kuli

⁷⁴¹ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.141.

⁷⁴² N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.142.

⁷⁴³ N. N. Muravyov, *Puteşestviye*, c.2, s.142.

Han'ın 1841 tarihli yarığında da bu iki takvim aynı anda kullanılmıştır. Yarığta “*Receb Murecceb Ayı Muvafık Bakara Yılı 1257*” denilmektedir.⁷⁴⁴

⁷⁴⁴ P. P. İvanov, *Arhiv Hivinskih Hanov*, s.24.

3. BÖLÜM: SONUÇ

Rus Çarlığı 18. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa ile giriştiği sömürge politikasında kendisini geri kalmış olarak hissetmektedir. Çar I. Petro Avrupa devletleri ile giriştiği bu savaşı kaybetme niyetinde değildir. Bunun üzerinde farklı projeler geliştiren Petro, yönünü Avrupa sömürgeci devletlerinin ulaşamadığı topraklara çevirmiştir. Çin ve Hindistan ile ticari amaçlarla iletişim kurmak isteyen Çar o bölgelere büyük okyanus üzerinden gönderdiği ticari gemilerinin batması sonucu hedefine ulaşmanın ancak kara yolunu kullanarak mümkün olabileceğini anlamıştır. Bu da Türkistan topraklarının işgal edilmesiyle gerçekleştirilecektir. Fakat Türkistan, bilinmezliği ve gizemi yanında Türkmenler ve Hive Hanlığı tarafından korunmaktadır. Bu iki gücü bertaraf etmeden Türkistan'a girmek neredeyse imkânsızdır. Petro'nun başlatmış olduğu Türkistan'ı işgal projesi hanlıkların ve Türkmenlerin direnişleri dolayısıyla tamı tamına iki yüz yıl sürecektir.

Rus deniz ajanı olarak bilinen F. S. Saltıkov (ö.1715) 1711 yılında Çar Petro'yu Türkistan'ı işgal etmek konusunda uyarmakta ve Rusya'nın Türkistan'ı sömürgeleştirmesini teşvik etmektedir. Böylece Saltıkov, Çar Petro'ya yazdığı mektup ve raporlarla Çar'ı açıkça Türkistan'ı işgal etmeye çağırmaktadır. Çar Petro'yu Türkistan'ı işgal etmeye çağıran sadece Saltıkov değildir. Aynı dönemde Sibiry valisi knez Gagarin Petro'nun sarayına benzer teklifle gelmiştir. Bunun üzerine Türkistan coğrafyasına keşif birliği gönderme kararı alan Petro bu iş için Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'i görevlendirmiştir. Türkistanlılar tarafından Müslüman kökenine atfen Devlet Girey olarak bilinen Bekoviç'in Türkistan seyahati Hive Hanı Şirgazi Han ile savaşı sonuçlanmıştır. Bekoviç Çerkasskiy'nin savaşta öldürülmesi Rusya'nın Türkistan üzerine yaptığı işgal planlarını yüz yıl boyunca ertelemesine sebep olmuştur.

Türkistan hanlıkları ve bölgede göçebe hayat süren Türkmenlerle Rus Çarlığı'nın ticari ilişkileri küçük çapta da olsa yüzyıl boyunca devam etmiştir. 1816

yılına gelindiğinde Rusya Bakanlar Kurulu Toplantısında Türkistan'ın işgal projesi yeniden gündeme alınmıştır. İlk etapta Türkistan coğrafyası ile ticari ve kültürel alışveriş planlayan Rusya 1819 yılında Orenburg şehrinden Vinskiy'nin raporuyla Türkistan hanlıklarını işgal etme emellerini açıkça ortaya koymuştur.

1816 yılında Bakanlar Kurulu'nda tartışılan projenin mimarı Rusya ekonomisinden sorumlu devlet adamı Admiral Mordvinov'dur. Admiral Mordvinov'un Türkistan'ı işgal planlarını gerçekleştirmek için bölgeye Hive Hanlığı ve Türkmen boyları ile anlaşacak elçi gönderilmesi gerekmektedir. Bu projenin gerçekleştirilmesi için seçilen kişi Nikolay Muravyov'dur. Muravyov Admiral Mordvinov'un projesini gerçekleştirmede kilit rol oynayan isim olmuştur. Çalışmamız Nikolay Muravyov'un hayatını ve askeri kariyerini kapsadığı gibi onun özellikle Hive Hanlığına ve Türkmenlerin yurduna yaptığı seyahati ele almaktadır.

Muravyov'un seyahati sonrası oluşturduğu raporlara ve eserinin önemine gelince Nikolay Muravyov Türkistan coğrafyasına yaptığı yolculuk sonrası ziyaretinin ayrıntılarını kaleme alıp kitaplaştırarak 1822 yılında Moskova'da yayımlamıştır. Raporlarından ve gizli notlarından oluşan Muravyov'un seyahatnamesi Rusların bölge hakkında meydana getirdikleri ilk eser olması hasebiyle yıllarca bölge hakkında bilgi sahibi olmak isteyen araştırmacılar tarafından kaynak eser olarak kullanılmıştır. Türkmenler hakkında orijinal bilgiler barındıran eser 19. yüzyıl Türkmen boylarının tafsilatlı şeceresini ve boy liderlerinin isimleri yanında sayılarını içermesinden dolayı kıymeti daha da artmaktadır. Eser yayımlandığı ilk yılından itibaren farklı Avrupa dillerine aktarılarak Türkmenler konusunda başucu kitabı olma özelliğini uzun yıllar korumuştur.

Muhammed Rahim Han ile görüşen Muravyov'un eseri Hive Hanlığının özellikle 1802-1819 yılları siyasi tarihi açısından birincil kaynak niteliğindedir. Öte yandan Muravyov'un keskin gözlemleri, dinlediği kişilerden aktardığı bilgilerin

orijinalliği bölgeyi ziyaret eden farklı seyyahlar tarafından onaylanmaktadır. Ayrıca çalışmamızda Muravyov'un seyahatnamesini kendisinin oluşturmuş olduğu raporlarla kıyaslayarak metinler arası farklılıkları tespit etme olanağı bulduk. Bunun dışında Muravyov'un Türkistan ziyareti Rus kölelerinin bölge hanlıklarındaki durumlarına ilişkin ilk elden bilgiler aktarması açısından da önem taşımaktadır.

Çalışmamızda Muravyov'un gözlemlerini aktardığımız gibi verdiği bilgilerin doğruluğunu farklı kaynaklardan istifade ederek teyit etmeğe çalıştık. Sonuçta Muravyov'un aktardığı bilgilerin bölge halklarından duydukları ve kendi gözlemlerinden oluştuğundan dolayı objektif çalışmanın korunması açısından yazarı yargılamadan fikirlerini ortaya koymayı hedef edindik. Bunun dışında her ne kadar Muravyov'un fikirlerini ve gözlemlerini objektif olarak aktarsak da yazarın Türkistan halklarına karşı oryantalist bakış açısını da yansıtmaya çalıştık. Bu minvalde yazarın yer yer bölge halklarına karşı küçümseyici tavırlarını ve hakaretlerini ortaya koymaktan ve bunları belirtmekten geri durmadık. Dolayısıyla Muravyov ve eserinin Rus oryantalizmi bağlamında ayrı bir çalışmayı gerektirdiğini de tespit etmiş olduk.

EKLER

1. Nikolay Nikolayeviç Muravyov Karskiy⁷⁴⁵

⁷⁴⁵ AKAK, c.11, s.1.

2. Bekoviç Çerkasskiy (F.A. Vasilyev 1710)⁷⁴⁶

⁷⁴⁶ <https://blog.mediashm.ru/?p=4648> 15.01.2021

3. Bekoviç Çerkasskiy'nin Çizmiş Olduğu Hazar Denizi'nin İlk İlmi Haritası⁷⁴⁷

⁷⁴⁷ Adilov, J, “Markaziy Osiyoda Rossiya Hukumronligini Urnatishga Dastlabki Kadam: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy Ekpeditsiyasini Urganilişida Yangi Yondaşuvlar”, *Oçerki İstoriografii Gosudarstvennosti Uzbekistana*, Taşkent, 2019, c.2. s.109.

4. Kiyat Han⁷⁴⁸

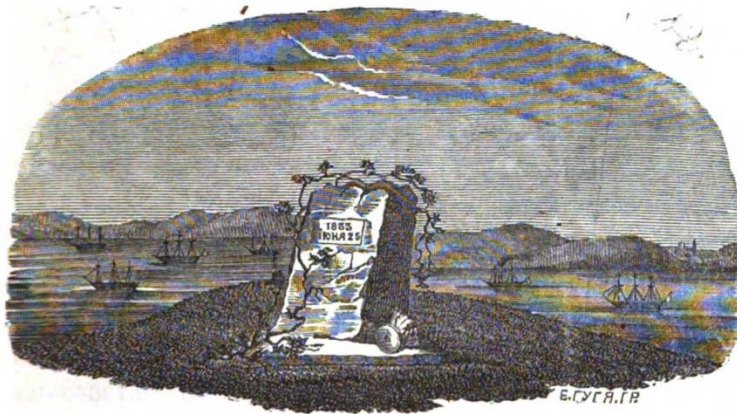
⁷⁴⁸ N.N. Muravyov, *Atlas k Putešestviye*, s.3.

5. Tercüman İvan Muratov Petroviç⁷⁴⁹

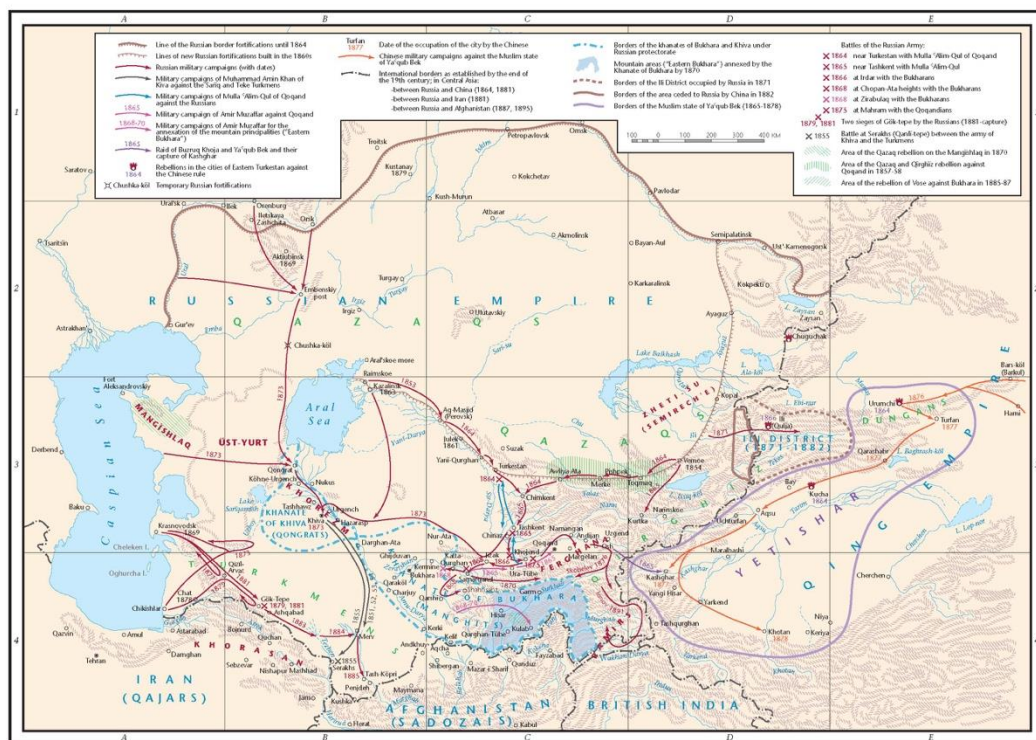
⁷⁴⁹ N.N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.2.

6. Muravyov'un İstanbul'da Diktirmiş Olduğu Taş Anıt (Moskof Taşı)⁷⁵⁰

**ПАМЯТНИКЪ
ПРЕВЫВАНІЯ РУССКИХЪ ВОЙСЪ НА ВОСФОРЪ,**
(стр. 411 и 055).

7. Yuri Bregel'in 19. Yüzyıl Türkistan Haritası⁷⁵¹

32. THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: THE RUSSIAN CONQUEST OF WESTERN TURKESTAN

⁷⁵⁰ N. N. Muravyov, *Russkiye na Bosfore 1833*, Tipografiya A.İ. Mamontov, Moskva, 1869.

8. Büyük Petro Zamanında Çizilmiş Harita 1722-1737 (Amu Derya'nın Eski Yatağı)

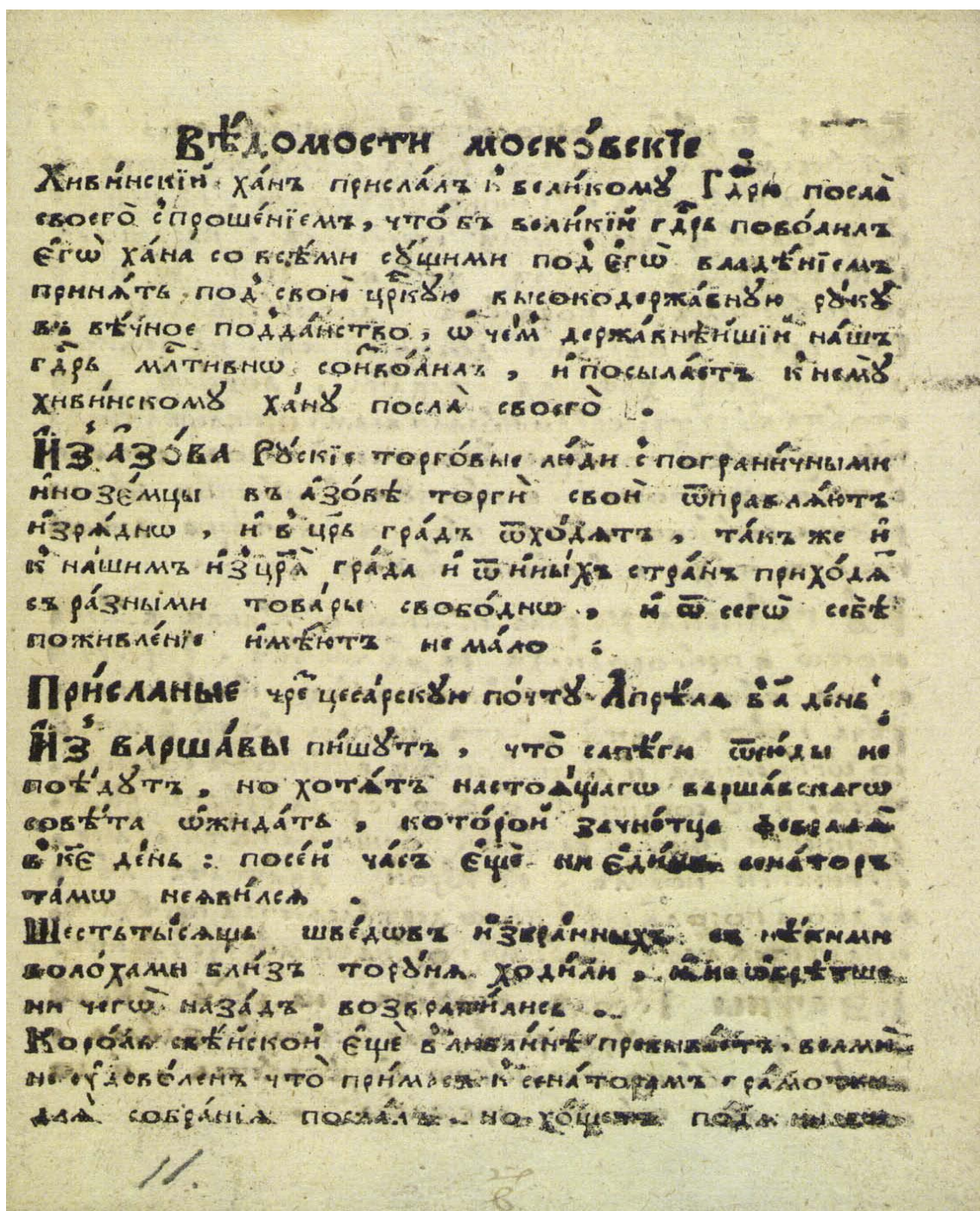
Uzboy Gösterilmiştir⁷⁵²

⁷⁵¹ Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston, BRILL, 2003.

⁷⁵² <https://runivers.ru/bookreader/book16667/#page/21/mode/1up> (Erişim Tarihi: 19.05.2021);

<https://runivers.ru/lib/book3294/16667/> (Erişim Tarihi: 19.05.2021).

⁷⁵³ Vedomosti Moskovskiye, Peçatnyy Dvor, Moskva, 5.04.17

10. General Muravyov Karskiy Son Yıllar⁷⁵⁴

Фото-Автографія Шереръ, Набоковъ и К° въ Москвѣ.

Н. Муравьевъ

⁷⁵⁴ N. N. Muravyov, Voyna Za Kavkazom 1855 g, Tipografiya Tovarişestva “Obşestvennaya Polza”, St. Petersburg, 1877, c.1-2.

11. Hekim Ali Bay⁷⁵⁵

⁷⁵⁵ N. N. Muravyov, *Atlas k Putešestviye*, s.4.

12. At Çapar Alla Verdi⁷⁵⁶

АТЪ ЧАПАРЪ АЛЛА ВЕРДИ.

⁷⁵⁶ N. N. Muravyov, *Atlas k Putešestviye*, s.5.

13. Yüzbaşı Yaş Nazar⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.6.

14. Muravyov'un Hazar Denizi Sahillerindeki İlk Gecesi⁷⁵⁸

15. Türkmen Kadını ve Çocuğu⁷⁵⁹

⁷⁵⁸ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestiye*, s.7.

⁷⁵⁹ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestiye*, s.8.

16. İlgeldi Kalesinin Uzaktan Görünümü⁷⁶⁰

17. Hive Şehrinin Girişi⁷⁶¹

⁷⁶⁰ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.9.

⁷⁶¹ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.10.

18. Muhammed Rahim Han'ın Muravyov'u Kabulü⁷⁶²

19. Rus Köleden Hivedeki Rus Kölelerin Durumunu Bildiren El Yazısıyla Mektup⁷⁶³

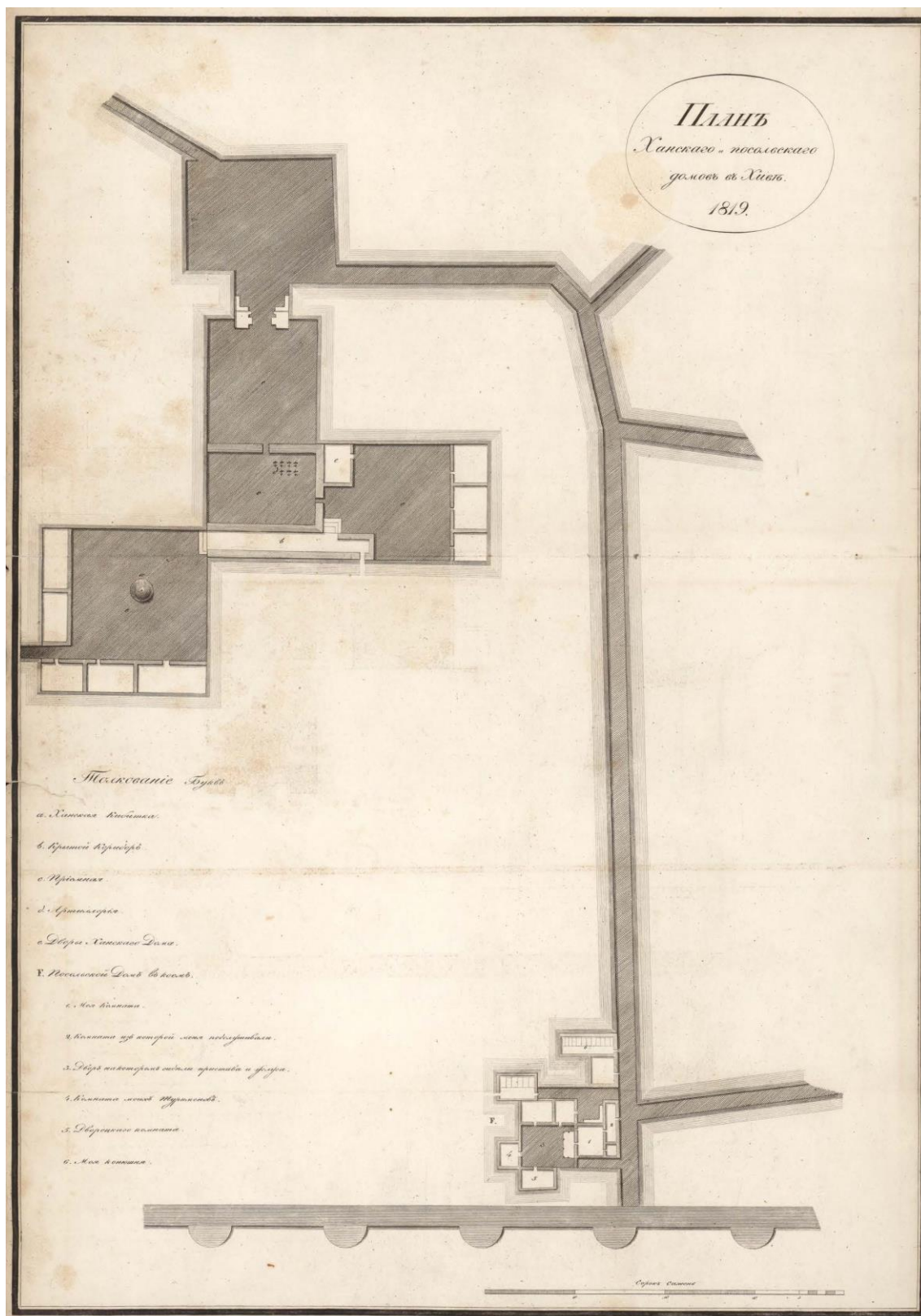
Ваше высоко родие Осмеливася самъ довести российскыя люди и извести
всехъ юртъ тысячъ туръ плениковъ и притерпѣвшихъ труды вѣдѣ
и ханатъ Кривыхъ на пѣтки Зла шесъ наднашѣмъ беднѣмъ вѣдѣмъ дѣлѣ
Симъ же и притерпѣвшему величеству Зоставте вѣно. Милѣмъ вѣдѣмъ

20. İlgeldi Kalesinin Planı⁷⁶⁴

⁷⁶² N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.11.

⁷⁶³ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.13.

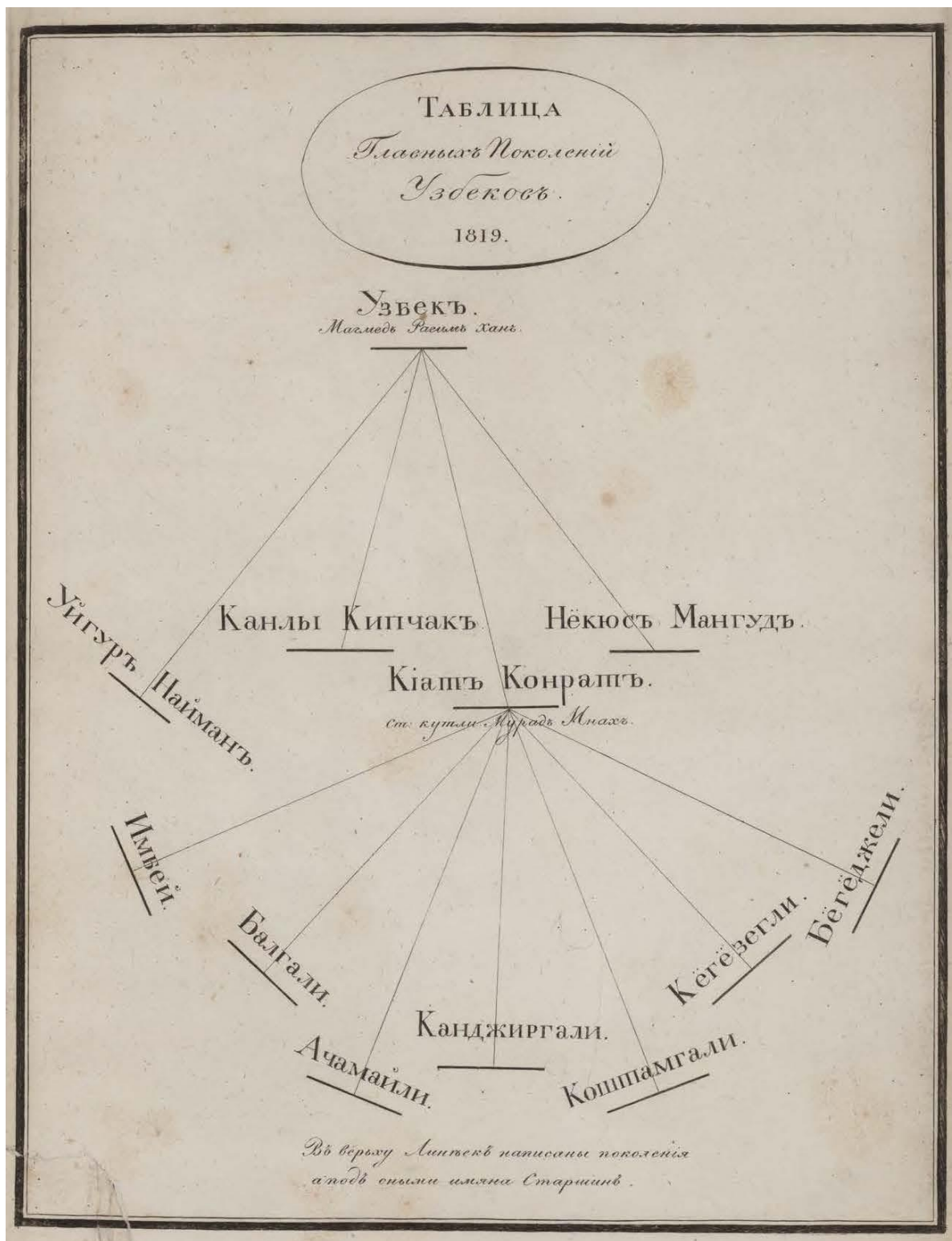
21. Muhammed Rahim Han'ın Kalesinin Planı⁷⁶⁵

⁷⁶⁵ N. N. Muravyov, *Atlas k Putešestviye*, s.15.

766

⁷⁶⁶ N. N. Muravyov, *Atlas k Putešestviye*, s.16.

⁷⁶⁷ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestiye*, s.17.

24. Muravyov'un 1819 Yılında Oluşturmuş Olduğu Türkistan Haritası⁷⁶⁸

⁷⁶⁸ N. N. Muravyov, *Atlas k Puteşestviye*, s.18.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

Agayev, H, Annanepesov, M, *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vv (Do Prisoyedineniya Turkmenii k Rossii) Sbornik Arhivnih Dokumentov*, Aşgabat, AN TSSR, 1963.

Akti Sobranniye Kavkazkoyu Arheologičeskoyu Komissiyeyu, Tiflis, 1885, c.11.

Bilbasov, V.A. *Arhiv Grafov Mordvinovih*, Tipografiya İ.N. Skorohodova, S. Peterburg, 1902, c.5.

Jurnal ili Podennaya Zapiska Blajenniya i Veçnodostoyniya Pamyati Gosudarya İmparatora Petra Velikago s 1698 goda Daje do Zaklyuçeniya Neyştatskago Mira, St. Peterburg, İmperatorskoy Akademiyası Nauk, 1772, c.2.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 g, Moskova, 1830, c.5.

Vedomosti Moskovskiye, Peçatny Dvor, Moskva, 5.04.1703.

Ansiklopedi Maddeleri:

“Malte Brun Conrad”, *The Encyclopaedia Britannica*, 1911, c.17, s.515.

“Muhammed Rızâ Âgehî”, *DİA*, 1988, c.1, s.449.

“Ohun”, *Uzbekiston Milliy Ensiklopediyası*, 1997, c.O, s.288.

Ananyev, S.V, “Muravyov”, *BRE*, c.21, s.453-454.

Aydın, Cengiz, Görgün, Tahsin, “Barthelemy de Molainville d’Herbelot”, *DİA*, 1998, c.17, s.219-220.

Brokgauz, F.A, Yefron, İ.A, “Mordvinov”, *ES*, 1896, c.19a, s.840.

Brokgauz, F.A, Yefron, İ.A, “Vinskiy”, *ES*, 1892, c.6a, s.32.

Brokgauz, F.A, Yefron, İ.A, “Voynoviç”, *ES*, 1892, c.6a, s.939.

BSE, “Sarıkamış”, *BSE*, 1944, c.50, s.306.

BSE, “Vinskiy”, *BSE*, 1930, c.11, s.137.

- DİA, "Abbas Mirza", *DİA*, 1988, c.1, s.27.
- Gladkiy, Vitaliy, "Musulmanskiy Çekan Sredney Azii", *Slovar Numizmata*, Moskva, Sentropoligraf, 2006, s.175.
- İlin, P.V, "Muravyov Apostol", *BRE*, 2012, c.21. s.458-459;
- İlin, P.V, "Muravyov", *BRE*, 2012, c.21, s.450-451.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Beykoz Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, 1961, c.5, s.2657.
- Kurt, Halil, "Türkmenistan", *DİA*, 2012, c.41, s.605-607.
- Lyubomudrov, A.M, "Muravyov", *BRE*, 2012, c.21, s.451-452.
- Mironenko, S.V, "Dekabristi", *BRE*, 2018.
- Potemkin, Ye.L, *Biografiçeskiy Slovar Vısşıye Çinı Rossiyskoy İmperii (22.10.1721-2.03.1917)*, Moskva, 2019.
- Pyatnov, A.P, "Muravyovı", *BRE*, 2012, c.21, 459-463.
- Saydam, Abdullah, "Ömer Lutfi Paşa", *DİA*, 2007, c.34, s.74-76.
- Şmidt, O.Yu, "Geri Rud", *BSE*, 1929, s.465.
- Terebov, O. V, "Muravyov Karskiy", *BRE*, 2012, c.21. s.459.
- Turan, Şerafettin, "Edirne Antlaşması", *DİA*, 1994, c.10, s.442.
- Uludağ, Süleyman, "Müridizm", *DİA*, 2006, c.32, s.50.
- Voyennaya Ensiklopediya, "Eduard Vladimiroviç Brimmer", *VE*, 1911, c.5, s.74.
- Woodhead, Christine, "Seyfi Çelebi", *DİA*, 2009, c.37, s.33-34.
- Yiğit, İsmail, "Mûnis", *DİA*, 2006, c.31, s.147-148.
- Zonn, İgor S, "Aktam", *The Caspian Sea Encyclopedia*, Springer, Berlin, 2010, s.10.
- Zonn, İgor S, "Aleksander Bakovich Cherkassky", *The Caspian Sea Encyclopedia*, Springer, Berlin, 2010, s.12.

Nikolay Muravyov'un Eserleri:

Mouraviev, N.N, *Voyage en Turcomanie Et a Khiva Fait En 1819 Et 1820*, Paris, Chez Louis Tenre, 1823.

Murav'ev, N.N, *Des kaiserlichen russischen gesandten Nicolaus von Murawiew Reise durch Turkomanien nach Chiwa in den jahren 1819 und 1820*, Berlin, G. Reimer, 1824.

Murav'yov, Nikolay, *Journey To Khiva Through The Turkoman Country*, London, Oguz Press, 1977.

Muraviev, Nikolay, *Muraviev's Journey To Khiva Through Turcoman Country 1819-20*, Calcutta, Foreign Departmant Press, 1871.

Muravyov, N.N, *Putoşestviye v Turkmeniyu i Hivu 1819 i 1820 godah*, Moskva, Tipografiya Avgusta Semyon'a, 1822.

Muravyov, N.N, *Ruskiye na Bossfore 1833 g*, Moskva, Tipografiya A.İ. Mamontov, 1869.

Muravyov, N.N, *Turtsiya i Yegipet 1832 i 1833 gg*, Moskva, Tipografiya A.İ. Mamontov, 1869.

Muravyov, N.N, *Voyna Za Kavkazom v 1855 g*, St. Petersburg, Tipografiya Tovarişestva "Obşestvennaya Polza", 1877.

Diğer Kaynaklar

Abbot, James, *Narrative Of A Journey From Heraut To Khiva, Moscow And St. Petersburg, During The Late Russian Invasion Of Khiva; With Some Account Of The Court Of Khiva And The Kingdom Of Khaurism*, London, Smith, Elder&CO, 1867.

Adilov, J, "Markaziy Osiyoda Rossiya Hukumronligini Urnatışga Dastlabki Kadam: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy Ekpeditiyasını Urganılışida Yangi

- Yondaşuvlar”, *Oçerki İstoriografii Gosudarstvennosti Uzbekistana*, Taşkent, 2019, c.2.
- Ahmed Lutfi Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Allen, W.E.D, Muratof, Paul, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara, TTK, 1997.
- Arrowsmith, John, Middleton, John, *The London Atlas of Universal Geography Exhibiting The Physical&Political Divisions Of The Various Countries Of The World, Constructed From Original Materials*, London, F.R.G.S&R.A, 1842.
- Arrowsmith, John, *The Progress And Present Position of Russia In The East: An Historical Summary*, London, John Murray, 1854.
- Arş, G.L, *Rossiya i Borba Gretsii za Osvobojudeniye ot Yekaterini II do Nikolaya I*, Moskva, İndrik, 2013.
- Arş, G.L, *Taynoye Obşestvo Filiki Eteriya İz İstorii Borbi Gretsii za Sverjeniyе Osmanskogo İga*, Moskva, Nauka, 1965.
- Atanıyazov, Soltanşa, *Şecere (Türkmenin Soyağacı)*, Aktaran: Seyitnazar Arnazarov, Nergis Biray, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011.
- Azamatov, D.D, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye V Kontse XVIII-XIX vv*, Ufa, Gilem, 1999.
- Bahadır Han, Ebülğazi *Türk Şeceresi (Şecere-i Türk)*, Çev. Doktor Rıza Nur, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1925.
- Bahadır Han, Ebülğazi, *Şecere-i Türk (Türk’ün Soyağacı)*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2019.
- Baranov, N.V, *Vseobşaya İstoriya Arhitekturi*, Moskva, İzdatelstvo Literaturı po Stroitelstvu, 1969.

- Bartold, V, *Soçineniye*, Moskva, Nauka, 1977.
- Bartold, Vasiliy V, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, ter: Seyfettin Erşahin, Tungysh Abylov, Ankara, Akçağ Yayınları, 2020.
- Bauer, Thomas, *Müphemlik Kültürü ve İslam Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*, çev. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.
- Bauer, Thomas, *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu*, çev. Hülya Yavuz Akçay, İstanbul, Runik Kitap, 2021.
- Bezgin, İ.G, *Knyazya Bekoviça Çerkasskogo Ekspedisiya v Hivu i Posolstva Flota Poruçika Kojina i Murzı Tevkeleva v İndiyu k Velikomu Mogolu (1714-1717gg) Bibliografiçeskaya Monografiya*, Moskva, Tip. R.Golika, 1891.
- Blockqueville, Henri De Coulboeuf De, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Bobrovnikov, V.O, Babiç, İ.L, *Severnıy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Moskva, Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2007.
- Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston, BRILL, 2003.
- Brimmer, E.V, *Zapiski*, Tiflis, 1894.
- Brun, Malte *Melanges Scientifiques Et Litteraires*, Paris, Aime Andre, 1828.
- Brun, Malte, *Atlas Complet du Precis De La Geographie Universelle*, Paris, Chez François Buisson, 1812.
- Budak, Mustafa, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993.
- Bulatova, V, Notkin, İ.İ, *Arhitekturniye Pamyatniki Hivı*, Taşkent, Uzbekitan, 1965.
- Celaledin Paşa, Mahmud, *Mir'at-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul, Berekat Yayınları, 1983.
- Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, c.1.
- Çehov, Anton, *Ostrov Sahalin*, Moskva, Nauka, 1987.

- Çerkasova, N.V, “Pamyatniki Rezbı Po Derevu v Hive”, *KSIIMK*, Moskva, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1949, c.28.
- Çteniye v *Imperatorskom Obşestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih Pri Moskovskom Universitete*, Moskva, Universitetskaya Tipografiya, 1858, c.IV.
- Danilevskiy, G.İ, “Opisaniye Hivinskogo Hanstvo”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, St. Peterburg, Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del, 1851.
- Dolgorukov, P.V, *Peterburgskiye Oçerki Pamfletı Emigranta 1860-1867*, Moskva, Novosti, 1992.
- Domrosch, Leo, *Jean Jacques Rousseau*, çev. Özge Özköprülü, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Fayziyev, T, *Buhoro Feodal Camiyatida Kullardan Faydalanişga Doir Huccatlar (XIX. Asr)*, Toşkent, Fan Naşriyoti, 1990.
- Galkin, M.N, *Etnografiçeskiye i İstoriçeskiye Materialı Po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu*, S.Peterburg, İzdaniya Ya.A. İsakova, 1868.
- Glinoyetskiy, N.P, *İstoriya Russkogo Generalnogo Ştaba 1698-1825*, S.Peterburg, Tipografiya Ştaba Voysk Gvardii i Peterburgskogo Voyennogo Okrugı, 1883.
- Golikov, İ.İ, *Deyaniya Petra Velikago Mudrago Preobrazitelya Rossii (Sobranniya İz Dostovernih Istoçnikov i Rospolojenniya Po Godam)*, Moskva, Tipografiya Nikolaya Stepanova, 1838.
- Grigoryev, V.V, “Neizdanniya Buharskiya i Hivinskiya Moneti”, *İzvestiya Imperatorskogo Arheologiçeskogo Obşestva*, Moskva, 1860.
- Gulyamov, Ya.G, *Pamyatniki Gorada Hivi, Trudi Uzbekistanskogo Filiala Akademii Nauk SSSR*, Taşkent, UzFan, 1941.
- Halfin, N.A, *Rossiya İ Hanstva Sredney Azii (Pervaya Polavina XIX Veka)*, Moskva, Nauka, 1974.

- Hanikov, Ya.V, “Poyasnitelnaya Zapiska k Karte Aralskogo Morya i Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşestva*, Moskva, 1851, c.5.
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar (Erken Dönemden 21. Yüzyıla)*, çev. Kezban Acar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- İbn Havkal, Ebu'l Kasım Nasibî, *Suretü'l Arz*, Beyrut, Dar Mektebetü'l Hayat, 1992.
- İkonnikov, V.S, *Graf N.S. Mordvinov*, S.Peterburg, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, 1873.
- İvanin, M.İ, *Hiva i Reka Amu Darya*, S.Peterburg, Tipografiya Tovarişestva “Obşestvennogo Polza”, 1873.
- Kalantırskaya, İ.S, “Pisma Dekabristov N.N. Muravyovu Karskomu Kak İstoçnik Po İstorii Svyaşennoy Arteli”, *Arheografičeskiy Yejegodnik Za 1972 Goda*, Moskva, Nauka, 1974.
- Karpat, Kemal H, *İslamın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması)*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
- Karuts, Richard, *Sredi Kirgizov İ Turkmenov Na Mangışlake*, çev. Y. Petri, Sank Peterburg, İzdaniya A. F. Devriyen, 1910.
- Knyajeskaya, Ye.A, *Sudba Odnoy Kartı*, Moskva, Mısl, 1964.
- Knyajetskaya, Ye.A, “Novıye Svedeniya ob Ekspeditsii İ.M. Liharyeva”, *Stranı i Narodı Vostoka*, Moskva, 1989, c.26.
- Kostenko, L, *Srednyaya Aziya İ Vodvoreniye V Ney Russkoy Grajdanstvennosti*, S. Peterburg, İzdaniya A.O. Bazunova, 1870.
- Kostomarov, N.İ, *Bunt Stenki Razina*, Moskva, Çarli, 1994.
- Kovalevskiy, N.F, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo. Jizneopisaniya Znamenitih Voyennih Deyateley XVIII-naçala XX veka*, Moskva, Knijnaya Palata, 1997.

- Kuçin, Vladimir, *Zagadki Geografii. Ot Aluborga do Balasaguna*, Almanah “A Tı İşı Menya Na Karte”, Moskva, 2020.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara, TTK, 1987.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kurukin, İ.V, *Persidskiy Pohod Petra Velikogo (Nizovaya Korpus Na Beregah Kaspiya 1722-1735)*, Moskva, KVADRİGA Obyedinennaya Redaksiya MVD Rossii, 2010.
- Lavissey, Ernest, Ramboud, Alfred, *İstoriya XIX Veka (Zapadnaya Yevropa i Vneyevropeyskaya Gosudarstva)*, çev: P.G. Vinogradov, M.M. Kovalevskiy, K.A. Timiryazev, Moskva, İzdaniye Tovarişestva Br. A. i İ.Granat i Ko, 1906.
- Lebedev, D.M, *Geografiya v Rossii Petrovskogo Vremeni*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1950.
- Lessar, P.M, *Yugo-Zapadnyaya Turkmeniya (Zemlya Sarıkov İ Salorov)*, St. Peterburg, Tipografiya A.S. Suvorina, 1885.
- Mahtumkulu, *Bütün Eserleri*, haz. Annagurban Aşırov, Ankara, TBAMEE, 2014.
- Mankovskaya, L, Bulatova, V, *Pamyatniki Zodçestva Horezma*, Taşkent, İzdatelstvo Literaturı i İskusstva İmeni Gafura Gulyama, 1978.
- Markov, Yevgeniy, *Rossiya v Sredney Azii Oçerki Puteşestviya Po Zakavkazyu, Turkmenii, Buhare, Samarkandskoy, Teşkentskoy i Ferganskoy Oblastyam, Kaspiyskomu Moryu i Volge*, S. Peterburg, Tipografiya M.M. Stasyuleviça, 1901.
- Maslova, O.V, *Obzor Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu 1715-1856*, Taşkent, İzdatelstvo SAGU, 1955.
- Massie, Robert K, *Büyük Petro*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev: Fatma Sarıkaya, Ankara, TTK, 2014.

- Meyer, L, *Kirgizskaya Step Orenburgskogo Vedomstva*, Sank Peterburg, Tipografiya E.Veymar i F. Person, 1865.
- Miller, “O Pesoşnom Zolote v Buhari”, *Soçineniya i Perevodı k Polze i Uveseleniyu Služaşıye*, S. Peterburg, İmperatorskoy Akademii Nauk, 1760.
- Mironenko, S.V, *Dekabristi*, Moskva, Nauka, 1988.
- Montefiore, Simon Sebag, *Romanovlar 1613-1918*, çev. Nurettin Elhüseyni, YKY, İstanbul, 2019.
- Morrier, R.N, *Memoir On The Countries About The Caspian And Aral Seas İllustrative Of The Late Russian Expedition Against Khivah With a Map John Arrowsmith*, London, James Madden and CO, 1840.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't Takâsîm fî Ma'rifeti'l Ekalim*, BAE, Dar Süveyda, 2003.
- Munis, Shir Muhammad Mirab, Agahi, Muhammad Riza Mirab, *Firdaws al-İqbal (History of Khorezm)*, çev: Yuri Bregel, Leiden-Boston-Köln, BRİLL, 1999.
- Muravyov Vilenskiy, M.N, *Gotov Soboyu Pojertvovat*, Moskva, Paşkov Dom, 2009.
- Naşı Sosedı V Sredney Azii Hiva İ Turkmeniya*, S. Peterburg, Tipografiya Tovarişestva “Obşestvennaya Polza”, 1873.
- Neçkina, *Dekabristi*, Nauka, Moskva, 1988,
- Nicholas, M.V, Riasanovsky, V, Steinberg, Mark D, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, çev: Figen Dereli, İstanbul, İnkılap, 2014.
- Nuri Paşa, Mustafa, *Netayic 'ül Vukuat*, sad: Neşet Çağatay, Ankara, TTK, 1980.
- Phillips, W. Alison, *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, New York, Charles Scribner's Sons, 1897.
- Popov, A, *Snoşeniya Rossii S Hivoyu i Buharoyu Pri Petre Velikom*, St. Peterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1853.
- Puşkin, Aleksandr, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, Moskva, Voskreseniye, 1995.

- Roudometfor, Victor, "From Rum Millet To Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in otoman Balkan Society 1453-1821, *Journal of Modern Greek Studies* 16, no:1, 1998.
- Rtveladze, L, Rtveladze, E, *Musulmanskiye Svyatini Uzbekistana*, Taşkent, Şark, 1996.
- Russkaya Starina*, Peçatnya V. Golovina, St. Peterburg, 1870.
- Russkiy Arhiv*, V Universitetskoy Tipografi M. Katkov, Moskva, 1885.
- Sandwith, Hamphry, *A Narrative of the Siege of Kars*, London, John Murray, 1856.
- Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara, TTK, 2017.
- Schuyler, Eugene, *Türkistan, Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, ter: Firdevs Çetin ve Halil Çetin, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2007.
- Soymonov, Fyodor İvanoviç, *Opisaniya Kaspiyskago Morya i Çinennih na Onom Rossiyskih Zayovaniy*, St. Peterburg, İmperatorkiy Akademiya Nauk, 1763.
- Stites, Richard, Evtuhov, Catherine, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi (Halklar, Olaylar, Efsaneler, Güçler)*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.
- Suavi, Ali, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, haz. M. Abdulhalık Çay, İstanbul, Orkun Yayınları, 1977.
- Suleymanov, B.S, Basin, V.Ya, *Kazahstan v Sostave Rossii v XVII – načale XX veka*, Alma Ata, Nauka, 1981.
- Şerbatov, A.P, *General Feldmarşal Knyaz Paskeviç Yego Jizn i Deyatelnost*, St.Peterburg, Tipo-Litografiya R. Golika, 1891.
- Şişov, A.V, *Polkovodtsı Kavkazskih Voyn*, Moskva, Sentropoligraf, 2011.
- Şparo, O.B, *Osvobojdeniye Gretsii i Rossiya 1821-1829*, Moskva, Mısl, 1965.
- Taras, Anatoliy Yefimoviç, *Anatomiya Nenavisti Russko-Polskiye Konfliktı v XVIII-XX vv*, Minsk, Harvest, 2008.

- Tarle, Ye.V, *Krimskaya Voyna*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR, 1959.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Arkadaş İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942-1947.
- Trubetskoy, S.P, *Zapiski*, St. Peterburg, Tipografiya Sirius, 1906.
- Vambery, Arminius, *Puteşestviye po Sredney Azii*, Moskva, Vostochnaya Literatura RAN, 2003.
- Velyaminov-Zernov, V.V, Monetı Buharskiya i Hivinskiya, *Zapiski İmperatorskogo Arheologičeskogo Obşestva*, S.Petersburg, Tipografiya İmperatorskogo Akademii Nauk, 1859, c.13.
- Veselovskiy, N, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşago*, St. Peterburg, Tipografiya Bratyevev Panteleyevih, 1877.
- Vinskiy, G, *Moye Vremya*, St. Peterburg, Ogni, 1914.
- Volkov, Solomon, *Romanov Hanedanı (1613'ten Devrime Rus Kültür Tarihi)*, çev. Sabri Gürses, İstanbul, Alfa Yayınları, 2020.
- Volovnikova, V.G, *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveny ve Persiyu i Buharu v 1718-1725 g*, Moskva, Nauka, 1986.
- Volovnikova, V.G, *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveny ve Persiyu i Buharu v 1718-1725 g*, Moskva, Nauka, 1986.
- Vyatkin, Mihail, *Batır Sırım*, Almatı, Sanat, 1998.
- Yefremov, Filip, *Stranstvovaniya Filipa Yefremova*, Kazan, Universitetskoy Tipografiya, 1811.
- Yermolov, A.P, *Kavkazskiye Pisma 1816-1860*, S. Peterburg, Jurnal Zvezda, 2014.
- Yudin, M.L, *Naçalo Snoşeniy s Turkmenskım Narodom*, Taşkent, Tipografiya Ştata Turkestanskogo Voyennogo Okrugı, 1913.

- Zarcone, Thierry, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Zatvornitskiy, N.M, *Stoletiye Voyennogo Ministerstva 1802-1902, Pamyat O Çlenah Voyennogo Soveta*, St. Peterburg, Tipografiya Vostavşikov Dvora Yego Imperatorskago Veliçestva Tovarışestva M.O. Volf, 1907.
- Zimanov, Salık, *Obşestvenniy Stroy Kazahov Pervoy Polovini XIX. Veka I Bukeyevskoye Hanstvo*, Almatı, ARIS, 2009.

ÖZET

Nariman Hasanov, General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hasan Kurt, Ankara Üniversitesi, 216 sayfa.

Bu çalışmamız Rus Çarlığının Türkistan bölgesini işgal sürecindeki tartışmalara ve gelişmelere odaklanmaktadır. Türkmenler ve Hive Hanlığı ile irtibat kurmak isteyen Rusya onları İran ile olası savaşta kendi saflarına çekmek istemektedir. Ruslar için girilmesi zor bir bölge olan Türkistan oraya gönderilen genç subay Muravyov ile aşılmaya çalışılmıştır. İlk bakışta dostane ilişkiler gibi görünen bu seyahatin altında Türkistan'ın işgali için bölge hakkında bilgi toplanması amaçlanmıştır. Rusya'nın 19. yüzyılın başlarında gönderdiği Muravyov kendisine yüklenen misyonu başarıyla tamamlamıştır. Türkistan hakkında topladığı bilgiler kitaplaşarak okuyucuya sunulmuştur. Bu çalışmamızda Muravyov'un hayatı ve askeri kariyerine ışık tutmaya çalıştığımız gibi onun peşinde bıraktığı seyahatnamesini merkeze alarak Türkistan Hanlıkları ve orada yaşayan halkların kültürel, siyasi ve ekonomik durumlarına da değindik.

ANAHTAR KELİMELER: Muravyov Karskiy, Yermolov, Mordvinov, Muhammed Rahim Han, Kars Muharebesi, Hive Hanlığı, Türkmenler, Özbekler

ABSTRACT

Nariman Hasanov, General Muravyov Karskiy and Khiva Khanate. -Muhammed Rahim Khan Period-, MA Thesis, Advisor: Prof. Dr. Hasan Kurt, Ankara University, pages 216.

This study focuses on the discussions and the developments of Turkistan during the invasion of Russian Empire. At the time Russia trying to take contact with Turkmens and Khiva khanate convincing them for declaring a possible war against Iran drawing them to their own side. Turkistan which was a difficult region for Russian Empire to enter, was tried to overcome with the young officer Muravyov who was sent there. Under this trip it was aimed to gather information about the region for the purpose of invasion of Turkistan which was at first glance seems like friendly relations. At the beginning 19th century Muravyov successfully completed his mission to which he was appointed. All the collected information about the region is presented to the reader in the form of book. In this study, we tried to shed light on Muravyov's life and his military career, and we also touched upon the cultural, political and economic conditions of the Turkestan Khanates and the peoples living there by focusing on the travel book he left behind.

KEYWORDS: Muravyov Karskiy, Yermolov, Mordvinov, Muhammed Rahim Khan, The Battle of Kars , Khive Khanate, Turkmens, Uzbeks